

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Серія “Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Випуск 52

Засновано 1983 р.

Харків
2024

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол №11 від 21.06.2024 р.)

Головний редактор:

Голіков О. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Відповідальний редактор:

Сокурянська Л. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Технічний секретар:

Остроухова Г. С. – фахівчиня, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Батасєва К. В. – професорка, Житомирський економіко-гуманітарний інститут Університету «Україна» (Україна);

Зелінська М. – професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура (Польща);

Клочко М. – професорка, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Н. М. – професорка, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця (Україна);

Марценюк Т. О. – доцентка, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Україна);

Менишиков В. – професор, Центр соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса (Латвія);

Рущенко І. П. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Сердюк О. О. – доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ (Україна);

Сорока Ю. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідectво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ISSN 2227-6521

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

VISNYK

of V. N. KARAZIN

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

**Series “Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”**

Issue 52

Founded 1983

**Kharkiv
2024**

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol №11 dated 21 June 2024)

Chief Editor:

Golikov Oleksandr – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Technical secretary

Ostroukhova Anna – specialist, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Editorial Board

Bakirov Vil – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Bataeva K. – Professor, Zhytomyr Institute of Economics and Humanities of the University of «Ukraine» (Ukraine).

Klochko M. – Professor, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia N. – Professor, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Ukraine);

Martsenyuk T. – Associate professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine);

Menshikov V. – Professor, Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University (Latvia);

Ruschenko I. – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Serdiuk O. – Associate professor, Kharkiv National University of Internal Affairs (Ukraine);

Soroka Y. – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Zielińska M. – Professor, Institute of Sociology, University of Zielona Gora (Poland).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2024

ЗМІСТ

Зміст	5
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Бакіров В. С. Соціальна турбулентність у контексті глобальних трансформацій	7
Романенко С. Соціологія після постмодерну або «віртуальна раціональність» метамодерну як перспектива розвитку соціології	18
Прохватілова О. Соціальні функції комеморативних практик	31
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Кононов І. Ф. Біженці від війни: мови описів і наукового аналізу	45
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ	
Голіков О. С. Харківські вчителі про ідеальну педагогічну команду: суперечності та гармонійність свідомості освітян	61
Агарков М. В. Парадигма мережевого суспільства Мануеля Кастельса: потенціал теоретичної концептуалізації та імплікації для вищої освіти	68
Вимоги до публікацій	82
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	83

CONTENTS

Зміст	5
Contents	6
CHAPTER 1	
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Bakirov V. Social Turbulence in the Context of Global Transformations	7
Romanenko S. Sociology after Postmodern or the «Virtual Rationality» of Metamodern as a Perspective for the Development of Sociology	18
Prokhvatilova O. Social Functions of Commemorative Practices	31
CHAPTER 2	
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Kononov I. F. Refugees from War: Languages of Descriptions and Scientific Analysis	45
CHAPTER 3	
RESEARCHES OF THE PROBLEMS OF YOUTH AND EDUCATION	
Golikov O. S. Kharkiv Teachers about the Ideal Teaching Team: Controversies and Harmonies of Educators' Consciousness	61
Aharkov M. Manuel Castells' Paradigm of the Network Society: the Potential for Theoretical Conceptualization and Implications for Higher Education	68
The Requirements to the Publication	82
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	83

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-01

УДК 316:42

СОЦІАЛЬНА ТУРБУЛЕНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61022, Харків, майдан Свободи, 4, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

У статті здійснюється соціологічний аналіз феномену соціальної турбулентності як ключової ознаки сучасної епохи глобальної нестабільності, невизначеності та прискорених змін. Визначаються такі ключові фактори наукової уваги до явища соціальної турбулентності, як її тотальний та перманентний характер, глибина і масштаб деструктивних впливів та проникнення у всі рівні суспільного життя. Акцентується на необхідності ідентифікації та класифікації різноманітних проявів та вимірів соціальної турбулентності в різних сферах суспільного життя; дослідження ендегенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) чинників, що спричиняють та посилюють турбулентні процеси; прогнозування та оцінки соціоекономічних, соціокультурних та соціопсихологічних наслідків турбулентності у короткостроковій та довгостроковій перспективах. Здійснюється аналіз наукових студій соціальної турбулентності, результати яких представлені у напрацюваннях таких знаних західних та вітчизняних дослідників, як Е. Тріст, У. Бек, Е. Гідденс, З. Бауман, М. Кастельс, І. Пригожин, І. Сенґрес, О. Кубальський, О. Панченко, В. Зубов, Л. Кривега та ін.. Зазначається, що метою статті є визначення основних чинників, які спричиняють і посилюють турбулентні процеси та їхні наслідки, а також обґрунтування наукової та практичної доцільності розробки інноваційних стратегій соціального реагування, управління ризиками й підвищення здатності інститутів, спільнот і окремих індивідів адаптуватися до умов перманентної турбулентності. Соціальна турбулентність розглядається не тільки як метафора, а як концептуальний інструмент дослідження кризових трансформацій соціальних структур (соціальних інститутів, соціальних груп, спільнот тощо), норм і колективних ідентичностей. Наголошується на тому, що у XXI столітті турбулентність набуває системного, перманентного та глобального характеру, перестаючи бути винятком і перетворюючись на фонову характеристику сучасності. Фокусується увага на аналізі глибинних причин, масштабів та наслідків соціальної турбулентності, акцентується на таких із них, як посилення глобалізаційних дисбалансів, зростання соціально-економічної нерівності, екологічні кризи, масові міграційні процеси, криза демократії, цифрова революція та інформаційна дезорієнтація. Пропонується авторське бачення соціальної турбулентності як амбівалентного процесу, що поєднує загрози й можливості, хаос і порядок, руйнацію і відновлення. Підкреслюється, що такий підхід до тлумачення соціальної турбулентності створює підґрунтя для міждисциплінарного діалогу та формування ефективних стратегій адаптації, необхідних для виживання та розвитку у світі постійних змін. Особлива увага приділяється українському контексту як простору екстремальної турбулентності, де формуються нові моделі соціальної стійкості.

Ключові слова: соціальна турбулентність, соціальна нестабільність, глобальні трансформації, нова сучасність, невизначеність, мережеве суспільство, антикрихість, інституційна адаптація, інформаційна перенасиченість, нові медіа, криза демократії, культурна фрагментація, криза ідентичності.

Для цитування: Бакіров В. С. Соціальна турбулентність у контексті глобальних трансформацій. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2024. Випуск 52. С. 7-17. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-01>

How to Cite: Bakirov, V. (2024) 'Social Turbulence in the Context of Global Transformations'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods. 52. pp. 7-17. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-01>

Постановка проблеми та актуальність статті. Сучасний етап суспільного розвитку дедалі виразніше характеризується безпрецедентною динамікою, хаотичністю та непередбачуваністю. Ми є свідками невинного потоку загрозливих викликів, кризових ситуацій, дестабілізуючих подій та процесів, які розхитують і руйнують усталені соціальні порядки на всіх рівнях – від глобального до індивідуального. Для осмислення цієї нової реальності все частіше використовується термін «соціальна турбулентність». Це поняття виявляється не лише яскравою метафорою, але й концептуально важливим інструментом для аналізу стрімких та важкопрогнозованих змін, що підривають звичний хід суспільного життя, деформують його традиційні інститути, структури та норми, генеруючи зони постійної невизначеності, напруженості та соціальних «завихрень».

Нагальна необхідність посиленої наукової уваги до феномену соціальної турбулентності зумовлена кількома ключовими факторами.

Тотальний та перманентний характер. Якщо раніше прояви соціальної турбулентності часто мали локальний, епізодичний характер, обмежуючись певними територіями чи часовими проміжками та сприймалися як тимчасові аномалії, то в XXI столітті ситуація докорінно змінилася. Наявні ознаки свідчать, що соціальна турбулентність трансформується у довготривалий, глобальний процес з невизначеними часовими межами, що пронизує весь соціальний простір. Вона перестає бути винятком і стає фоновією характеристикою сучасності, що вимагає принципово нових підходів до її вивчення та осмислення.

Глибина та масштаб деструктивних впливів. На глобальному рівні соціальна турбулентність провокує фундаментальні геополітичні трансформації, руйнуючи сформовану архітектуру міжнародних відносин. Яскравими індикаторами цього є девальвація міжнародного права, криза легітимності та ефективності міжнародних організацій, загострення міждержавних конфліктів та, як тривожний підсумок, – реанімація загрози ядерного апокаліпсису. До цього слід додати активізацію міжнародного тероризму, неконтрольовані міграційні потоки, зростання політичного радикалізму та екстремізму, а також почастищення кліматичних і техногенних катастроф. Сукупність цих чинників формує картину загальної нестабільності, нестійкості та глибокої невизначеності майбутнього.

Проникнення у всі рівні суспільного життя. Соціальна турбулентність не обмежується макрорівнем чи «верхніми поверхами» суспільства. Вона охоплює всі без винятку регіони та соціальні страти, проявляючись у падінні довіри громадян до суспільних та державних інститутів, ерозії соціальної солідарності, ціннісній дезорієнтації та аномії. На індивідуальному рівні це призводить до зростання психологічної напруги, поширення психічних розладів, тривожних станів та інших ментальних проблем, що суттєво погіршує якість життя людей та соціальний капітал суспільства в цілому.

Відтак, комплексне та глибоке вивчення соціальної турбулентності стає нагальною науковою потребою. Необхідним є всебічний соціологічний аналіз причин цього феномену, детальна характеристика його основних проявів та багатогранних наслідків. Особливої уваги потребують: ідентифікація та класифікація різноманітних проявів та вимірів соціальної турбулентності в різних сферах суспільного життя; дослідження ендогенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) чинників, що спричиняють та посилюють турбулентні процеси; прогнозування та оцінка соціоекономічних, соціокультурних та соціопсихологічних наслідків турбулентності у короткостроковій та довгостроковій перспективах.

Вирішення цих складних питань вимагає не лише активізації соціологічних досліджень, але й розгортання широких міждисциплінарних наукових програм, здатних інтегрувати епістемологічні можливості різних галузей знання. Соціологія з її фокусом на соціальних структурах, процесах та взаємодіях покликана відігравати ключову роль в інтеграції цих зусиль, пропонуючи цілісний погляд на динаміку сучасного соціального життя в умовах наростаючої турбулентності. Лише глибоке наукове розуміння цього феномену може стати підґрунтям для розробки адекватних стратегій адаптації та мінімізації його негативних наслідків для суспільства та особистості. Все зазначене вище й зумовлює *актуальність* даної статті.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. На феномен соціальної турбулентності було звернуто увагу вже в середині минулого століття. Першим це зробив відомий соціальний психолог Ерік Тріст. Досліджуючи організаційну поведінку, він назвав «соціальною турбулентністю» стан швидких і непередбачуваних змін, які дестабілізують усталені соціальні структури системи та інститути і роблять малоефективними традиційні моделі управління і механізми адаптації [30]. Е.Тріст підкреслював, що турбулентність може варіюватися за своїм ступенем і впливом. На найнижчому рівні – «помірна турбулентність», що включає відносно передбачувані зміни та зрушення, з якими системи можуть впоратися, пристосовуючи до них свої структури та процеси. Однак на вищих рівнях турбулентності зміни стають настільки непередбачуваними і швидкими, що системи стикаються з необхідністю розвитку нових форм управління та лідерства. Ідеї Е. Тріста є цінними тому, що підказують необхідність діагностики масштабів і рівня соціальної турбулентності, а головне, вимагають замислитись над тим, як змінювати ті структури і форми управління, які в сучасному світі перестають працювати.

Концепт «соціальна турбулентність» останнім часом все активніше використовується для підкреслення принципових особливостей нової соціальної реальності, яка заступає індустріальний і постіндустріальний соціальні порядки. Ульріх Бек у праці «*Risk Society: Towards a New Modernity*» сучасності» [12] розглядає соціальну турбулентність як наслідок, побічний продукт модернізаційних процесів, що створюють «виробничі ризики», тобто ризики, породжені самими інститутами сучасності. Ентоні Гідденс у працях «*The Consequences of Modernity*» [19] та «*Modernity and Self-Identity*» [20] наголошує на фундаментальній дезорієнтації, породженій глобалізацією та детрадиціоналізацією. Стабільність, що забезпечувалася звичаями й соціальними ролями, змінюється рефлексивною модерністю, в якій ускладнюється взаємодія агента та структури, індивід сам повинен виробити свою ідентичність і реагувати на ризики. Зигмунт Бауман у своїй праці «*Плинні часи. Життя в добу невпевності*» [1] описує стан постійної невизначеності, нестабільності інститутів та ідентичностей, який характерний для нової соціальної реальності. Мануель Кастельс (див.: [15],[16]) аналізує цифрові форми турбулентності: інформаційне перевантаження, когнітивну дезорієнтацію, втрату авторитету традиційних джерел. Він упроваджує поняття *information turbulence* для опису фрагментованих потоків даних, які руйнують спільний епістемологічний простір.

Значний внесок у розуміння природи і наслідків соціальної турбулентності зробили Ілля Пригожин та Ізабелла Сенгрес у своїй фундаментальній праці «Порядок із хаосу: новий діалог людини з природою» [26]. Вони запропонували інноваційний міждисциплінарний підхід до аналізу складних систем, зокрема соціальних. Суспільні зміни – це не передбачуваний лінійний прогрес, а випадковий процес із можливостями вибору. Спираючись на ідеї нелінійної термодинаміки та теорії дисипативних структур, вони трактують соціальну турбулентність не лише як загрозу руйнації, а як потенційну можливість перетворень. Соціальна нестабільність трактується як передумова інноваційного розвитку, а не як відхилення від норми. Цей підхід формує підґрунтя для нового бачення соціального часу, історичної відповідальності та етики у періоди кризових змін. Цей погляд певною мірою розвинений Нассімом Талебом, який вводить поняття «чорний лебідь» для позначення непередбачуваних подій з масштабними наслідками (див.: [6], [29]). При цьому він наголошує на необхідності пошуку шляхів адаптації до турбулентних станів і використання їх для подальшого розвитку.

Проблеми соціальної турбулентності в політичному вимірі розглянуті останнім часом у багатьох роботах (див., напр.: [9], [21]). Аналізу економічних чинників соціальної нестабільності присвячені відомі праці Джозефа Стігліца [25], Тома Пікетті [25]. Серед досліджень впливу технологічних проривів на дестабілізацію соціального життя варто згадати книгу Еріка Брінгольфсона та Ендрю Макафі [13]. Цікавий погляд на культурні зміни, їхній вплив на кризи ідентичностей і соціальну взаємодію знаходимо в роботі А. Аппадурі [11].

Надзвичайно важливими для розуміння перспектив подолання наслідків турбулентності є дослідження соціальної резильєнтності, які активно розвиваються в соціальних науках для аналізу здатності систем долати кризи [31]. Резильєнтність є надзвичайно актуальною для українського суспільства, яке під час російської агресії стало простором екстремальної соціальної турбулентності і демонструє неочікувано високий рівень соціальної стійкості [8].

Окремі важливі проблеми соціальної турбулентності привернули до себе увагу українських дослідників. О. Кубальський розглянув основні виклики турбулентного простору сучасної цивілізації (див.: [3], [22]). В роботах О. Панченко досліджені соціально-психологічні прояви турбулентності в системі державного управління (див.: [4], [5]). В.О. Зубов і Л. Д. Кривега досліджують соціальну турбулентність як підґрунтя змін у світоглядних настановах сучасної людини [2].

Мета статті у здійсненні комплексного соціологічного аналізу феномену соціальної турбулентності як ключової ознаки сучасної глобалізованої епохи; визначенні основних чинників, які спричиняють і посилюють турбулентні процеси та їхні наслідки; обґрунтуванні наукової та практичної доцільності розробки інноваційних стратегій соціального реагування, управління ризиками й підвищення здатності інститутів, спільнот і окремих індивідів адаптуватися до умов перманентної турбулентності.

Виклад основного матеріалу. Особливістю нинішньої соціальної турбулентності є те, що вона набуває тотального характеру. набуває ознаки довготривалого процесу, який поширюється на весь простір сучасного суспільного життя.

Що породжує соціальну турбулентність і поширює її в глобальних масштабах? Це питання є складним і малодослідженим перш за все тому, що таких породжуючих чинників багато і вони взаємодіють і переплітаються між собою у дуже невизначений спосіб. Зростаючу соціальну турбулентність все частіше розглядають як один із результатів глобалізації. Ще не так давно глобалізація сприймалась і віталась як шлях до прогресу і миру. Через трагічні події 11 вересня 2001 року цей імідж став переглядатися. Глобалізація не зробила світ більш спокійним і безпечним, а, навпаки, сприяла таким новим загрозам і ризикам, як глобальні терористичні мережі, жорстокі етнічні конфлікти і війни, занепади держав, розповсюдження зброї масового знищення і гостре геополітичне суперництво. До цього веде глобалізація економічного життя, яке

складається із рухливої сукупності взаємозалежних національних економік і потужних транснаціональних економічних утворень. Цей економічний конгломерат є вразливим перед локальними кризами, які, виникаючи в окремих регіонах, швидко мультиплікуються в глобальних масштабах. Соціальна нестабільність є також похідною від дисбалансів сучасної економіки, від масового перенесення виробничих потужностей і капіталів із розвинених країн в країни так званого Глобального Півдня. Це надало останнім сильний імпульс економічного розвитку, значно посилило їхні політичні амбіції і постколоніальний ресентимент. У свою чергу, це поставило під питання існуючі баланси міжнародної політичної і економічної нерівності і, відповідно, легітимність традиційних геополітичних структур. Одна з найгостріших причин соціальної турбулентності – це зростання економічної нерівності. Незважаючи на загальне економічне зростання, глобалізація призвела до нерівного розподілу багатства між країнами і соціальними групами. Великі корпорації і багаті країни отримують більшу частину прибутків, тоді як бідні верстви населення та менші розвинені держави залишаються на периферії економічного прогресу.

Нестабільність глобальної фінансової системи і неспроможність національних урядів контролювати глобальні економічні процеси, різкі коливання фінансових ринків і нерегульовані потоки капіталу позначаються на житті мільйонів людей і створюють постійний стан невизначеності та нестабільності.

Світова економіка в цілому переживає період уповільненого і нерівномірного розвитку, фінансові кризи, рецесії, інфляцію, зниження рівня життя. Це загострює соціальну нерівність, породжує почуття соціальної незахищеності, прекаризує великі групи людей, живить протестні настрої, стимулює міграційні процеси. Про них варто сказати окремо. Наразі у світі нараховується близько 195 млн. мігрантів, велика кількість яких є нелегальними. Люди переміщуються в інші країни у пошуках роботи, рятуючись від війн, насильства, тероризму, екологічних катаклізмів. З одного боку, мігранти роблять вагомий внесок в економіку і демографію. З іншого боку, різке зростання їхньої кількості викликає соціальну напруженість, зростання ксенофобії та посилення конфліктів та політичної поляризації.

Виникають серйозні проблеми на ринках праці. Автоматизація, цифровізація та інші технологічні інновації зумовлюють появу маси людей, які не здатні адаптуватися до нових технологій і стають зайвими в традиційних секторах економіки. Переміщення робочих місць у країни з дешевшою робочою силою масово скорочує робочі місця в економічно розвинених країнах. Зростає обсяг таких нестабільних форм зайнятості, як тимчасова і неповна зайнятість, робота за короткостроковими контрактами, що посилює почуття соціальної незахищеності у працівників.

Глобальні екологічні проблеми, зокрема кліматичні зміни, є ще одним важливим фактором соціальної турбулентності. Зміна клімату спричиняє екстремальні погодні явища, руйнує інфраструктуру і створює нові загрози для мільйонів людей. Підвищення рівня моря, посухи, лісові пожежі та інші катастрофи призводять до масових переміщень людей, економічних втрат і соціальної дезорганізації. Екологічні виклики також викликають конфлікти за ресурси – воду, землю, енергію. Це призводить до соціальної напруги як на місцевому, так і на глобальному рівні, що ще більше посилює турбулентність у світі.

Соціальна турбулентність багато в чому породжується ідеологічними трансформаціями, зокрема кризою ліберальної демократії. Наприкінці минулого століття, із поразкою у «холодній війні» Радянського Союзу і колапсом соціалістичного табору, з виникненням монополярного світу і домінуванням Сполучених Штатів Америки був оголошений початок епохи тріумфального поступу західної ліберальної демократії (Ф. Фукуяма [17] та Д. Л. Геддіс [18]). Проте подальший розвиток подій спростував цю тезу. Країни, що сповідують ліберальну демократію, все більше демонструють неспроможність ефективно відповідати на економічні, екологічні та інші виклики, забезпечувати права і свободи громадян, утримувати високий рівень життя. Зростає недовіра до демократичних політичних інститутів, політичних еліт, лідерів і партій. Це сприяє активізації популістських настроїв і рухів, деформації механізмів забезпечення політичного консенсусу між різними політичними групами і течіями, актуалізації політичних розколів і політичної поляризації. Дедалі більше ультраправих антидемократичних сил займають місця в парламентах і урядах.

Виклик ліберальній демократії кидають такі могутні авторитарні режими, як Китай і Росія, що використовують глобальне ослаблення для активного експорту свого антидемократичного впливу, розширюють міжнародне поле своїх політичних впливів, пропонують альтернативні моделі розвитку і вирішення соціальних проблем.

Вже ніхто не говорить про остаточну перемогу політичного лібералізму і «кінець історії», тому що фундаментальною прикметою сучасності є розкол глобального людства на демократичний і авторитарно-тоталітарний табори. Спостерігається консолідація країн, які сповідують антидемократичні і антиліберальні принципи, державоцентристську модель соціального устрою, в якій людина, індивід, особистість мають бути розчинені в тотальному цілому. Агресія авторитарно-тоталітарної Росії проти України є першим відкритим збройним проявом глобального протистояння демократій і автократій, силовою спробою підняти акції світового авторитаризму. Росія не наважилася би розв'язати цю війну, якби не відчувала себе часткою глобального авторитаризму і не бажала б відігравати в ньому роль лідера. І в цьому вона не помилилася, оскільки отримала і продовжує отримувати неприховану або приховану підтримку значної кількості

авторитарних режимів. Передусім на боці Росії знаходяться Білорусь, Іран, КНДР, Сирія, де існують одіозні авторитарні режими. Крім того, вона має співчутливе ставлення і симпатію країн «Глобального Півдня», про що свідчить XVI самміт БРІКС в Казані.

Ризики нового глобального протистояння синергетично доповнюються ризиками, породженими новітніми технологіями. Попереднє біполярне протистояння спиралося перш за все на кількість і якість стратегічного і ядерного озброєння, катастрофічна руйнівна міць якого була гарантом утримання від його використання. Глобальне протистояння XXI століття на додаток до ядерної зброї активно включає у свій арсенал космічні технології, високоточні гіперзвукові бойові системи, технології штучного інтелекту (ШІ), Big Data, бойові біотехнології, безпілотні повітряні та підводні бойові апарати тощо. Відомо, що розробляються технології впливу на енергетичні і екологічні інфраструктури потенційних противників, торгівельні шляхи, інформаційний простір.

Якщо, шукаючи відповідь на питання про причини глобалізації соціальної турбулентності, ми піднімаємося на більш високий рівень соціально-теоретичних узагальнень, то бачимо, що турбулентність виглядає як сутнісна характеристика нового етапу соціального розвитку, «нової сучасності». Різні авторитетні соціальні теоретики пропонують різні її тлумачення. Зигмунт Бауман запропонував поняття «рідкої сучасності», епохи, де соціальні норми, ідентичності та інститути постійно змінюються та стають «рідкими» та нестабільними. Старі соціальні структури непридатні для регулювання соціального життя, цей стан породжує невизначеність, страх і соціальні конфлікти [1]. Теорія структурації Ентоні Гідденса виводить соціальну невизначеність і турбулентність із радикального прискорення соціальних змін, трансформації соціальних ідентичностей, формування нових соціальних реалій [19]. Ульріх Бек у своїй теорії «суспільства ризику» [12] пише про прихід «іншої сучасності» як епохи, коли швидкий технічний розвиток створює нові глобальні непередбачувані ризики, а традиційні інституції (держави, сім'ї, релігія) втрачають свою стабільну роль. Глобальні ризики, за Беком, не обмежуються кордонами країн, впливають на все людство і мають загальнолюдські наслідки. Так, економічні кризи, соціальні і військові конфлікти, кліматичні катаклізми, ядерні аварії, епідемії тощо, виникаючи в тих чи інших регіонах, можуть впливати на ситуації в інших частинах світу. Сучасне суспільство, за Беком, повинно постійно переглядати й переосмислювати власні структури і дії, оскільки в процесі модернізації виникають нові загрози і ризики. Це явище він називає «рефлексивною модернізацією». Через глобальний характер ризиків, Бек вважає, що виникає потреба у нових формах солідарності на міжнародному рівні. Це може бути у вигляді нових інституцій, міжнародних угод та рухів, спрямованих на вирішення таких глобальних проблем, як екологічні загрози або економічна нерівність. У. Бек підкреслює, що традиційні інституції (держава, сім'я, релігія) поступово втрачають здатність контролювати нові соціальні процеси та ризики. Замість цього виникає потреба у нових формах соціальної організації, які можуть забезпечити колективну відповідь на глобальні виклики. Турбулентність виникає через те, що суспільство перебуває в процесі трансформації, переходячи від старих структур до нових. Мануель Кастельс вважає, що соціальна турбулентність не є тимчасовим явищем, а є проявом глибинної структурної трансформації – мережевізації суспільства. Нові інформаційні і комунікаційні технології створюють глобальні економічні, політичні, культурні та соціальні мережі. Такі традиційні соціальні інститути, як держава, національні кордони, транснаціональні корпорації і навіть сім'ї, втрачають свою колишню стійкість, перестають ефективно працювати і соціальне життя стає турбулентним [15].

Глобалізація привела до сильної взаємопов'язаності сучасних суспільств, тому несподівані і неочікувані події, «чорні лебіді» (Н. Талеб) можуть мати непропорційний сильний вплив на хід історії, викликати раптову і масову дестабілізацію, що може призвести до руйнування усталених систем. У книзі «*The Social Engagement of Social Science: A Tavistock Anthology*» [30] соціальна турбулентність розглядається як невід'ємний аспект життя в умовах невизначеності та випадковості. Тому людські суспільства повинні навчитися жити з усвідомленням неминучості непередбачуваних подій, готуючи свої структури до адаптації, а не намагаючись уникнути турбулентності.

Підсумовуючи всі згадані інтерпретації можна впевнено сказати, що глобальна соціальна турбулентність породжується глибоким розривом між трьома фундаментальними вимірами сучасного суспільства – технологічним, соціальним і моральним. Моральний прогрес завжди відставав від прогресу науково-технологічного, але зараз цей розрив досяг вражаючих критичних значень. Маючи у своєму розпорядженні фантастичні результати науково-технічного прогресу (про які йшлося вище), люди завдяки своїй моральній неповноцінності і недорозвиненості обертають їх не на вирішення нагальних проблем, а на насильницьку боротьбу за політичні, релігійні та інші фіктивні амбіції, спотворені ідеї і цілі, на знищення собі подібних у війнах, конфліктах, терористичних актах.

Можна припустити, що загальна соціальна турбулентність опосередковано має також культурне походження і є наслідком поширення постмодерної культури, з її ціннісним і моральним релятивізмом. Постмодернізм впливає на пересічних громадян, на інтелектуалів і політиків, навіть якщо вони ніколи не чули такого терміну. Він скасовує з культурного життя, з інформаційних просторів «метанаративи», які так чи інакше сприяли збереженню соціальної солідарності, він стимулює децентралізацію і фрагментацію

людських спільнот. Виникнення глобальних інформаційних просторів відкрило для постмодерної культурної парадигми широкі можливості хаотичного зіткнення і перемішування різних культурних традицій, їхньої фрагментації і поляризації.

Серед причин посилення і поширення соціальної турбулентності треба згадати цифровізацію суспільства і бурхливий розвиток нових медіа, які називають соціальними, а також цифровими. Розвиток інформаційних технологій та інтернету радикально змінив способи взаємодії і спілкування людей, відкрив фантастичні можливості для їхньої економічної, політичної і соціальної активності, освіти, культурного життя. Проте не можна не помічати і великі загрози, які несе з собою цифровізація. По-перше, вона поширюється нерівномірно, з різним доступом до інформаційних технологій, створює так звану дигітальну нерівність, нові лінії соціальної несправедливості і соціальної напруженості. Вона також інтенсифікує процес оновлення знань, компетентностей і кваліфікацій, задає темпи, яких більшість людей не витримує і опиняється в статусі соціальної другорядності.

Мережеве суспільство створює нову нерівність між тими, хто має доступ до інформації та глобальних мереж, і тими, хто залишається за межами цих систем. Ті, хто не може інтегруватися в глобальні мережі, опиняються у соціальній та економічній ізоляції, що веде до зростання нерівності та соціальної напруженості.

Глобалізація та нові медіа підривають такі традиційні джерела колективної ідентичності, як нації, класи та релігії. Люди починають формувати ідентичності на основі нових, гнучких мережевих зв'язків, що веде до фрагментації суспільства та зростання соціального занепокоєння. Багатьом людям та організаціям складно адаптуватися до швидких змін, породжених мережевими структурами. Це викликає соціальну дезорієнтацію, протести та опір новим формам влади та взаємодії. Мережеві структури підривають владу національних держав та традиційних політичних систем, що призводить до кризи влади та керованості. В умовах глобалізації держави втрачають контроль над економікою та комунікаціями, що породжує політичну та соціальну нестабільність. У мережевому суспільстві швидко розвиваються і впливають на свідомість і поведінку людей соціальні медіа, працюючи завдяки інтернет-технологіям. Вони відкривають нові можливості для соціальної комунікації, спрощують отримання інформації та обмін нею. Проте їхній розвиток (близько 80% населення Землі підключені до них) має й негативні наслідки. Завдяки цьому створюється «ефект надмірності інформації», що само по собі здатно дезорієнтувати людей. може дезорієнтувати суспільство. Ніколас Карр у книзі *«The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains»* [14] зауважує, що необмежений доступ до інформації скорочує здатність людей до глибокої концентрації та критичного аналізу, до відокремлення фактів від маніпуляцій. У світі, де постійно вирують інформаційні бурі, люди відчувають колосальний психологічний тиск. Нескінченні новини, соціальні порівняння, тиск на особисту продуктивність і успіх у соціальних мережах ведуть до зростання тривожності та соціальної напруги, виникає синдром «втомлення від інформації», коли люди більше не здатні сприймати величезні потоки інформації без негативних ментальних змін.

Соціальні медіа поляризують суспільні думки і настрої, створюють так звані «інформаційні бульбашки фільтрів» та «ехо-камери», де люди бачать переважно ту інформацію, яка відповідає їхнім переконанням та симпатіям, відфільтровують альтернативні точки зору. Є дослідження, які показують, що соціальні мережі сприяють радикалізації політичних дискурсів, оскільки надають звучання екстремальним голосам, які в умовах традиційних медіа залишались би маргіналізованими [29]. У соціальних мережах неправда розлітається швидше за правду. Фейкові новини поширюються зі швидкістю вірусу, і ніхто не застрахований від їхнього впливу. Фейк здатен підірвати довіру до урядів, медіа, суспільних інституцій. Сьогодні, в епоху постправди важко зрозуміти, де реальність, а де маніпуляція.

Крім того, соціальні медіа підсилюють настрої обурення, незадоволеності, стають інструментом виводу мас на вулиці, організації колективної протестної поведінки, не тільки конструктивної, але й деструктивної. В мережевому суспільстві під впливом цифрових технологій змінюються характер і роль соціальних рухів. Вони можуть організовуватися швидко та масштабно за рахунок горизонтальних зв'язків і взаємодій без явних лідерів і керівництва. Працює цифрова мобілізація учасників та координації їхніх дій. Вони легко набувають глобальних масштабів, оскільки мережі дозволяють координувати протести незалежно від національних кордонів, у різних країнах та регіонах.

Не можна не сказати і про ту роль, яку соціальні медіа відіграють у радикалізації певних груп населення, поширенні екстремізму і тероризму на глобальному рівні. Вони також активно використовуються в інформаційних війнах. Так, вторгнення РФ в Україну супроводжується активним використанням агресором соціальних мереж для поширення пропаганди та дезінформації, неправдивих даних про ситуацію на фронті, дії української армії, втрати серед військових і цивільних для створення атмосфери страху і невизначеності. Український інформаційний простір останніми роками відчув значний вплив анонімних Telegram-каналів, які стали інструментом для поширення маніпулятивної та фейкової інформації, особливо у політичній сфері. Анонімність таких платформ ускладнює боротьбу з дезінформацією, і багато з цих каналів активно використовуються для впливу на політичні процеси. Боти та

фейкові акаунти часто використовуються для маніпуляції громадською думкою та поширення певних політичних наративів. Вони створюють ілюзію масової підтримки або опозиції певним ідеям, що може значно вплинути на сприйняття суспільних процесів.

Особлива небезпека нових медіа в тому, що можливість висловлюватися і бути широко почутими отримали маси людей, яким нема чого сказати. Соціальні мережі переповнені примітивними, безграмотними судженнями з питань, котрі потребують бодай якоїсь освіти, якоїсь професійної підготовки, елементарного здорового глузду. Мільйони людей посередніх, без належного досвіду та знань, вважають, що мають незаперечне право поділитися зі світом своїми думками, підтримують спільними зусиллями інформаційний простір, наповнений поверхневими оцінками і агресивними емоціями. Маса вторглася в Інтернет і примушує політиків рахуватися з собою. Можливість стереотипно відгукуватися на події сьогодні має кожен, кому під силу обзавестися планшетом або смартфоном.

Все це підсилює соціальну турбулентність, яка наразі створює безліч викликів для суспільства, спричиняючи політичну, економічну та соціальну нестабільність. Вона може підштовхнути до глибоких позитивних трансформацій, але водночас породжує небезпеки, пов'язані з поляризацією, культурними конфліктами та втратами соціальної довіри. Розуміння цих наслідків є важливим для пошуку шляхів подолання турбулентності й побудови стабільного майбутнього.

Наслідки турбулентності для країн, організацій та окремих людей, щоб дуже важко розгледіти вже в силу її невизначеності і непередбачуваності. Можна говорити лише про деякі очевидні подальші тенденції, які потрібно брати до уваги при визначенні державних, соціальних і персональних стратегій життя в турбулентні часи. Серед них зменшення довгострокових інвестицій через загальну невизначеність і нестабільність, уповільнення економічного розвитку, масове скорочення робочих місць, різке збільшення міграційних потоків. Це буде зумовлювати подальше послаблення національних держав, оскільки економічні та політичні процеси виходять за межі національно-державної юрисдикції. Неefективність урядів, традиційних політичних інститутів викликатиме політичні кризи, падіння довіри до традиційних партій і зростання популізму. Розчарування в традиційних політичних і економічних інституціях підштовхує до зростання популістських рухів, які обіцяють прості рішення для складних проблем, які не спрацьовують, а лише посилюють соціальну турбулентність.

Наслідком турбулентності є також радикалізація політичної культури, зростання екстремістських рухів (як правих, так і лівих), призводить до конфліктів і протестів, які часто переходять у насильство.

Глобальні інституції – ООН, МВФ, СОТ та інші міжнародні організації – втрачають здатність адекватно реагувати на такі нові виклики, як військові конфлікти, фінансові кризи, кліматичні потрясіння, некерована міграція та інші. Це посилює почуття недовіри до цих інституцій і посилює непередбачуваність міжнародних подій.

Втрата традиційних ідентичностей (політичних, релігійних, національних, етнічних) породжує невпевненість, розгубленість і сприяє зростанню соціальних рухів, які виступають за збереження традиційних цінностей.

Як пережити турбулентні часи з найменшими втратами, як додати соціальним системам антикрихкості? Ефективним шляхом, на нашу думку, є реформування політичних та економічних інститутів, які повинні стати більш прозорими та підзвітними населенню. Це дозволить знизити рівень незадоволення громадян і зміцнити довіру до влади та громадських інститутів.

Велике значення має підвищення рівня інформаційної грамотності громадян і розвинення культури критичного мислення. В умовах інформаційної турбулентності люди повинні вміти відрізнати правдиву інформацію від дезінформації та бути більш стійкими до маніпуляцій у медійному середовищі.

Важним аспектом стабілізації соціуму є розвиток ефективних механізмів адаптації до змін. Це може включати в себе як реформування соціальних інститутів, так і розвиток нових форм соціальної взаємодії. Наприклад, підтримка освіти та підвищення кваліфікації працівників може сприяти більш успішній адаптації до змін на ринку праці, а заходи щодо інтеграції мігрантів – зниженню соціальної напруги.

Турбулентний стан сучасного суспільства – це виклик, який вимагає осмисленої реакції та розробки стратегій адаптації. Глобалізація, цифровізація, міграційні процеси та політична нестабільність роблять глибокий вплив на соціум, змінюючи його структуру та цінності. Важливо зрозуміти, що турбулентність – це не тільки джерело кризи, але й можливості для розвитку. Соціум повинен навчитися гнучко реагувати на зміни, шукати нові шляхи для укріплення своїх інститутів і подолання невизначеності. У книзі Н. Талеба «Чорний лебідь» дуже цінним є висновок, про те, що соціальні потрясіння не завжди є негативними, що вони можуть сприяти позитивним змінам та інноваціям, відкривати нові можливості розвитку [29]. Досліджуючи соціальну турбулентність, Талеб розробив концепцію «антикрихкості». На протипагу крихким системам, що руйнуються під тиском, антикрихкі системи здатні вигравати від хаосу і турбулентності. Тому соціальні структури можуть бути адаптивними і стійкими до невідомих загроз, якщо вони не лише витримують стрес, але й використовують його для свого вдосконалення [7].

Важко переоцінити значення цих постулатів для нашої країни, яка опинилася в епіцентрі світової турбулентності і має вийти з цієї ситуації оновленою, потужною і здатною до успішного динамічного розвитку. Нам належить зробити велику роботу з реконструкції базових соціальних інститутів і структур, перш за все органів державної влади і місцевого самоврядування, адаптувати їх до умов соціальної турбулентності з найменшими втратами, зробити «антикрихкими», здатними витримувати стресові ситуації і зміцнюватися.

Наразі неможливо окреслити конкретні характеристики і параметри адаптивних інститутів. Важливо зазначити, що їхньою головною особливістю має бути здатність до самостійної зміни своїх структур і функцій, до самореорганізації і самореформування, відповідно до постійних непередбачуваних, непрогнозованих змін соціальних процесів. Створення і підтримка «антикрихкої» системи соціальних інститутів передбачає декілька, на наш погляд, очевидних напрямів. Це децентралізація влади, оскільки в умовах турбулентності централізовані системи стають більш вразливими до кризових явищ. Це дебіюрократизація влади за рахунок цифровізації. Це ефективна боротьба з корупцією з метою підвищення довіри до державних органів, забезпечення прозорих умов розвитку бізнесу та інновацій.

Це реформа публічного управління на засадах гнучкості, яка дозволить швидко приймати і за необхідності переглядати управлінські рішення відповідно до ситуацій, що постійно змінюються. Така реформа передбачає створення на державному рівні інституту кризових менеджерів, фахівців, здатних ефективно діяти в надзвичайних ситуаціях, кризах, в умовах непередбаченості і високих ризиків. Необхідними в турбулентному суспільстві є практики створення адаптивних бюджетів з можливістю оперативного перерозподілу коштів у разі нових викликів і криз. Реформа публічного управління потребує активного використання цифрових технологій для всіх адміністративних послуг, більш ефективної взаємодії громадян з владою.

Для досягнення стану «антикрихкості» необхідна спільна робота політиків, влади, інтелектуалів, громадських діячів і медіа. Інтелектуальна еліта має активно включитися у процес формування в суспільстві культури креативності і інноваційності, створювати і підтримувати платформи для обміну ідеями, науковими знаннями, що стимулюють розвиток нових ініціатив. Необхідні регулярні відкриті публічні обговорення та форуми за участі громадських діячів, науковців та представників влади щодо гострих проблем суспільного життя та їхніх можливих рішень.

Важливо впроваджувати освітні програми для громадян, які навчають їх адаптуватися до змін, ефективно управляти ризиками та кризами, використовувати стресові ситуації для власного зростання. Громадські діячі мають бути рушійною силою змін, медіаторами між державою і суспільством, забезпечувати продуктивний діалог влади і громадян, вони мають ініціювати діалог з владою щодо кризових проблем.

Громадські діячі та засоби масової інформації повинні забезпечити медіапідтримку долатню турбулентності, висвітлювати успішні кейси адаптації до турбулентних умов. У турбулентні часи особливо важливо підтримувати малий та середній бізнес, сприяти розвитку стартапів, підприємництва, інноваційних ініціатив.

Життя в умовах турбулентності ставить завдання і перед громадянами, перш за все щодо їхньої самоосвіти, підвищення кваліфікації і перекваліфікації, навчання впродовж життя. Люди мають чітко усвідомлювати, що такий стиль життя перетворюється з розкоші на необхідність.

Надзвичайно важливе значення в турбулентному соціумі набуває соціальна солідарність. Без постійної підтримки громадян, взаємодопомоги, соціальних ініціатив, волонтерських рухів та проєктів, благодійності, допомоги незахищеним верствам населення суспільство не виживе в епоху перманентних криз. Адаптивність, інновації, гнучкість і соціальна солідарність – це ключові елементи для успішного майбутнього України в умовах змін.

Це лише деякі з практичних кроків українського суспільства для перетворення соціальної турбулентності на можливість оновлення. Ключовим аспектом є взаємодія всіх гравців: держави, політиків, бізнесу, інтелектуалів, медіа та громадян, які разом можуть створити стійкі «антикрихкі» системи, що будуть не тільки адаптуватися до змін, а й активно використовувати їх для успішного розвитку.

Висновки. Соціальна турбулентність стає ключовою характеристикою сучасної епохи, що відзначається глобальною нестабільністю, прискореними змінами та системною невизначеністю. Серед причин соціальної турбулентності дисбаланси глобалізації, зростання соціально-економічної нерівності, криза ліберальної демократії, екологічні катастрофи, цифровізація та інформаційна перенасиченість, масові міграції, ідеологічні конфлікти та глобальні технологічні зрушення. Турбулентність охоплює всі рівні суспільного буття – від глобального до індивідуального, вражаючи не лише політичні та економічні системи, а й культурні ідентичності, психоемоційний стан людини. Вона має не лише руйнівний, а й трансформаційний потенціал, може відкривати можливості для оновлення інституцій, формування гнучкіших і стійкіших систем, розвитку інновацій і суспільної солідарності. Ключова стратегія для подолання турбулентності – не уникнення змін, а свідома побудова структур, які не тільки витримують вплив кризи, а й використовують його для розвитку.

Сучасна соціологія потребує переходу до теорій нелінійного розвитку, що враховують хаос, ризики та непередбачуваність як постійні умови соціального буття. Аналіз соціальної турбулентності потребує поєднання макроаналізу та врахування впливу цифрових технологій як каталізатора турбулентних змін. Подальший розвиток наукових, зокрема соціологічних, досліджень соціальної турбулентності потребує створення більш інтегративних теоретичних моделей, сфокусованих на інституціональних трансформаціях під впливом турбулентних процесів, поглибленого вивчення механізмів адаптації та резильєнтності, розробки можливих стратегій адаптації до турбулентних умов на індивідуальному, груповому та інституційному рівнях, а також інструментів для «попередження» соціальних криз. В умовах наростаючої глобальної взаємозалежності та прискорення темпів змін глибоке розуміння соціальної турбулентності, підкріплене теоретичними розробками та надійними емпіричними даними, є необхідним для забезпечення сталого та безпечного майбутнього.

Список використаної літератури:

1. Бауман З. *Плинні часи. Життя в добу непевності* / пер. з англ. 2013. Київ: Критика. 176 с.
2. Зубов В. О., Кривега Л. Д. Соціальна турбулентність як підґрунтя змін у світоглядних настановах сучасної людини. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 8. С. 66-68.
3. Кубальський О. Н. Сутність та основні виклики соціально-турбулентного простору сучасної цивілізації. *Humanities Studies*. 2022. № 12(89). С. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.26661/hst-2022-12-89-05>
4. Панченко О. Епоха турбулентності і суспільні метаморфози як фактори ризиків державного управління. *Ефективність державного управління* 2020. Вип. 2 (63). Ч. 1. С. 170-182.
5. Панченко О. Турбулентні соціально-психологічні виклики в системі державного управління інформаційною безпекою. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 1(68). С. 210-217.
6. Талеб Н. Н. *Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті* / пер. з англ. Микола Климчук. 2017. Київ: Наш Формат. 392 с. ISBN 978-617-7279-56-2.
7. Талеб Н. Н. *Антикрихіткість. Про (не)вразливе у реальному житті* / пер. з англ. Микола Климчук. 2018. Київ: Наш Формат. 408 с. ISBN 978-617-7388-93-6.
8. Шульга М. *Збій соціальної матриці: монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України. 2018. 284 с.
9. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business.
10. Ansell, C., Sørensen, E., Torfing, J., & Trondal, J. (2024). *Robust Governance in Turbulent Times*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
12. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
13. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W.W. Norton & Company.
14. Carr, N. (2010). *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: W.W. Norton & Company.
15. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
16. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
17. Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
18. Gaddis, J. L. (1992). *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsideration, Provocations*. New York: Oxford University Press.
19. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
20. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
21. Hoffman, F.G. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies.
22. Kubalskyi, O. (2022). 'Social Turbulence as the Scientific Phenomenon: Operational and Strategic Change' *Philosophy and Cosmology*, 29, pp.17-25. DOI: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/29/2>
23. Margetts, H., John, P., Hale, S., & Yasserli, T. (2024). *Political Turbulence: How Social Media Shape Collective Action*. Princeton: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc773c7>
24. Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. New York: Penguin Press.
25. Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
26. Prigogine, I., & Stengers, I. (1984). *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. New York: Bantam Books.
27. Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York: W.W. Norton & Company.
28. Sunstein, C.R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press.
29. Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
30. The Social Engagement of Social Science: A Tavistock Anthology (Volume III: The Socio-Ecological Perspective) (1997). Trist, Eric, Emery, Fred, Murray Hugh editors. University of Pennsylvania Press.
31. Walker, B., & Salt, D. (2006). *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington: Island Press.

Отримано 28.04.2024

Прийнято до друку 25.05.2024

SOCIAL TURBULENCE IN THE CONTEXT OF GLOBAL TRANSFORMATIONS

Bakirov Vil – Doctor of Sociological Science, Full Professor, Academition of National Academy of Science of Ukraine, Professor of the Department of Applied Sociology Sociology and Social Communication, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

In the article, a sociological analysis of the phenomenon of social turbulence is carried out as a key characteristic of the contemporary epoch of global instability, uncertainty, and accelerated changes. Such key factors of scholarly attention to the phenomenon of social turbulence are determined as its total and permanent character, the depth and scale of destructive influences, and penetration into all levels of societal life. Emphasis is placed on the necessity of identification and classification of diverse manifestations and dimensions of social turbulence in various spheres of societal life; investigation of endogenous (internal) and exogenous (external) factors causing and intensifying turbulent processes; forecasting and assessment of socioeconomic, sociocultural, and sociopsychological consequences of turbulence in short-term and long-term perspectives. An analysis of scientific studies of social turbulence is carried out, the results of which are presented in the works of such well-known Western and domestic researchers as E. Trist, U. Beck, E. Giddens, Z. Bauman, M. Castells, I. Prigogine, I. Stengers, O. Kubalskyi, O. Panchenko, V. Zubov, L. Kryveha, and others. It is noted that the article's purpose is the determination of the main factors causing and intensifying turbulent processes and their consequences, as well as the substantiation of the scientific and practical expediency of developing innovative strategies of social response, risk management, and enhancing the capacity of institutions, communities, and individual individuals to adapt to conditions of permanent turbulence. Social turbulence is considered not only as a metaphor but as a conceptual research instrument of crisis transformations of social structures (social institutions, social groups, communities, etc.), norms, and collective identities. Emphasis is placed on the fact that in the XXI century, turbulence acquires a systemic, permanent, and global character, ceasing to be an exception and transforming into a background characteristic of contemporaneity. Focus is concentrated on the analysis of deep causes, scales, and consequences of social turbulence, emphasis being placed on such of them as intensification of globalizational imbalances, growth of socioeconomic inequality, ecological crises, mass migration processes, crisis of democracy, digital revolution, and informational disorientation. An authorial vision of social turbulence as an ambivalent process combining threats and opportunities, chaos and order, destruction and restoration is proposed. It is emphasized that such an approach to interpreting social turbulence creates a foundation for interdisciplinary dialogue and the formation of effective adaptation strategies necessary for survival and development in a world of constant changes. Particular attention is devoted to the Ukrainian context as a space of extreme turbulence, where new models of social resilience are forming.

Keywords: social turbulence, social instability, global transformations, new modernity, uncertainty, network society, antifragility, institutional adaptation, information overload, new media, crisis of democracy, cultural fragmentation, crisis of identity.

References:

1. Bauman, Z. (2013) *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty* / transl. from English. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian]
2. Zubov, V. O., Kryveha, L. D. (2015) 'Social Turbulence as the Basis for Changes in the Worldview Attitudes of Modern Individuals' *Current Issues in Philosophy and Sociology*, 8, pp. 66-68 [in Ukrainian]
3. Kubalskyi, O. N. (2022) 'The Essence and Key Challenges of the Socially Turbulent Space of Modern Civilization' *Humanities Studies*, 12(89), pp. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.26661/hst-2022-12-89-05> [in Ukrainian]
4. Panchenko, O. (2020) 'The Age of Turbulence and Societal Metamorphoses as Risk Factors in Public Administration' *Public Administration Efficiency*, 2 (63), Pt. 1, pp. 170-182 [in Ukrainian]
5. Panchenko, O. (2020) 'Turbulent Socio-Psychological Challenges in the Public Administration of Information Security' *Theory and Practice of Public Administration*, 1(68), pp. 210-217 [in Ukrainian]
6. Taleb, N. N. (2017) *The Black Swan. About the (Im)probable in Real Life* / transl. Mykola Klymchuk, Kyiv: Nash Format [in Ukrainian]
7. Taleb, N. N. (2018) *Antifragile. About the (In)vulnerable in Real Life* / transl. Mykola Klymchuk, Kyiv: Nash Format [in Ukrainian]
8. Shulha, M. (2018) *Malfunction of the Social Matrix: Monograph*. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
9. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012) *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business.
10. Ansell, C., Sørensen, E., Torfing, J., Trondal, J. (2024) *Robust Governance in Turbulent Times*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Appadurai, A. (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
12. Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
13. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014) *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W.W. Norton & Company.
14. Carr, N. (2010) *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: W.W. Norton & Company.
15. Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
16. Castells, M. (2009) *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
17. Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
18. Gaddis, J. L. (1992) *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsideration, Provocations*. New York: Oxford University Press.
19. Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

20. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
21. Hoffman, F. G. (2007) *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies.
22. Kubalskyi, O. (2022) 'Social Turbulence as the Scientific Phenomenon: Operational and Strategic Change' *Philosophy and Cosmology*. 29, pp. 17-25 DOI: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/29/2>
23. Margetts, H., John, P., Hale, S., Yasseri, T. (2024) *Political Turbulence: How Social Media Shape Collective Action*. Princeton: Princeton University Press DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc773c7>
24. Pariser, E. (2011) *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. New York: Penguin Press.
25. Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
26. Prigogine, I., Stengers, I. (1984) *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. New York: Bantam Books.
27. Stiglitz, J. E. (2010) *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York: W.W. Norton & Company.
28. Sunstein, C. R. (2017) *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press.
29. Taleb, N. N. (2007) *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
30. Trist, E., Emery, F., Murray, H. (eds.) (1997) *The Social Engagement of Social Science: A Tavistock Anthology (Volume III: The Socio-Ecological Perspective)*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
31. Walker, B., Salt, D. (2006) *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington: Island Press.

Received 28.04.2024

Accepted 25.05.2024

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-02

УДК 316

SOCIOLOGY AFTER POSTMODERN OR THE «VIRTUAL RATIONALITY» OF METAMODERN AS A PERSPECTIVE FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY

Romanenko Svitlana – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Odesa I. I. Mechnikov National University, Vsevoloda Zmiiienka St, 2, Odesa, 65082, Ukraine, e-mail: s.romanenko@onu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7406-9137>

Ukrainian sociologists have long been sounding the alarm bell about the decline in interest for sociology and the catastrophic fall of contest for admission to high school in Ukraine for the relevant specialty. The author analyzes data from researches that differ in scope and location, and shows that the situation around sociology is characteristic not only of Ukraine. The emphasis on the analysis of the objective reasons for the decline of sociology allows us to conclude that these reasons are closely related to the transition of modern-postmodern-metamodern and symbolize the picture of the difficulties that contemporary science as a whole has faced in this transformation. Further reasoning within the framework of the theories of modernization and postmodernization of society leads the author to the conclusion that modernity as the "kingdom" of science and rational understanding of the world was replaced with postmodern denial and deconstruction of metanarratives, emphasis on irrationality, plurality, epistemological and ontological pluralism, when rationalities could vary and be supplemented by each other. Metamodern tries to reconcile the conflicting rationalities of previous moderns, bringing scientific intellection into the space of culture and at the same time offering a new rationality, conventionally designated by the author as "virtual", which is capable of combining the "hard" rationality of physical space with the multiple and even unreal rationality of virtual space. But then how can this relate to sociological science and practice, with the need to predict social processes? Here the author identifies several serious contradictions and considers the possibilities of promoting sociology, which are closely related to the metamodern ideology and may be interesting to colleagues.

Keywords: sociology, modern, postmodern, metamodern, virtualization of society, virtual rationality.

How to Cite: Romanenko S. 'Sociology After Postmodern or the "Virtual Rationality" of Metamodern as a Perspective for the Development of Sociology' (2024). *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 52. pp. 18-30. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-02>

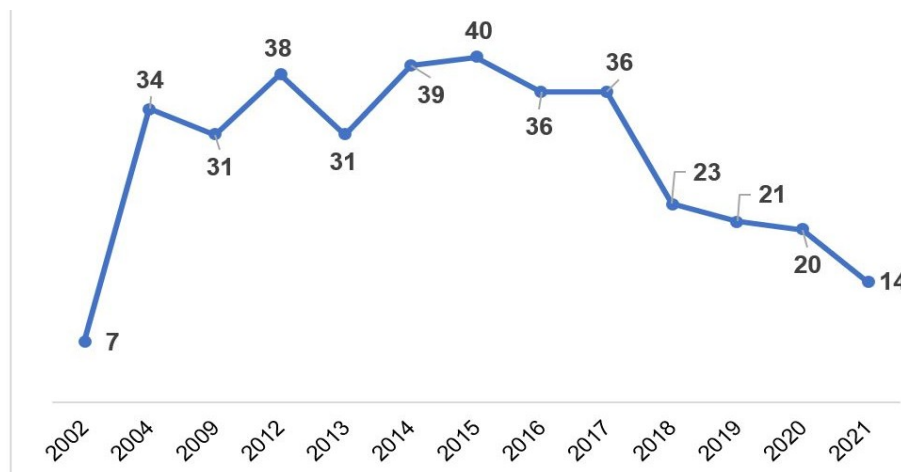
Для цитування: Романенко С. Соціологія після постмодерну або «віртуальна раціональність» метамодерну як перспектива розвитку соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2024. Випуск 52. С. 18-30. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-02>

Problem statement. The current state of Ukrainian sociology is very disappointing. It is unpopular in society; there are practically no competitions for the specialty "Sociology" in Ukrainian universities. And this is not only the personal feeling and experience of the author, caused by the recent "departure to Otherworld" of very successful in the past Odessa school of sociology, associated with the names of Irina Popova, Nelly Pobeda, Emma Gansova. What seemed to be "made for centuries" sank into oblivion within a few years, and the remaining followers were scattered in all directions. We can talk for a long time about the past merits of sociology. For example, it was sociologists who predicted, described and measured the current social order – the information society, and proposed theories and methods that are still used by specialists in other fields of knowledge: political scientists, economists, demographers when analyzing contemporary society. At the same time, reproaches against sociologists are heard both from the lips of citizens and from the lips of sociologists themselves.

Analysis of recent research 2and publications. The sluggish debate about the scientific status of sociology continues in scientific publications to this day. In Ukrainian society, these trends have acquired a special scope. Sociologists are treated condescendingly at best. Self-affirmation by "kicking" sociologists is a national sport for Ukrainian politicians and journalists. And sociologists themselves are not shy to talk about their problems, which include, among other things, weakness and insufficiency of theory [1], shortage of qualified personnel [2], inability to obtain foreign research grants, poor knowledge of the latest information technologies and foreign languages, lack of publications in foreign publications, etc.

Against the backdrop of all this, sociological research data (Kyiv International Institute of Sociology) shows us a downward, literally "diving" downward curve of the popularity of sociology. For example, the traditional measurement of the attitude of the Ukrainian population to the data of sociological surveys, the last of which was conducted in December 2021 [3], indicates that the level of trust has practically returned to the "low start" position around 00s, when the President of Ukraine Leonid Kuchma signed the Decree "About the development of sociological science in Ukraine" [4].

Picture 1. The balance of trust and distrust in sociological centers (percentage of those who trust, minus the percentage of those who do not trust)

The situation in the world is also difficult. The year 2016 was significant in terms of the decline in public confidence in the results of sociological research, when one after another the results of sociological support for the US elections and the Brexit procedure were called into question [5]. The next US elections in 2020 also did not help restore the shaky confidence in the capabilities of sociology.

Picture 1 summarizes public opinion monitoring data and presents the views of the older generation of Ukrainians. However, a monitoring study of Odesa high school students also indicates a decrease in interest in sociology and sociological research. Since 1993 the monitoring research "High School Student" has been carried out by the Department of Sociology of Odesa I. I. Mechnikov National University with the support of the city Department of Education with an interval of 3 years. In 1993–2006 the research was led by Professor Irina Popova. Since 2010 – by author of this article. The respondents represented the community of Odesa high school students. 2006: N=400, $\Delta=4.91\%$; 2010: N=390, $\Delta=5.00\%$; 2013: N=390, $\Delta=4.96\%$; 2016: N=397, $\Delta=4.90\%$ (N-sample, Δ -error). Since 2021 the research has been carried out by the Sociological Association of Ukraine under the direction of professor Lyudmila Sokuryanskaya. More information about the monitoring and results-2021 can be found in the report [6].

From the answers to the question whether high school students know what the science of sociology does, it is clear that interest in sociology is falling, and the balance between those interested in sociology and those uninterested repeats the picture of the KIIS study (Table 1).

The interest of schoolchildren in the data of the survey in which they took part (Table 2) is of the same type.

Table 1

Distribution of high school students in Odesa regarding their relationship to sociology 2006-2016 and balance of interest (percentage of those who are interested minus percentage of those who are not interested)

Do you know what the science of sociology does?	2006, %	2010, %	2013, %	2016, %
Yes, but I would like to know more	63,7	56,4	68,5	51,6
No, but I would like to know	23,3	15,6	16,9	18,1
No, I am not interested in sociology	9,2	21,3	14,1	21,9
They did not answer	3,8	6,7	0,5	8,4
<i>balance of interest</i>	<i>74,0</i>	<i>44,0</i>	<i>70,8</i>	<i>39,4</i>

Table 2

Distribution of respondents by interest to survey results and balance of interest

Are you interested in getting acquainted with the results of the survey?	2006, %	2010, %	2013, %	2016, %
Yes	87,4	82,1	89,5	74,6
No	9,0	12,6	10,0	17,6
They did not answer	3,6	5,3	0,5	7,8
<i>balance of interest</i>	<i>74,8</i>	<i>64,2</i>	<i>79,0</i>	<i>49,2</i>

We did not even enter the answers to the question "Are you interested in admission in the specialty Sociology?" in the table, since the number of people wishing to study sociology at universities, having overcome the research error margin in 2013, was approaching zero.

In the last stage of monitoring, which was carried out at the end of 2021, the above characteristics were not measured, but instead the authors tried to measure attitudes towards the profession of sociologist, asking questions about which professions schoolchildren consider prestigious, which they are attracted to, and which they are most likely to choose for themselves in the future [6]. The results turned out to be quite interesting. In the rating of 28 professions, sociology was in the middle in terms of prestige and attractiveness: 14,4% of respondents consider the profession of sociologist prestigious and 9,6% – attractive. But at the same time, future school graduates are in no hurry to become sociologists: only 3,6% of respondents (within the margin of error) indicated that they are ready to choose the profession of sociologist for themselves in the future. By the way, the list also offered the profession of a scientist. It was called prestigious by 27% of schoolchildren, attractive by 8,4%, but at the same time, those willing to connect their future with science turned out to be even less – 2,7%.

The picture of the loss of the leading place by classical science in general and sociology in particular is confirmed by the ratings of the most popular specialties and professions in different countries of the world [7].

On the other hand, if such trends are noticeable not only in our country, then we can ask a legitimate question: are the difficulties in the development of sociology objective and connected with the establishment of a new social order? And the reasons for the current situation should be sought in this direction. What role did postmodernist denial of the rationality of society play in this? How did information technology get involved in these postmodern metamorphoses? What is the place of sociology in the "brave new world" of metamodern?

In the scientific literature of recent years, many works are devoted to metamodern. There are very interesting attempts to describe the trends in the transformation of science, including social sciences. For example, Anita Pipere and Kristine Mārtinsone focused attention on metamodern as a phase of cultural evolution and as a philosophical paradigm applicable to the further development of social sciences [8]. In the article "The matter of mental transformation of logos" the author [9] emphasizes the value of the interdisciplinary combination of psychological and sociological approaches for the analysis of methods of cognition and for revealing meanings in the metamodern epoch. Lyubov Bevzenko, analyzing a fairly marginal paradigm in sociological theorizing – the paradigm of complexity, – sees in metamodern opportunities for its legitimation and advancement [10].

In the following arguments, it seems important to us to concentrate on relation of real/virtual, rational/irrational in integrative sociological models of sociocultural changes, which will add to the metamodern transition a spatial dimension in terms of the movement from modern to metamodern.

Objectives of the article. Thus, the purpose of this article is reduced to the analysis of objective and subjective difficulties faced by sociological science in the contemporary «after postmodern» transition, and to attempts to consider the existing problems as opportunities for the further development of such an important science for every society.

The specific tasks are the analysis of each epoch in the transition modern – postmodern – postpostmodern, the description of the driving forces and characteristic features of each social order from the point of view of informatization, postindustrialization, postmodernization and virtualization of society theories, as well as the analysis of the state and role of science in general and sociology in particular, in them. Special attention is paid to the transformation of the concept of rationality in the context of the expansion of space and the formation of virtual space as a new topos of social interaction.

Let's start with an analysis of the objective conditions, that associated with the formation of a new society, which at the moment is difficult to determine monosemantic: the metamorphoses taking place with it are so profound and rapid.

Society that is Hard to Name

Presentation of the main material. Since the 60-70s of the twentieth century, the modern stage of development of society has traditionally been called information (F. Machlup, M. Porat), informational (M. Castells), post-industrial (D. Bell, A. Touraine), third wave society (A. Toffler), a knowledge society and even a wisdom civilization, which were supposed to replace the industrial society. At the turn of the millennium, when

globalist tendencies most visibly manifested themselves, scientists began to talk about a global or globalizing society (I. Wallerstein, Z. Bauman, E. Giddens) and related concepts: risk society, glocalization (U. Beck, R. Robertson), individualized/atomized society (Z. Bauman, U. Beck), consumer society (J. Baudrillard). Assessing the special role of information, communication and network technologies, some authors build the concept of a network society (M. Castells, J. van Dijk), others emphasize that digital technologies introduce the logic of virtual space into social relations, thereby virtualizing society, and say about virtual or virtualizing society (A. Krocker, M. Weinstein). There are also generalizing approaches that offer neutral names: digital/digitalizing society, which focus on its main characteristic – the change in the form of information carrier – the cause of all other technological and social changes. In other words, today there are about a dozen of concepts recognized by the scientific community that give the name to the new social order and no fewer alternative models that criticize the previous ones and propose new ones. The main feature of all these concepts is that it is the technological shift associated with the widespread introduction of information technology that can be considered as the cause of modern cultural and social transformations.

In the wave of the development and initial promotion of information technologies and the growing critical understanding of technocratic social transformations the idea of a postmodern renewal of the social system and the construction of a postmodern society (J. Baudrillard, J.F. Lyotard, etc.) as a society that sums up and completes the project of modern society has become widely popular. For our purposes, what is important is that postmodernism arose as a response to the growing "will to virtuality" [11, p. 41-42] in the ever-compacting, strictly regulated industrial world, which in the middle of the twentieth century had already cracked, and the sprouts of virtualization began to break through into it as freedom and denial of the past. But before it became a completed project, postmodernity was replaced by metamodernity (or post-postmodernity, emphasizing that it replaced postmodernity), which became a consequence, a product of hyperreality, virtual reality, informatization, digitalization of society and marks an irrevocable escape from reality, materiality, rationality, as the foundations of previous civilizations, to the use of what has never existed and does not exist, but in new realities it can be valuable and applicable. This can be called the construction of "virtual rationality", a new meaningfulness, reasonableness, practicality, scientificity and evidence, which uses in its arsenal the objects and methods of not only physical, but also virtual space. At the same time, the opposition between the rational and the irrational is leveled out, since everything is possible in virtual space. Let us trace the logic of development and unity of all these discourses, as well as the role and place of sociological knowledge in them.

Modern as the "Father" of Sociology and Contemporary Science in General

The basic ideas of informatization of society occurred in sociology in the 70s. Perhaps this is precisely why the theories of the information society seem very persuasive and logical; moreover, the authors themselves necessarily pointed out the logic and rationality of their prognostic-futurological reasoning [12]. Theories of informatization are a product of the modern epoch with its reverence for scientific knowledge, for taking it as an axiom that a rational, logically explainable world is the only correct solution. That everyone strives for rational behavior, although it is not always possible to abandon traditionalism and affectation in the individual behavior, but in general society should be characterized by forward movement along the path of rationality and progress, in which the leading role is given to science and, in particular, sociology.

The modern epoch at that time arose as a sociocultural project opposed to traditional society – a society governed by customs and traditions, a collective way of life and accordingly a traditional economy based on cooperation; class organization of society, in which there was practically no social mobility. "Love as the principle, order as the foundation and progress as the goal – that is the fundamental character of the final order which positivism starts to establish, by systematizing our entire personal and social existence through the invariable combination of feeling with reason and action" [13, p. 584]. This probably the most famous quote from Auguste Comte's "Course of Positive Philosophy" perfectly characterizes the main ideas of modern. The development of science and technology (at that time, of course, not informational) was caused by the processes of industrialization, secularization and urbanization, which led to the destruction of the traditional social order, to rationalization, optimization of social relations and individual behavior. Modern science – the most powerful and most beloved... child of modernity – has led to a radical change in views on the world. The core and essence of science is the rational procedure of cognition.

The image of a man from the modern epoch [14, p. 5-11] is associated with a special worldview based on the ideals of the Age of Enlightenment. He strives to know himself and others, logically comprehends the events happening around him, queries and demands rational answers to all questions, including religious ones, and sincerely believes in the possibility of obtaining reliable, verifiable answers to them. The words "scientific progress", "revolution", "freedom", "equality", "humanism", "human rights", belief in the possibility of universal prosperity are not just slogans for him, but a reason for action, self-development, aspiration to the future, rejecting traditional attitudes and methods, responsibility for one's choices and actions, the habit of relying on oneself, but still taking into account the actions of other equally free individuals. Exactly this has destroyed the traditional religious, communal way of life, has laid the foundations for perception of society as a system of interacting

individuals, has given an impetus to the development of empirical sociology and has made it necessary for the successful functioning of all social subsystems, since it was it that fulfilled the necessary communicational function between self-sufficient individuals, primary cells of society and social institutions. In this sense, modern sociology is a beloved child of modernity.

The concept of virtualization of society considers the "reification of society" as an important function of modernity. Reification is understood not only simply as an increase in number of artifacts or the overgrowing of human society with things, although this ultimately also has happened. The desire of modern to empirically comprehend the world: to know, to feel, to touch everything, – could not lead to this reification. Perhaps the clarifying term "objectification" would also be appropriate here, moving us somewhat away from F. Jameson's understanding and adding shades of K. Marx's interpretation. The scientific, empirical approach, the secularization of the world contributed to its reification, the rejection of everything imaginary or taken for granted, from all that cannot be objectified or presented in evidences as a fact. The modernist desire to comprehend and possess the world of nature has led, among other things, to the objectification/reification of the social order. A striking example of this is presented in the work "The Rules of Sociological Method": Emile Durkheim proposes to consider social facts as things, albeit not material, but things of the same rank and significance [15].

In the sociocultural dynamics of Pitirim Sorokin, modern corresponds to a sensual culture, which is based on the empirical perception of the world through the senses and rational thinking, when the main value is the person, his health, comfort, well-being and longevity. The purpose of social institutions of the sensual phase of development is exclusively utilitarian: preservation of human life, protection of possession and property, peace and order, happiness and well-being of society as a whole and the ruling elite [16]. Max Weber places emphasis on the presence of rational institutions and the coercive apparatus of the social institutions of his contemporary society, and the individual himself represents the upper limit of meaningful behavior, for sociological research he is its only bearer [17].

Ultimately, in modernist discourse, society is perceived by a person not only as a process of interaction/communication with people around him, but as a complex system of actually existing institutions of the state and civil society, it acquires the character of objective reality, is embodied/objectified in social institutions – a complex of universal and abstract norms that regulate the interaction of people and transform this interaction into a system of social roles. And in this sense, modernist sociology has a clearly defined object of study and clearly understood research methods.

Postmodernity Double Impact

In the second half of the twentieth century the conflict between science and the imaginary/virtual acquired a visible character; it was embodied in the postmodern state – distrust of metanarratives (big theories, mass ideologies) such as absolute freedom, the knowability of the world by science, the need to conquer nature for the well-being of man and humanity. According to postmodernists, mastery of nature and control over social processes by no means freed humanity from hunger, diseases, natural disasters, injustice and oppression. Society as a single integrity is no longer an object of study, but a consequence of "paranoia of common sense", and therefore, according to Jean-Francois Lyotard, we, sociologists, are losing the subject of study [18]. The decomposition of grand narratives leads to the atomization of society, to the transition of social groups into a state of a mass of "individual atoms thrown into the absurdity of Brownian movement" [18, p. 15] under the influence of information obtained from language games. This is how social connections arise in modern society. But then the study of society is reduced to the study of language games, and exactly they are proposed as a general research method.

As a result, critique of modern sociological practices: such as the development of methods for rationally measuring society's condition and mass sociological research, led to the fact that sociology almost lost its special method of studying society. A particular virtue for postmodern sociologists was to build a scientific career without conducting mass sociological research. Fortunately, during this period, sociologists, gravitating towards the empirical study of society, focused their efforts on developing the qualitative methods and their widespread testing in social analytical practice, which ultimately made a fairly extensive contribution to the development of the sociological methods. However, the seeds of doubt sown in the capabilities of the sociological method had a significant impact on the attitude of society towards sociology as a whole.

In the categorical apparatus for describing new times a person of the postmodern epoch no longer appears as a rationally acting or psychologically designated subject, but dissolves in the forms of language order or presentation of cultural meanings. Thus, the communication component becomes essential in the postmodern condition of society, and "that language assumes a new importance. It would be superficial to reduce its significance to the traditional alternative to manipulatory speech and the unilateral transmission of messages on the one hand, and free expression and dialogue on the other" [18, p. 16], but, on the other hand, this feature of modern communication cannot be excluded from consideration. That is why J. Bataille, J. Deleuze, J. Baudrillard return to modern scientific circulation the Platonic concept of simulacrum as a simulation, a fake, a pseudo-thing, something that opposes the "real", when signs and symbols acquire greater power and meaning

than real things and actions [19], and this is a manipulation with the virtual as something that does not exist. There is a virtualization of social institutions in every sense. Firstly, as an ironic simulation of values, norms, structure and functions, when some elements lose their meaning over time or are filled with a different meaning. Secondly, as the creation of alternative institutions in the virtual space, what can be defined as the double institutionalization in which we find ourselves today, and more over we enthusiastically provide accountability to such twin institutions. In this creation of mannequin institutions postmodernism is clearly manifested as a continuation of modern after its ideas have exhausted themselves.

In a postmodern society a person is increasingly immersed in the process of simulating modern institutional practices. Language games make it possible to simulate environmental activity, not so much protecting nature as fighting the modernist principles of its conquest. For example, newfangled environmentally friendly methods of generating electrical energy (wind, solar power plants) are not yet capable of replacing hydrocarbons or nuclear energy, which are so hated by everyone, but the active fight against them, as a heritage of modern, continues. At the micro level everyone strives to use biodegradable plastic and energy-saving light bulbs, thus clearing their conscience of the problems of polluting the world's oceans and saving energy. At the same time, we don't think about how much water our "sterile" postmodern world requires for daily showering, washing an incredible amount of clothes or consuming bottled water; how much energy will be required to recycle energy-saving light bulbs and batteries; how many disposable items we use in everyday life; how much electricity is consumed by constantly turned on gadgets, routers and chargers left in the socket; how much electricity we waste in mobile devices, constantly charging/discharging their batteries, just to surf the Internet or view posts on social networks. In the economic sphere, rational consumption and advice to live within one's means are replaced by recommendations to live on credit using the virtual capabilities of modern banking systems. Although the family is still declared as a primary value, but the functions, norms, and social roles of this institution are changing unrecognizably. All these daily simulational practices are moving us further along the path of virtualization of society.

Why did the ideas of postmodernism arouse such interest and widespread acceptance in their time? From our point of view, because they made it possible to include elements of the virtual, imaginary, bright, attractive, albeit irrational, into the boring, ordinary, strictly regulated reality of modern. Instead of boring evidences and ordered, unambiguously interpreted facts, there is an easy, fascinating language game that interweaves polysemy, irony, eclecticism and allusions, alternative, often mutually exclusive points of view. Let it be an imitation, let it be difficult to prove and implement in practice, let it be leading to unpredictable consequences, but it is impressive, is allowing you to agitate supporters and opponents, and most importantly, is allowing you to use what does not exist. Postmodern has realized the will to virtuality and has pointed out the path for our high-tech civilization to rush further.

However, the postmodern epoch turned out to be quite short. The postmodern cynical and ironic denial of modern should have been replaced by some more pragmatic idea. Postmodern, which was considered by many as an epoch replacing modern, today appears rather as a transitional stage between "modern" and a "brave new world", which is conventionally designated as post-postmodern. The point is not even in the name or number of prefixes post-, but in the fact that postmodernism, trendy in its time, has formed public attitudes bearing the stamp of disappointment on the ideals of the Enlightenment, has shaken the belief in the omnipotence of rational comprehension of the world, knowledge and science and, thereby, has abolished aspiration to the future and faith in the progress of human society.

The environmental issue has turned out to be the cornerstone and has put an end to the modern project. It became evidence of the end of human's unlimited domination over nature and pointed to the impossibility of the utopian hopes of the New Age for the complete and comprehensive conquest of nature by a man [20]. The belief in the omnipotence of science and technology has led to the loss of the general spiritual condition of human forms of knowledge that go beyond the boundaries of communicative competence and analytical mind. There occurred a gap between the sphere of spirituality and the sphere of richness, which led to the displacement of spirituality from the spheres of politics and economics. Postmodern takes on the role of a brake, delaying the onset of what was actually supposed to come after the collapse of the utopian historical and philosophical expectations of modernity: destruction. Man's destiny is to destroy himself. But only first he must become worthy of this; for now – not yet. The postmodern epoch represents the time that remains for people to become worthy of death [20]. Right here, rationality is replaced with the praise and glorification of the irrational. The role of reason and science in the postmodern version seems exaggerated.

At this same stage the contradiction between the goals of creators of sociology as a positive science, far from all kinds of games, based on the achievements of the exact sciences, striving for empirical confirmation of conclusions, verification of results, becomes obvious. And in general, the difficulties of the exact sciences faced with, become explainable. Language games will not help to diagnose patterns of voting behavior or to launch a satellite into orbit. But in the brave new world only those sciences will "survive", that have incorporated language games into their

arsenal and any developed theory "is useful, namely as a generator of ideas..., and a scientist is before anything else a person who "tells stories". The only difference is that he is duty bound to verify them" [18, p. 60].

Post-postmodern Catharsis

Considering the chain "modern-postmodern-post-postmodern", we stopped at the fact that the postmodern atomization of sociality in flexible networks of language games was not the end point. The fight against modernity – the ideas of scientific progress and rationality – was not long-lasting; one generation was enough, and today more and more often authors come to the conclusion that postmodernity, as an idea that denies modernity, has exhausted itself [21]. It is replaced with the concept of metamodern, as one that comes after postmodern, and is also "with", "between" and "beyond", while continuing modernity and constantly oscillating between the enthusiasm of modernity and postmodernist ridicule, moving from apathy to hope. Later there appeared a clarification which indicates that the prefix "meta" is used in the meaning "above" [22]. And the emphasis here is placed on the fact that this is not a theory, not a philosophy, not a program, not a manifesto, not a movement, not even a concept. Metamodern is "a structure of feeling, a mood, an attitude "dependent"... on the overall state of the organism, its level of energy, the level of resources at its disposal for coping with environmental challenges"; it is the degree of stress that results from the relation of resources to the challenges it faces. It is also a universal, holistic feeling that touches on economic, political, and perhaps environmental crises, and rises the alternative ways of thinking; it is the democratization of computer technologies that brings the possibility of developing a collective consciousness as much as it allows for an unprecedented level of control. In demographic this is, in particular, the maturation of generation Y (millennials), who want to lead a life different from their parents [22]. Such unpretentiousness for scientific status, however, should not be deceptive and misleading. After all, postmodern also first emerged in the form of postmodernism as a set of styles in art and a state of culture after modernism.

Thus in metamodernist practices the description of language games itself represents a specific language game, and, in fact, the authors propose a new language for describing our time, where deconstruction, parataxis, imitation are abandoned in favor of est-ethical concepts of reconstruction, myth and metaxis [21], where postmodernity remains only one of many possible discourses, where seemingly incompatible, contradictory ideas are combined, and at the same time, none of them, in principle, have anything to do with the truth, and we ourselves choose it (the truth) based on our chosen system of meanings. From our point of view, this approach is a direct consequence of the processes of digitalization and virtualization of society, is a demonstration of the victorious logic of the virtual, when everything is possible, even things that can never happen. This is the new "virtual rationality", which now uses not only language game, but actively combines it with visual and audio series, reinforces it with new artefacts in the form of metamodern art and, thanks to a fully formed virtual space, acquires the character and status of objectivity, evidence, the possibility of rational comprehension, and therefore cannot simply be transferred to the status of irrational or fictional/unreal.

Metamodernity proposes to describe an emerging sensuality, the key characteristics of which could be naivety, sincerity and seriousness, where the tactics of simulation/imitation are replaced with myth and metaxis (which also continues to erode the boundaries between the virtual and the real and feed a new "virtual rationality"), melancholy with hope (albeit fictitious, having no basis in reality), and exhibitionism with engagement. The lack of directionality of such fluctuations repeats the logic of postmodern, in a point that people do not move towards a natural but unknown goal, but pretend that they are moving towards it in such a way, that give them opportunity to develop. This is movement for the sake of movement, a search for truth without a firm intention to find it. Postmodern is uninteresting, unpromising, and modern is impossible, but such a constant return to the past is neither an attempt to laugh or parody, nor an attempt to mourn or fill nostalgic. You need to look back in order to see the future. The authors also precisely indicate the place assigned to metamodern: a-topic metaxis. It is a place for which there is no place, a territory with no borders, a position with no limits [21]. This confirms our thoughts about the virtualization of society about the development of "virtual rationality" as the engine of transformations in postmodernity and after it, and is another indication of the virtuality of metamodern ideas and their "objectification" in the now fully formed virtual space [23].

For all their apparent "frivolity" metamodernists have noticed a rather important detail of contemporary culture – the need to reproduce children's sincerity, innocence, naivety and simplicity in the world of adult cynics [21]. Metamodern, unlike postmodern, is no longer in a fight with modern, the ideas of rationality and science, but offers its virtualized light version, which sets out the necessary minimum of the heritage of modern epoch, such as "do not insert your fingers into the socket" and "wash your hands before eating". This is a kind of modern emulation with emphasis on a new virtual rationality. From our point of view, this is a fundamental point in order to assess the place of science in metamodern. This is no longer a deity, as in modern, to whom there were sacrificed time, strength, health and lives, and not a fight against deity, as in postmodern, but an icon in the red (icon) corner.

Today metamodern is the most developed concept. However, quite independently of each other, other post-postmodern researchers came to similar conclusions and assessments. For example, the author of digimodern Alan Kirby notes that postmodernism must be replaced with a new paradigm of cognition, which is emerging in the context of digital technologies and contemporary social circumstances. The merging of the real and the virtual

through digitization is the essence of digimodernity. He also states infantilism, sincerity, childishness, and mythology as the cultural dominants of post-postmodernity, notes the realism of the new mythology, embodied in a variety of pseudo-documentary projects, and the infinity of narrative, implemented in an infinite number of infinite universes [24, p. 279-280]. In this vein, it becomes clear the question that is quite often seriously asked by adults from monitor screens: "What superpower would you like to have?" This, it seems to us, characterizes the depth of the current generation's immersion in virtual rationality.

Robert Samuels' automodern [25, p. 175-203] focuses on how new technologies are reshaping the fabric of social relations. High-tech globalization creates modern in reverse, where politics turns out to be a matter of business and entertainment, and science is popularized and turned into a commodity. Continuing D. Bell's ideas about the epoch of disunity automodern notes that, despite the globality of the Internet, which has united everyone, the gadgetization of society becomes a means of isolating subjects in a cocoon of their own cultural preferences, in which a person tries to hide from the vibrations of the public sphere. Trying to analyze various spheres of sociality, automodern emphasizes the virtualization of the space of social interaction, irony, frivolity, and a mixture of the real and the virtual. The social turns into the remains of a society permitted by neoliberalism, a loose set of "weak ties". It becomes something technical, cross-cutting and conditionally open, the space between you, me and our friends. It can no longer be localized only in real or virtual space, it is everywhere.

Gilles Lipovetsky considers hypermodernity as another step on the path to overcoming postmodernism. He emphasizes that the new world is the world of the second modern [26, p. 158], in which the object is replaced with attributes/simulacra of the object and declares the disappearance of the body, the destruction of the body by virtual reality, which describes one of the mechanisms for building a new virtual rationality. The value of new technologies is that they allow interaction with such simulated/virtualized objects without any restrictions. Hypermodern is modern in reverse. If modern is associated with seriousness and growing up, then hypermodern is associated with a return to childhood and the infantilization of society. If in modern the rationality of the Modern Times dominated, then in hypermodern the virtual rationality dominates.

A distinctive feature of altermodernity (Nikolas Bourriaud) is its temporality, or rather the perception of reality as a combination of many temporalities [27, p. 257-258]. Since, thanks to the Internet, there are no unexplored places left, the only area in which there can still be a secret is not the spatial, but the time continuum. Contemporary creativity closely interweaves text and visual image, time and space, mixes various national cultures, signs and symbols peculiar to different historical periods, thereby erasing any boundaries, including temporal ones. This is another one stroke to the understanding of virtual rationality, in which everything is possible, even what happens in another time dimension.

Cosmodernism (planetarism by Christian Moraru) involves a "unique synthesis of science, culture, religion and society", in which everyone will have the opportunity to become an active participant in a common culture and in a new spirituality "free from all dogmas". Cosmodern consciousness "is the path to a new solidarity that transcends political, ethnic, racial, religious and other boundaries". The modern world is seen as "a network of ideas and images, people, cultures, religions and spiritualities" united by the power of imagination [28]. Namely the virtuality/imagery of the world gives it universality, thanks to which a person, endowed with special tools (language and general culture), gliding around the planet (the image of which is the well-known photographs of the blue planet from space), feels at home everywhere.

Performatism (Raoul Eshelman), another embodiment of metamodern, is felt as an epoch whose contours are barely discernible, and we can only perceive its naivety and simplicity and, most importantly, feel love for it. Love is the optimal condition for innovation [29]. The proofs and clear arguments of modern, or the allusions, paradoxical statements, ironies and endless cross-references of the postmodern language game, are replaced with performance/presentation endowed with a holistic force of feeling that resists to dissipation in surrounding contexts, in which we may either believe or not. In the context of our reasoning, this is another way of virtualizing rationality through the rationalization of the virtual.

All these discourses, like a mosaic, complement the overall picture of metamodern. What they also have in common is that society is tired, or perhaps simply is no longer able to perceive the deconstruction, arrogant irony, and relativity of postmodern. It has fulfilled its role: it has shaken the confidence in the ideals of modern, has changed our ideas about the world from orderliness and certainty, to unreliability and unpredictability. In the context of worsening of global problems of humanity (climatic, economic, political, demographic), which in the last quarter of the 20th century used to be solved almost exclusively through postmodern incantations and simulational practices, humanity is returning to the lost universal ideas of sincerity, simplicity, faith, hope, love, a kind of naive new romanticism, that is a departure into the world of fantasies and dreams, into the virtual world. It is no coincidence that almost all of these theories are called "...moderns", since they, like a pendulum, swing from an intuitive sense of vital importance and the need of modern rationality to the virtual lightness of postmodern, from irony to sincerity and back... But a return to the harsh reality of modern is no longer possible, simply because it is not desirable. This is the modern, in which rigid logic based on rationality is replaced with the logic of the virtual, where everything is possible, even what can never happen. This is modernism on the ruins of modern, or

rationality for those who do not know what it is. Metamodern is the logic of culture, the dominant ideological structure, the boundaries of the worldview of the 21st century [22].

The Place of Sociology in the Metamodern World. Asociological Nature of Metamodern Ideology

In this part of the article, we will summarize our reasoning about the transformations of science and rationality and will try to answer the main question posed at the beginning: what will be the place of sociology in this new public discourse and in the dominant ideological construct, if we trust our feelings and assume that metamodern adequately reflects contemporary realities? Sociology as a science of the modern epoch was built on rationality, humanistic principles, and faith in the power of the human mind and humanity as a whole. Its task was to study society by using the methods of the same degree of accuracy as methods of natural science. Among its functions many sociologists, including Irina Popova, Elena Yakuba [30, 33], especially emphasized the ideological function, while sharing the concepts of ideology as a system of ideas that express and protect the interests of social groups, and also gave an idea of society through the prism of these interests, and of sociology as a science that reveals the patterns and mechanisms of the real development of society. "If ideology is focused on social interest, then sociology is focused on a true reflection of social processes" [30, p. 19]. At the same time, the authors warned about the danger of turning sociology into a political instrument, which had always been hanging like a sword of Damocles over the scientific nature of sociology.

Alain Touraine in "The Return of the Actor" directly stated that "sociology was created as an ideology of modernity", quite often it served as a justification for the activities of politicians of various stripes, but most often it was the ideology of the center, social integration and identification of national society with modernity [31]. Therefore, we can safely talk about the sociological nature of the modern's ideology, in the sense that, starting with de Tracy's project, it sought to rely on scientific knowledge about society. The ideological function of sociology was to understand the process of genesis and spread of ideologies, to study and classify them, to understand why and how they arise, whose interests they express. And on the basis of this knowledge to build your own worldview, getting rid of misconceptions and prejudices and relying on unbiased scientific knowledge about society. Postmodern language games changed the nature of ideologies to anti-sociological [31], since the ability of sociology to rationally understand and explain society was questioned, and the "will to virtuality" turned ideologies into simulacra.

Metamodern ideologies can be characterized as asociological. They are characterized by the fact that they rather use old ideological labels without much desire to study, to understand what they are, why they were created. Virtual rationality has turned living paradigms, ideas and practices into image presentations and performances, into online games, into battles between representatives of different ideologies without a deep immersion in the ideas, meanings and knowledge of sociology. Perhaps this is what about the picture of the monitoring's [6] last stage results from the introduction to this article tells us: when a fairly positive attitude towards science in general and sociology in particular does not arouse much interest and desire to engage in them, to immerse in the scientific understanding of ongoing social processes, which, along with insufficient funding for the scientific sector in Ukraine, creates a picture of stuff deficit and causes the threat of an outflow of young scientific personnel to other areas of employment.

Another point concerns the actual problems of Ukrainian sociology, which are associated with the weakness of its civil society, as the main customer and consumer of sociological research, both theoretical and empirical. The formation of Ukrainian statehood began during the sunset of postmodern, when the "meaningless Brownian movement" of atomized social groups (according to Lyotard) reduced to zero the chance of creating interacting and closely intertwined associations and public organizations. Therefore, domestic empirical sociology turned out to be in demand by disparate politically engaged groups interested in manipulating sociological research data. This can explain the numerous scandals surrounding completely valid data from sociological centers and the frightening appearance of the balance curve of trust and distrust in the results of sociological research from the introduction to the article. And most likely, this situation will persist until Ukrainian sociology finds its true owner – Ukrainian civil society. In order to avoid entering into a difficult scientific discourse regarding ideology and civil society in the final part, let us borrow metamodern ideas of naivety and childish spontaneity, and present a view of the new history of Ukrainian sociology in the form of a parable "About the Piggy and the Truffle".

Ukrainian sociology in its history of formation and institutionalization reminds... a piggy that found a precious truffle in an outlandish forest, brought it to its owner, but there was no owner. The old one – civil society from the times of the USSR – evaporated, the new one was never discovered. And it had to try the truffle itself. Appreciating all the charm and unusualness of the taste, it began to offer the truffle to everyone it could find. But others didn't need it: some didn't like the taste, some didn't like the look, some didn't like the smell, some didn't like the price... And since then, the poor half-starved piggy has been running through the forest, digging up truffles, bringing them to people who are willing to take them on any terms, even unfavorable ones. Some people pay for it, but very little. Others try it for free, grimace and spit, saying it's disgusting and of little use. Still others, having learned from overseas media about the magical properties of truffles, expect that it will

solve all their problems. They buy, try, get disappointed, some even take the unfortunate piggy to court, saying that this truffle is not so magical, and the piggy is a liar! Soon, there appeared real scammers, who, calling themselves piggy's disciples, place an advert on the Internet: "We sell truffles inexpensively!" And under the guise of truffles, they sell fakes to gullible, trustful buyers, which in their turn cry even louder that the piggy is a rogue! Meanwhile, the piggy keeps rushing about, fussing, looking for and teaching followers. At first, they were there, although not too numerous. But since it was not possible to establish a truffle business, the crowd of followers melted like snow. In the end, only those who were able to appreciate its originality and unusualness remained. And to this day with all their might they bring to people difficult, sophisticated methods of truffle's searching...

Of course, comparing domestic sociology with a piggy, even a very cute one, is not correct, and sociological knowledge is not a truffle, especially since truffles are sold much more easily in our country than the services of sociologists, as the history of its noble origin and use takes root more easily in the consciousness of the Ukrainian consumer than the idea of the need for sociology. But it should be noted that in the metamodern world sociology is still the only civilized way to loudly express your opinion and to find out the opinions of others. And most importantly, it is necessary within the country: for the domestic market, civil society, and politics. Therefore, neither foreign grants, nor publications in foreign languages, nor recognition of foreign colleagues will save us, Ukrainian sociologists. It is necessary to bring up, to educate the consumer in one's own country, to cultivate the understanding that sociology is not a luxury, but a necessary element of communication between various social groups that find themselves in the condition of disunity, atomization, individualization, etc. But how to educate?

The results of our reasoning indicate that the anti-sociological discourse of postmodern was replaced in metamodern with a softer a-sociological one. In other words, opposition and denial were replaced with a calm acceptance based on the merits of the past. Taking into account the metamodern course towards naivety, infantilization, and childishness, it is necessary to offer content on accessible platforms that is designed for ease of perception and understanding and is aimed at the younger generation. This is not about babying and flirting with viewers/readers. They will not be intimidated by difficult categories, explanations for which they will find on the Internet, and then they will be able to use them in their own language games, supported by videos and performances. But it is essential to retain the author's style, sincerity and conviction. It is not surprising that our academic publications are not popular with non-professional audiences. They are too boring to read precisely because of the loss of that very sincerity and authorial involvement, which instantly disappears after meeting all the requirements for article or monography. Metamodern practices also dictate marketing strategies based on language games. The creation of fairy tales and legends is a necessary attribute of any successful brand. It is necessary to collectively shape the image of sociology just like a truffle! Yes, it's expensive, yes, it's time consuming, yes, it's ugly and smells strange, but it's a symbol of wealth and success. Likewise, sociology needs to be positioned as something quite simple, but very rare, labor-intensive and requiring professional attention, and therefore precious and necessary for the well-being of all social subsystems.

Of course, this approach is not ideal and can cause a lot of side effects, for example, in the form of primitivization of sociological knowledge, etc. But let us hope for the resistance and durability of Ukrainian scientific schools and their ability to self-purify. And besides, that will be another story...

Conclusion. To summarize our reasoning in the most general way, it is necessary to emphasize that, being in constant oscillation "above" and "between" modern and postmodern, metamodern revives, rehabilitates and returns metanarratives, a new rationality, albeit virtual, to scientific circulation. On the other side of the pendulum – the acceptance of any ideas and extremes, the bringing together of opposites, the avoidance of dichotomies, the ironic postmodern interpretation of events – establishes rather a kind of big theories game, and at the same time marks a turn towards interdisciplinarity in science. In addition, these same processes make the real and the virtual complementary worlds, bring into the real world the results of myth-making, the acceptance of which requires childlike naivety, openness and receptivity, an optimistic view of the changes taking place, focus on the present and on the metaphor of life as a path. Access to virtual space makes it possible to synthesize an integral sociocultural space, without contrasting high and low, mass and elite, rational and irrational, without boundaries and limits; consider many ideas at the same time, perceive and assimilate even completely opposite ones.

Metamodern sociology is an understanding sociology that admits that the processes of informatization, globalization, and virtualization have made society such complex and ambiguous that its study cannot be reduced to a single metanarrative. But on the other hand, the multi-paradigm nature of sociology is in this case its advantage, its "superpower", which can offer adequate explanations for any situations and combine different poles of social reality. Metamodern methodology of sociology is not an opposition between quantitative and qualitative methods, online and offline, big data and empirical research data, but a balanced mixture that combines the depth of qualitative methods and the evidence of quantitative ones, the ease of collecting online and the representativeness of offline, the integrity of information from big data and the depth, rigor of empirical

research. I would like to hope that the metamodern path of sociology is the path to its new development for the benefit of society, social groups and each individual.

Bibliography:

1. Черниш Н. Й. Стан сучасного загальносоціологічного теоретизування: глобальний досвід і локальні специфікації. Український соціум. № 1(64). 2028. С. 19-35 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2018.01.019>
2. Петрушина Т. О. Стан і перспективи науки в Україні (за даними соціологічних досліджень). Наукова доповідь. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/news/stan-i-perspektivi-nauki-v-ukraini-za-danimi-sociologichnih-doslidzhen.-naukova-dopovid-t.o.-petrushinoi> (дата звернення 29 січня 2024).
3. Cheromukhina, Olha (2021) Dynamics of the attitude of the population of Ukraine to sociological surveys. The press release. KIIS, December 2021, <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1087&t=11&page=1> (дата звернення 29 січня 2024).
4. Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» від 25.04.2001. No. 275/2001. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275/2001?lang=en#Text> (дата звернення 29 січня 2024).
5. Synovitz R., Ярмошук Т. 2016 – рік помилкових соціологічних передбачень. Радіо Свобода. 28 грудня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28201194.html> (дата звернення 29 січня 2024).
6. Старшокласник-2021. Звіт (Одеса). Соціологічна асоціація України. URL: <https://sau.in.ua/research/starshoklasnyk-2021-zvit> (дата звернення 29 січня 2024). <https://doi.org/10.1017/CHO9781316492697.034>
7. Most popular majors. (2023). National Center for Education Statistics, 16 May, <https://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?id=37> (accessed 29 January 2024).
8. Pipere, Anita & Mārtinsons, Kristīne. (2022). Metamodernism and Social Sciences: Scoping the Future. Social Sciences 11(10): 457, <https://doi.org/10.3390/socsci11100457> (дата звернення 29 січня 2024).
9. Соболюков В. В. Психічна трансформація логосу як проблема. Український соціум. № 1(76). 2021. С. 41-48. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.01.041>
10. Бевзенко Л. Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну – контури взаємної легітимації. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 1. 2022. С. 45-82.
11. Kroker, Artur & Weinstein, Michael A. (1994). Data trash: The theory of the virtual class. Montréal: New World Perspectives.
12. Bell, Daniel (1973). The Coming of Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting. New York: Basic Books.
13. Comte, Auguste. ([1853] 1971). Course of positive philosophy. In Anthology of world philosophy. Vol. 3. Moscow: 548-586.
14. Habermas, Jurgen. ([1985] 1990). The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures. Cambridge: Polity Press.
15. Durkheim, Emile. ([1895] 1950). The Rules of Sociological Method. Translated by Sarah A. Solovay and John H. Mueller; Edited by George E. G. Catlin. New York. The Free Press.
16. Sorokin, Pitirim A. (1941). The crisis of our age. The social and cultural outlook. New York: E.P. Dutton & Co., Inc. <https://ia801506.us.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.275906/2015.275906.The-Crisis.pdf> (дата звернення 29 січня 2024).
17. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ, 1998. С. 104-156.
18. Lyotard, Jean-Francois. ([1979] 1984). The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Theory and History of Literature 10. Manchester University Press.
19. Baudrillard, Jean. (1983). In the shadow of the silent majorities... or the end of the social. And other essays. New York: Columbia University.
20. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ: Ваклер, 1996. С. 214-294.
21. Vermeulen, Timotheus & van den Akker, Robin. (2010). Notes on metamodernism. Journal of aesthetics & culture 2. URL: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677> (дата звернення 29 січня 2024).
22. Vermeulen, Timotheus & van den Akker, Robin (2015). Misunderstandings and clarifications. Theory. Notes on Metamodernism, 3 June, <https://www.metamodernism.com/2015/06/03/misunderstandings-and-clarifications/> (дата звернення 29 січня 2024).
23. Romanenko, Svitlana (2018). The space and the everyday life. Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University: 135-145.
24. Kirby, Alan. ([2009] 2015). Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure our Culture. In Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 273-303.
25. Samuels, Robert (2008) 'Auto-Modernity after Postmodernism: Autonomy and Automation in Culture, Technology, and Education'. *Digital Youth, Innovation, and the Unexpected*. Edited by Tara McPherson. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 219-240. DOI: 10.1162/dmal.9780262633598.219
26. Lipovetsky, Gilles ([2004] 2015). Hypermodernism. In Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 153-170.
27. Bourriaud, Nikolas ([2009] 2015). Altermodern. In Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 255-269.
28. Moraru, Christian. (2016). Postmodernism, cosmopolitanism, planetarism. The Cambridge History of Postmodern Literature. Cambridge University Press: 480-496.
29. Eshelman, Raoul (2001). Performatism, or the End of Postmodernism. Anthropoetics VI. 2. UCLA's first Open Access journal, Fall 2000/Winter 2001, www.anthropoetics.ucla.edu/ap0602/perform.htm (дата звернення 29 січня 2024).

30. Якуба О. О. Соціологія. Харків: «Константа». 1996.
31. Touraine, Alain ([1984] 1988). *The Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*. University of Minnesota Press.
32. Supplanting the Postmodern (2015). *An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, <https://dokumen.pub/supplanting-the-postmodern-an-anthology-of-writings-on-the-arts-and-culture-of-the-early-21st-century-9781501306877-9781501306860-9781501306907-9781501306891.html> (дата звернення 29 січня 2024).
33. Попова І. М. Соціологія: Пропедевтичний курс. Київ, 1996.

Received 15.02.2024

Accepted 16.03.2024

СОЦІОЛОГІЯ ПІСЛЯ ПОСТМОДЕРНУ АБО «ВІРТУАЛЬНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ» МЕТАМОДЕРНУ ЯК ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

Романенко Світлана – кандидат соціологічних наук, доцент, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082, Україна, e-mail: s.romanenko@onu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7406-9137>

Українські соціологи вже давно б'ють на сполох через зниження інтересу до соціології та катастрофічне падіння конкурсу до вітчизняних вищих навчальних закладів на відповідну спеціальність. Автор аналізує дані різних за обсягом і місцем проведення досліджень і показує, що ситуація навколо соціології характерна не лише для України, а і світу в цілому. Акцент на аналізі об'єктивних причин занепаду соціології дозволяє зробити висновок, що ці причини тісно пов'язані з переходом модерн–постмодерн–метамодерн і символізують картину тих труднощів, з якими зіткнулася сучасна наука на цьому непростому шляху перетворень. Подальші міркування в рамках теорій модернізації та постмодернізації суспільства приводять автора до висновку, що на зміну модерну як епохи «царювання» науки та раціонального світорозуміння прийшло постмодерне заперечення та деконструкція метанаративів, наголос на ірраціональності, множинності; епістемологічний та онтологічний плюралізм, коли раціональності можуть змінюватися та доповнюватися одна одною. Метамодерн намагається примирити суперечливі раціональності попередніх «модернів», привносячи науковий інтелект у простір культури та водночас пропонуючи нову раціональність, умовно позначену автором як «віртуальну», яка здатна поєднувати «жорстку» раціональність фізичного простору з множинною і навіть нереальною раціональністю простору віртуального. Але як така віртуальна раціональність може бути пов'язана з соціологічною наукою і практикою, з необхідністю прогнозування соціальних процесів? Тут автор виділяє декілька серйозних протиріч, розглядає можливості просування соціології, що тісно пов'язані з метамодерною ідеологією і можуть бути приводом для дискусії з колегами, які займаються дослідницькою, викладацькою діяльністю та стурбовані проблемами просування соціології в сучасному метамодерному світі.

Ключові слова: соціологія, модерн, постмодерн, метамодерн, віртуалізація суспільства, віртуальна раціональність.

References:

1. Chernysh, N. (2018) 'Condition of Contemporary General Sociological Theorising: Global Experience and Local Specifications' *Ukr. socium* 1(64), pp. 19-35 <https://doi.org/10.15407/socium2018.01.019> [in Ukrainian]
2. Petrushyna, T. O. (2018) State and Prospects of Science in Ukraine (according to sociological research data). Scientific report. Institute of Sociology NAS of Ukraine, 6 December, <https://i-soc.com.ua/ua/news/stan-i-perspektivi-nauki-v-ukraini-zadanimi-sociologichnih-doslidzen.-naukova-dopovid-t.o.-petrushinoi> (accessed 29 January 2023) [in Ukrainian]
3. Cheromukhina, O. (2021) Dynamics of the attitude of the population of Ukraine to sociological surveys. The press release. KIIS, December 2021. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1087&t=11&page=1> (accessed 29 January 2024).
4. Decree (2001) About the development of sociological science in Ukraine. Decree of the President of Ukraine dated April 25, 2001. No. 275/2001. Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275/2001?lang=en#Text> (accessed 29 January 2024) [in Ukrainian]
5. Synovitz, R. & Yarmoshchuk, T. (2016) 2016 – a Year of False Sociological Predictions. Radio Svoboda, 28 December. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28201194.html> (accessed 29 January 2024).
6. High School Student-2021. Report (Odessa). Sociological Association of Ukraine. Available at: <https://sau.in.ua/research/starshoklasnyk-2021-zvit> (accessed 29 January 2024) [in Ukrainian]
7. Most popular majors. (2023) National Center for Education Statistics, 16 May. Available at: <https://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?id=37> (accessed 29 January 2024).
8. Pipere, Anita & Märtinson, Kristine (2022) Metamodernism and Social Sciences: Scoping the Future. *Social Sciences* 11(10), pp. 457. Available at: <https://doi.org/10.3390/socsci11100457> (accessed 29 January 2024).
9. Sobolnikov, V. V. (2021) 'The matter of mental transformation of logos' *Ukr. socium* 1(76), pp. 41-48 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.01.041> [in Ukrainian]
10. Bevenko, L. (2022) 'Complexity Theory in Sociological Theorizing and Metamodern Culture – the Contours of Mutual Legitimation' *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 1, pp. 45-82 DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.045> [in Ukrainian]

11. Kroker, Artur & Weinstein, Michael A. (1994) *Data trash: The theory of the virtual class*. Montréal: New World Perspectives.
12. Bell, Daniel (1973) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture of Social Forecasting*. New York: Basic Books.
13. Comte, Auguste ([1853] 1971) 'Course of positive philosophy' In: *Anthology of world philosophy*. Vol. 3. Moscow: 548-586.
14. Habermas, Jurgen ([1985] 1990) *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
15. Durkheim, Emile ([1895] 1950) *The Rules of Sociological Method*. Translated by Sarah A. Solovay and John H. Mueller; Edited by George E. G. Catlin. New York. The Free Press.
16. Sorokin, Pitirim A. (1941) *The crisis of our age. The social and cultural outlook*. New York: E.P. Dutton & Co., Inc. Available at: <https://ia801506.us.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.275906/2015.275906.The-Crisis.pdf> (accessed 29 January 2024).
17. Weber, Max ([1913] 1998) 'Some categories of interpretive sociology'. In: *Sociology. General historical analyses*. Politics. Kyiv, pp. 104-156.
18. Lyotard, Jean-Francois ([1979] 1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Theory and History of Literature 10*. Manchester University Press.
19. Baudrillard, Jean (1983) *In the shadow of the silent majorities... or the end of the social. And other essays*. New York: Columbia University.
20. Koslowski, Peter ([1987] 1996) 'Postmodern culture: socio-cultural consequences of technological development' In: *Reading material. Modern foreign philosophy. Trends and directions*. Kyiv, 1996.
21. Vermeulen, Timotheus & van den Akker, Robin (2010) 'Notes on metamodernism' *Journal of aesthetics & culture*. 2. Available at: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677> (accessed 29 January 2023).
22. Vermeulen, Timotheus & van den Akker, Robin (2015) 'Misunderstandings and clarifications' *Theory. Notes on Metamodernism*. 3 June. Available at: <https://www.metamodernism.com/2015/06/03/misunderstandings-and-clarifications> (accessed 29 January 2024).
23. Romanenko, Svitlana (2018) 'The space and the everyday life' In: *Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, pp. 135-145.
24. Kirby, Alan ([2009] 2015) *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure our Culture*. In *Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 273-303.
25. Samuels, Robert (2008) 'Auto-Modernity after Postmodernism: Autonomy and Automation in Culture, Technology, and Education'. *Digital Youth, Innovation, and the Unexpected*. Edited by Tara McPherson. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 219-240. DOI: 10.1162/dmal.9780262633598.219
26. Lipovetsky, Gilles ([2004] 2015) 'Hypermodernism' In: *Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 153-170.
27. Bourriaud, Nicolas ([2009] 2015) 'Altermodern'. In: *Supplanting the Postmodern. An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 255-269.
28. Moraru, Christian (2016) *Postmodernism, cosmodermism, planetarism. The Cambridge History of Postmodern Literature*. Cambridge University Press, pp. 480-496, <https://doi.org/10.1017/CHO9781316492697.034>
29. Eshelman, Raoul (2001) *Performatism, or the End of Postmodernism*. *Anthropoetics VI*. 2. UCLA's first Open Access journal, Fall 2000 / Winter 2001 Available at: www.anthropoetics.ucla.edu/ap0602/perform.htm (accessed 29 January 2024).
30. Yakuba, Elena (1996) *Sociology*. Kharkov: Constanta.
31. Touraine, Alain ([1984] 1988) *The Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*. University of Minnesota Press.
32. *Supplanting the Postmodern* (2015) *An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic. Available at: <https://dokumen.pub/supplanting-the-postmodern-an-anthology-of-writings-on-the-arts-and-culture-of-the-early-21st-century-9781501306877-9781501306860-9781501306907-9781501306891.html> (accessed 29 January 2024).
33. Popova, Irina (1996) *Sociology: Propaedeutic course*. Kyiv: Tandem.

Отримано 15.02.2024

Прийнято до друку 16.03.2024

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-03

УДК 316.77:316.728

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК

Прохватілова Оксана – аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: oksana.prokhvatilova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3059-8546>

Інформаційне суспільство та розвиток технологій створюють умови для демократизації комеморативних практик, унаслідок чого думка будь-якого громадянина та експерта (історика, культуролога) мають однакову вагу у прийнятті рішень щодо того, що і як потрібно пам'ятати. Метою цієї статті є виділення функцій, які практики комеморації виконують у соціумі та аналіз їхнього конструктивного та деструктивного потенціалу. Висвітлено співвідношення комеморації із колективною пам'яттю та історією, проаналізовано механізм емоціоналізації пам'яті через комеморативні практики. Із використанням кейсів з українського та світового контекстів, виділено чотири соціальних функцій комеморативних практик: 1) вплив на соціальну згуртованість і формування колективних ідентичностей, 2) вплив на нормативно-ціннісну систему, 3) забезпечення міжпоколіннєвої комунікації та збереження традицій, 4) легітимація політичної влади. Встановлено, що залежно від обставин, ступеню участі у формуванні та відтворенні комеморативних практик з боку державних інституцій, громадськості та професіоналів (істориків та спеціалістів у сфері колективної пам'яті та меморіалізації) комеморативні практики можуть як сприяти соціальній згуртованості, солідарності, розвитку громадянського суспільства, формуванню національної ідентичності, трансформації ціннісно-нормативної системи, деколоніальним процесам, створенню безперервної традиції, міжпоколіннєвій комунікації, публічним дискусіям про минуле та його осмисленню, залученню громадськості до демократичних та політичних процесів, так і, навпаки, – нести загрозу національній безпеці через створення регіональних ідентичностей, загострення конфліктів пам'яті, створення її розривів, додавання штучних «імплантів» пам'яті, поєднання сьогодення із чужими традиціями, інструменталізацію та віпонізування пам'яті. Підкреслено, що результати дослідження мають практичне значення для експертів з меморіалізації, музейних працівників, соціологів, культурологів, журналістів, мистецтвознавців, представників громадських організацій та органів державної влади.

Ключові слова: соціальні практики, комеморація, політика пам'яті, memory studies, ідентичність, міжпоколіннєва комунікація, колективна пам'ять.

Для цитування: Прохvatілова О. Соціальні функції комеморативних практик. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2024. Випуск 52. С. 31-44. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-03>

How to Cite: Prokhvatilova, O. (2024) 'Social Functions of Commemorative Practices'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 52. pp. 31-44. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-03>

Постановка проблеми та актуальність статті. Розвиток цифрових медіа активізував тренд на безпрецедентну демократизацію колективної пам'яті: не тільки участь у комеморативних практиках, а й дискусія про те, що і як потрібно пам'ятати, стали доступними кожному члену суспільства, незалежно від рівня його знань та компетенцій. Водночас, конфлікти пам'яті, які виникають унаслідок її інструменталізації, усе частіше перетворюються на конвенційні (це показує, зокрема, досвід російсько-українського збройного протистояння чи подій у секторі Гази). Колективні уявлення про минуле використовуються для легітимації політичних рішень, часто переходячи зі сфери раціонального до сакрального (стаючи інструментом політичної чи громадянської релігії). Деколоніальні заклики «повернення пам'яті» та «пробудження манкурта» посилюють суспільне зацікавлення минулим, і водночас, розриваючи із колоніальною культурою і скасовуючи винайдену нею традицію, послаблюють зв'язок поколінь. За таких умов дослідження механізмів комеморації стає важливим не тільки з точки зору застосування певних інструментів, а й з позиції протидії їм.

В українському суспільстві тема пам'яті актуалізувалась у зв'язку із суспільним запитом щодо комеморації опору російській збройній агресії. В обговоренні питань, пов'язаних із меморіальними практиками, більше уваги приділяється формальним аспектам: якими будуть монументи, присвячені

загиблим у російсько-українській війні? Який термінологічний апарат застосовувати для називання цієї війни та пов'язаних із нею подій? Які нові форми комеморативних ритуалів формуються в українському соціумі? Однак не менш важливими є питання, що розкривають механізми, сенси та цілі: Що саме, як пам'ятати і для чого? Які форми комеморації найкраще підходять для виконання тих чи інших соціальних функцій? Чи зменшується значення комеморації в сучасному світі?

Комеморативні практики, а відповідно, і їхні функції, можуть відрізнятися в авторитарному чи демократичному суспільстві, вони відмінні для колишніх імперій та колоній, залежать від особливостей історичного процесу, досвіду колективних травм тощо, можуть бути спільними для соціуму або стосуватися певної його частини (наприклад, окремі ритуали для військових та цивільних), бути ініційованими державою, інституціями («згори», «по-вертикалі»), або громадськістю («знизу», представляючи «горизонтальні» зв'язки).

Ступінь наукової розробленості теми. У зарубіжному науковому дискурсі вивчення комеморативних практик збігається з формуванням у середині 20 ст. *memory studies* як окремого дослідницького поля, тож корпус наукових праць, які так чи інакше стосуються комеморації, досить великий. Серед аспектів, на які звертають увагу науковці протягом останнього десятиріччя: – критика теорій колективної пам'яті, актуальних для 20 ст., пошук нових концепцій, які відповідали б реаліям інформаційного суспільства та ступеню розвитку технологій [15; 23; 26; 31; 38]; – аналіз проєктів, присвячених новим способам комунікації меморіальних та музейних просторів з аудиторією [37; 42]; – дослідження медіації пам'яті та впливу сьогодення на модифікації образів минулого [5]; – глобалізація пам'ятання через створення міжнародних інституцій та глобальні наративи [13], – де-комеморація як продовження деколоніального тренду [22; 30].

Українські науковці долучились до студій пам'яті лише в середині 1990-х, а більш предметно – з 2010-х років. Цей період ними порушуються численні питання, пов'язані з проблематикою пам'яті, однак соціальні функції комеморації залишаються серед малодосліджених аспектів. У сучасному українському науковому дискурсі особлива увага приділяється зв'язку пам'яті із колективною (зокрема національною) ідентичністю [1; 8; 10] та розвитку тез щодо «обов'язку пам'ятати» – концепції, пов'язаної з побудовою національного міту, популярної до кінця 20 ст., коли її замінила «робота пам'яті» як рефлексія щодо причин та наслідків Другої світової війни та інших глобальних подій. У фокусі українських науковців також перебувають конфлікти пам'яті в контексті інформаційної війни та політики пам'яті [8; 18], громадянські практики вшанування загиблих як нові форми комеморації в умовах російсько-української війни [17], механізми «зшивання» розривів пам'яті [6] та дослідження советських повсякденних ритуалів [11] і сучасних практик, які постали як спроби осмислення «незручного» советського минулого [9].

Таким чином, вивчення комеморативних практик найчастіше відбувається із застосуванням політологічної, історичної, філософської чи культурологічної оптик. Метою даної статті є визначення та теоретичне узагальнення соціальних функцій комеморативних практик. На наше переконання, з соціологічної точки зору ці функції не можуть бути марковані як позитивні чи негативні: залежно від обставин одні й ті самі властивості комеморації можуть як провокувати конфлікти у соціумі, так і навпаки – сприяти подоланню соціальної напруги.

Виклад основного матеріалу. Комеморація, пам'ять, історія. Поряд із поняттям «комеморативних практик» використовується як синонімічне поняття «меморіальні практики». Тому розпочати виклад вважаємо за доцільне із співвіднесення, а в якомусь сенсі навіть розмежування, пам'яті (лат. *memoria*) та комеморації (лат. *com-* «разом, із» та *memorare* – пам'ятати): феноменів, пов'язаних між собою, але не тотожних. Дослідники розрізняють «пам'ять» (англ. *memory*) та «пам'ятання» (англ. *remembering*), підкреслюючи необхідність виділення процесу формування пам'яті як окремого явища. Етимологія терміна «комеморація» пов'язана із лат. префіксом *com-*, який використовується на позначення спільної дії і перекладається як «разом, із». Відтак, значущими ознаками комеморації є її колективний характер (передбачає колективну дію), публічність (репрезентує інтереси групи) і інституційність (є цілеспрямовано організованою). Ми будемо відштовхуватись від визначення А. Киридон, яка розуміє під комеморацією «сукупність публічних колективних практик, спрямованих на формування цінностей і моделей поведінки через ритуально оформлене утримання і відтворення (повторення) в актуальній культурі значущих для групи, символічно виражених уявлень про минуле» [8, с. 7].

Характерною рисою комеморації є апелювання не стільки до раціонального, знаннєвого, скільки до чуттєвих начал людської особистості, тому вона зазвичай передбачає емоційну заангажованість учасників до меморіального дійства. Комеморативна комунікація здійснюється не стільки в просторі даних і фактів, скільки в просторі образів, символів і архетипних уявлень [8, с. 11]. Така комунікація може набирати різних складних форм: бути інтраперсональною («розмова із самим собою»), міжперсональною (між окремими індивідами), вестися між різними групами («ми» і «вони»), між теперішнім та минулим, між громадськістю, владою та інститутами, у символічному сенсі – між живими та мертвими [5, с. 76].

Якщо співвіднесення колективної пам'яті із минулим та теперішнім відкриває простір для дискусій (частина дослідників схиляється до того, що події минулого впливають на сьогодення, частина – навпаки вважають, що сучасні потреби та цінності формують образ минулого), то комеморація завжди пов'язана із сучасністю. «Якщо пам'ять по суті – це взаємодія між повторенням і запам'ятовуванням, то комеморація і є цим свідомим повторенням» [8, с. 11]. Інакше кажучи, якщо колективна пам'ять здебільшого функціонує як частина дискурсу про минуле і ототожнюється із «історією», то комеморація співвідноситься передовсім із сучасністю, де «нарativi надають минулому сенс» [5, с. 66] і є «сукупністю суспільних актів «згадування» і (пере)осмислення історичних подій, інституцій, персон в сучасному контексті» [8, с. 11]. Із цього випливає ще одна характерна риса комеморації: якщо пам'яті доступні обидві опції: ставати інструментом політики (інструменталізуватись) або залишатися культурологічним феноменом, то комеморація здебільшого (хоча й не винятково) функціонує в смисловому полі політичного і є одним із важелів управління колективною пам'яттю.

У спробі співвіднести комеморацію із пам'яттю та історією суспільствознавець Б. Шварц виділяє особливу функцію комеморації: на його думку, комеморативні практики мають не меті не лише «запам'ятати» значимі образи та символи минулого, а й «освятити» їх. Він визначає історію і комеморацію як інструменти колективної пам'яті, які мають відмінні функції: «Задача історії – раціоналізувати минуле, а мета комеморації та місць пам'яті – сакралізувати, освятити його. Історія робить минуле об'єктом аналізу, а комеморація – об'єктом поклоніння» [36, с. 11]. Дослідник слушно зазначає, що якщо історія є системою референтних символів, які репрезентують відомі факти у їхній послідовності, комеморація є системою т. зв. «конденсованих символів» (з англ. *condensation symbols*), що спрощує події минулого та пояснює моральні почуття, ними викликані. У цьому сенсі історія постає наукою, а комеморація має більше спільного з ідеологією, адже вона так само, як остання «просуває ідею прихильності до світу, створюючи як символи його вад, так і символи його досягнень та цінностей» [36, с. 11].

Комеморація пов'язана із дією, її можна трактувати як динамічний та інтерактивний процес. Відтак місце пам'яті не обов'язково є місцем комеморації, воно трансформується саме коли наповнюється діями відвідувачів – комеморативними практиками. Завдяки проведенню таких практик (ритуалів, взаємодії відвідувачів із монументом, рефлексії щодо подій минулого тощо) місце, головними функціями якого є документація історії та передача інформації про минуле, наповнюється соціально-політичним значенням, впливаючи на осмислення минулого з позиції сьогодення.

Комеморативні практики є частиною ширшого концепту «соціальних практик», під якими розуміються різні форми людської діяльності: економічні, політичні, релігійні, мистецькі, освітні, повсякденні практики тощо. «Поняття «практика» (з грец. – «дієвий») визначається як суспільна, чуттєво-предметна діяльність, спрямована на пізнання і перетворення світу, створення матеріальних та духовних цінностей» [3, с. 70]. Через практики людина створює «світ людської культури», який визначає ландшафт людського існування. Будь-які соціальні практики мають просторово-часову локалізацію, вони є «окремими соціальними утвореннями, що визначають умови існування соціальних інститутів і дають змогу відтворюватись їм за нових умов» [3, с. 74]. Перелічені риси актуальні і для комеморативних практик як різновиду соціальних.

Комеморація представлена широким спектром практик, які відрізняються за формою: вербалізовані (промови політичних лідерів, підручники, нарativi); візуальні (державна символіка, пам'ятники, музеї); ритуальні (паради, свята) [7, с. 218], за об'єктом вшанування, залежно від того, у центрі комеморації перебувають історичні події, постаті або локації публічного простору. Важливим також є розмежування на «спільні дії» (нематеріальну культуру) та «об'єкти» (матеріальну культурну спадщину). Питання, пов'язані із комеморацією, у публічному дискурсі про минуле найчастіше стосуються останніх: наприклад, музейних просторів, монументів, назв вулиць тощо. Тим не менше, значення нематеріальних форм пам'яті, до яких належать ритуали, церемонії, свята, традиції, інші форми колективної дії, складно переоцінити, адже саме вони, формуючи регулярними повтореннями «пам'ять-звичку» [12], наповнюють сенсом матеріальні «місця пам'яті».

Комеморативні практики як інструмент емоціоналізації колективної пам'яті. Емоційна складова колективної пам'яті є сильним інструментом, здатним активізувати у суспільстві як конструктивні, так і деструктивні процеси. Зрештою, емоціоналізація наративів Другої світової війни у різних країнах (наприклад, державах Європейського Союзу, Російській Федерації та державах, що в минулому перебували під советською окупацією) не просто відображає ставлення до подій минулого, а й визначає формування колективних ідентичностей навколо відмінних цінностей, що закладає основу для майбутніх конфліктів.

Через відчуття особистої причетності до певних (знакових) подій, формування ставлення до них на основі позитивних чи негативних емоцій формується певний образ минулого. Без емоційного зв'язку між інституціоналізованим концептом пам'яті (наприклад, закріпленим на нормативному чи законодавчому рівні або визначеним вербально як «офіційна версія історії») та конкретною особистістю (її свідомістю та

тілом) неможливе відтворення будь-яких соціальних функцій комеморації. У момент, коли учасник комеморативної практики (глядач перформативного дійства, відвідувач музею тощо) емоційно переживає події минулого, вони стають елементом його особистої пам'яті [42].

Емоціоналізація пам'яті забезпечує перехід з мікрорівня (особистості) на макрорівень (національного міту, винайденої традиції тощо). Цей процес пояснює концепція Р. Вагнер-Пасифічі про вири (англ. *eddies*), у які можуть закручуватись події. Такі вири потенційно наповнені колективними емоціями та характеризуються інтенсивними коливаннями: наприклад у випадку зі скорботою може йтися про шлях від індивідуальної травми до сімейного трауру, колективних настроїв і далі — до політичної програми. Концепція «вирів» дозволяє пояснити феномен емоційно забарвлених конфліктів пам'яті (англ. *contested representations & contested memories*) як результат події, що зайшла у глухий кут і потрапила в пастку політичних суперечок [41]. Погоджуючись чи ні із таким твердженням, все ж складно заперечити, що переосмислення комеморативної практики, тригером до якого часто є пережита емоція, пов'язане із переосмисленням самої події, яка її започаткувала.

Зв'язок відвідувача із подіями минулого забезпечується через взаємодію з уявним простором та часом, як це описано, наприклад, у дослідженні А. Віткомб та А. Боуня, присвяченому Меморіальному музею біженців у м. Скала Лутрон (о. Лесбос, Греція), де вшановується пам'ять жертв геноциду греків в Османській імперії на поч. 20 ст. На території музею розміщено особисті речі біженців, завдяки яким організатори виставки «запрошують відвідувачів співвіднести свої персональні історії із музейним наративом» [42]. Приклад цього музею цікавий тим, що ефект його «інтерактивності» та «мультимедійності» створюється більшою мірою саме завдяки активізації емоцій відвідувачів, а не через використання інноваційних технологій. Відвідувачі називають розміщені на стіні музею карти із позначеними на них регіонами, де відбувався геноцид, «інтерактивними», хоча в технічному сенсі вони такими не є: уявлена «інтерактивність» забезпечується можливістю достосувати представлений матеріал до власного персонального досвіду, співвідносячи родинні спогади із позначеними на карті регіонами, таким чином, «ожививши» карту через емоції та емпатію. Автори дослідження називають цей процес поділянням емоційних спогадів (англ. *sharing emotional memories*) [42].

Із розвитком цифрових медіа з'явилися нові форми участі, які, набагато більшою мірою, ніж мас-медіа 20 ст., дозволяють аудиторії долучатись до комеморації «із глибини власного фотеля» [29]. Застосування таких технологій у музеях та на меморіалах поглиблює емоційний зв'язок із подією, створює передумови для рефлексії та переосмислення минулого. З цієї точки зору цікавими є меморіальні простори на місці колишніх концентраційних таборів. «Projected memory» — проєкт, який проводився у 2016 р. на території колишнього концентраційного табору Заксенгаузен (Німеччина). Для його реалізації на території меморіалу було інстальовано інтерактивну кабінку, де відвідувачі могли б залишити відео чи аудіоповідомлення, задокументувавши роздуми та емоції, спровоковані побаченням. Учасник міг обрати аудиторію для повідомлення: викласти його у публічний доступ, зробити доступним лише для дослідників чи видалити запис. За 10 місяців проєкту було зібрано понад 3000 повідомлень. Мета, сформульована організаторами, полягала у «колективній спробі не лише зрозуміти, що тут відбулось, але й що відбувається зі мною [відвідувачем], коли я тут» [35]. Визначені авторами як доступні для широкої аудиторії відео оприлюднено на сайті проєкту.

Протягом останніх десятиліть підхід до відвідувача як до соавтора став частиною музейної та сучасної культури, що спонукає до переосмислення і трансформації суспільних цінностей. Дослідження нових форм партисипативності на місці меморіального простору колишнього табору Маутгаузен (Австрія), що постало як симбіоз практики та теорії навколо створення проєкту нового інтерактивного музею, мало на меті проаналізувати, як комеморативні простори стають просторами комунікації: між минулим і майбутнім, між поколіннями, між творцем простору і відвідувачем. Метою проєкту було залучення відвідувачів до рефлексії над побаченням через провокування емпатії [37].

У випадку із комеморативними практиками, не прив'язаними до матеріальної культури (перформансами, святкуваннями, віртуальними меморіалами, відзначенням пам'ятних дат, річниць тощо) емоції можуть відігравати ще більшу роль, оскільки саме вони створюють ефект причетності. Під час проведення колективних ритуалів, церемоній, інших заходів великою мірою він досягається завдяки видовищності та масовості. Звернімося до опису П. Нора «модерної події»: «Відчуття гри, реальніше за саму реальність, драматичної розваги, свята, яке суспільство влаштовує саме собі за допомогою великої події. У ній беруть участь усі й ніхто, адже всі створюють масу, до якої ніхто не належить. Ця подія без історика пронизана емоційною участю мас, емоційна участь — єдиний засіб, який вони мають для участі в публічному житті» [15, с. 29].

Зазначені вище слова П. Нора були опубліковані у 2011 році, у передмові до збірника наукових статей «Теперішнє, нація, пам'ять». Однією із ключових ідей цього тексту є пошук гармонії між «натовпом» і «істориком». Дослідник зазначає, що останні десятиріччя (а саме 1980-2010-ті рр.) характеризуються тенденцією «узагальнення пам'яті». Унаслідок «прискорення історії» майбутнє виглядає

ще більш непевним, відтак стає складніше визначити, що ми маємо зберегти від минулого, щоб підготувати майбутнє. За таких обставин «усе стає гідним згадки, все належить до нашої пам'яті» [15, с. 18], відтак «історик», чи іншими словами – домінуючі історичні наративи, відіграють важливу роль у процесі комеморації, впорядковуючи та раціоналізуючи минуле.

Водночас, використання певних наративів у поєднанні із емоціоналізацією супроводжується певними ризиками. Одним із них є загроза інструменталізації (навіть віпонізації) пам'яті в політичних інтересах. Механізм інструменталізації минулого через колективні практики (комеморативні церемонії та ритуали), які створюють тілесну пам'ять-звичку (*habit-memory*) описав соціальний антрополог П. Коннертон на прикладі режиму націонал-соціалістів у Німеччині [12]. У 21 ст. таким прикладом є віпонізація пам'яті про події Другої світової війни через культ «Перемоги» в Російській Федерації, яка стала однією із ідеологічних передумов для військового вторгнення на територію України.

Іншим суттєвим ризиком, пов'язаним із емоціоналізацією пам'яті є (ре)травматизація. Так, важливим є дотримання принципу екологічності: комеморативний простір не повинен шокувати, має залишати можливість обрати ступінь травматизації, обмежуючи доступ до чутливого контенту, комеморація не може втручатись в особисті межі людини. Цей ризик актуалізується із розвитком технологій: дослідник цифрової пам'яті Е. Хоскінс звертає увагу на те, що миттєвий і постійний доступ до травмуючого контенту (фото та відео із людськими стражданнями та смертю), який забезпечують, наприклад, алгоритми соцмереж часто без спеціального запиту користувача (зокрема, у стрічці *Facebook*), може мати непередбачувані наслідки: сприяти (ре)травматизації, знижувати залученість у суспільні процеси тощо [23], провокувати «змову мовчання», табуючи теми, які сприймаються як надто травматичні тощо.

Нижче розглянемо чотири соціальні функції комеморації через призму потенційних можливостей, які вони відкривають, та потенційних загроз.

1. Вплив на соціальну згуртованість та формування колективних ідентичностей. Комеморація працює як створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення: вшанування, святкування тощо [16, с. 95]. Серед властивостей комеморативних практик традиційно виділяють здатність впливати на формування колективної ідентичності [8; 19]. Цей підхід набирає популярності поступово, разом зі становленням національних держав, коли, згідно із концепцією Б. Андерсона, формуються нації як *уявлені спільноти*. Комеморативні практики створюють *уявлений хронотон*, спільний для учасників: так, відвідувач музею або свідок церемоніального дійства, присвяченого історичній події, «переносяться» у визначений час і простір, проживаючи емоції, викликані взаємодією з артефактами минулого.

Співвіднесення себе із конкретними постатями та подіями допомагає реалізувати важливу людську потребу: дати відповідь на запитання «хто я», відтворивши у свідомості уявлену безперервність між минулим, теперішнім та майбутнім. Комеморативні практики в такому випадку постають як «особливий вид соціокультурної діяльності, в основі якої лежить акт увічнення як спроба збереження образу себе, своїх ближніх, своєї культури в теперішньому і в майбутньому» [8, с. 12] і є важливим засобом конструювання колективної соціальної пам'яті та ідентичності: від родинної до національної та ширше.

Ця властивість передбачає потенційну загрозу: для формування будь-якої ідентичності застосовуються однакові з формальної точки зору механізми, тому комеморативні практики під впливом політичних інтересів можуть відтворювати різні когнітивні сценарії, закладаючи підвалини для соціальної дезінтеграції, провокуючи конфлікти («війни») пам'яті. Останні є «інтерактивним процесом, який розгортається в сучасному з приводу інтерпретацій подій минулого» [18] і можуть бути напряму пов'язані з питаннями національної безпеки. Наприклад, використовуючи відмінні від загальноновизнаних на національному рівні практики комеморації, регіональна ідентичність може вступати у конфронтацію з національною, формуючи антагоністичну версію пам'яті про значимі події. Так, у російсько-українській інформаційній війні, принаймні до 2022 р., колективна пам'ять українців не могла належним чином виконувати інтегруючу функцію через штучно сформовані розбіжності у тлумаченні національного минулого, пов'язані з чітко вираженим регіональним виміром проєкцій колективної пам'яті [19, с. 160]. Відмінні версії колективної пам'яті підкріплюються відповідними комеморативними практиками: святами, ритуалами, символами в публічному просторі, залучаючи людей до тієї чи іншої антагоністичної групи. Комеморація, поступово збільшуючи напругу, у точці кульмінації мобілізує представників тієї чи іншої ідентичності. У гібридних умовах інформаційних воєн така властивість може бути як рятівною, так і згубною, залежно від цінностей, ідей та цілей, навколо яких відбувається мобілізація. Метафора «війни» тут доцільна, оскільки йдеться про полярну ситуацію «свій-чужий», в якій індивід обирає, на якому боці протистояння він знаходиться.

Зв'язок комеморативних практик з ідентичністю не обмежується її національним виміром. Так, П. Нора говорить про виникнення наприкінці ХХ ст. пам'яті груп, яка витісняє національну пам'ять. Аналізуючи французьку «традиційну» ідентичність, він констатує перехід у 1970–1980-х рр. від «гегемонічної, тиранічної, майже нав'язливої соціальної пам'яті» до «множинної пам'яті груп» [15, с. 14].

Як приклад, він наводить пам'ять робітничу, єврейську, роялістську, бретонську, корсиканську, жіночу. Інакше кажучи, національна ідентичність замінюється сукупністю соціальних. Відтак, будь-яка комеморація, яка за своєю природою звертається до колективних, групових практик, може вступати в конфлікт із індивідуальними пам'ятями, наприклад, на рівні зв'язку індивіда з подією та його причетності до неї [25]. Це справедливо як в ширшій перспективі (суспільство, нація тощо), так і в вузьчій (на рівні соціальних груп): так, поняття «колективна пам'ять жінок» або «колективна пам'ять військових» є утопічними, оскільки ці групи, як і будь-які інші, не є однорідними.

В умовах, коли «спільна» колективна пам'ять замінюється пам'яттю груп, історики (особливо ті, які представляють національну традицію) та загалом експерти з колективної пам'яті втрачають монополію на інтерпретацію значення минулого для нинішнього покоління. Через демократизацію пам'яті (широке залучення до процесу комеморації представників різних соціальних груп), у дискусії щодо того, *що і як* пам'ятати, думка експерта та людини, яка не має відповідних знань та компетенцій, ототожнюються, мають рівну силу, відкриваючи більше можливостей для маніпуляцій.

Таким чином, сучасний наратив про минуле повинен створюватись за участі істориків чи спеціалістів із пам'яті та комеморації, має включати символи та цінності різних соціальних груп і не може бути нав'язаним, спущеним «згори». Він генерується поступово, шляхом публічних дискусій щодо соціальної пам'яті та практик, які її увічнюють. У процесі соціокультурної комунікації народжується нова якість – соціальна згода, суспільна згуртованість навколо питань пам'яті. Ідеальна модель прагне до включення пам'яті всіх, однак на практиці йдеться лише про врахування інтересів більшості, оскільки нівелювати відмінності у версіях пам'яті, наприклад, «переможців» та «переможених» або «примирення» жертв та їхніх катів [13] – неможливо.

Слід також звернути увагу на складний взаємозв'язок комеморації, ідентичності та просторовості. Дослідники, які займаються вивченням колективної пам'яті вимушених переселенців та емігрантів, доходять висновку, що комеморативні практики дозволяють подолати зв'язок пам'яті із просторовістю завдяки їхньому потенціалу формувати уявлений простір. Таким чином, спільноти, що самовизначились у просторовому сенсі, не обов'язково повинні фізично бути локованими в цьому місці, щоб відчувати сильне почуття приналежності [33]. Така властивість особливо значуща для груп, які з різних причин не могли відкрито займатись формуванням колективної ідентичності та практикувати комеморацію на меморіалах, в місцевостях, де відбувались історичні події тощо. Це, зокрема, демонструє дослідження К. Акименко про досвід українських націоналістичних організацій діаспори ХХ ст., що складалась переважно із вимушених переселенців. Основною формою комеморації в діаспорі були свята, присвячені важливим датам українського державотворення: «як символічне відтворення минулого, вони підтверджували давність існування нації, спадкоємність історії української нації й націоналістичних організацій як її репрезентантів, демонстрували збереження й відтворення традицій, культурної своєрідності» [1, с. 301]. Свята ставали приводом зібратись та відтворити події, тим самим конструюючи спільну пам'ять та продовжуючи її традицію. Прикметно, що нові покоління емігрантів, які народились не в Україні і могли ніколи її не відвідувати, саме через ритуали відчували емоційну причетність до українства, що могла проявлятися яскравіше, ніж, наприклад, у мешканців русифікованих міст індустріального Сходу України, які фізично перебували на українській землі, але відчували причетність до советського народу, беручи участь в советських комеморативних практиках.

Наступним викликом, із яким пов'язана об'єднавча функція комеморативних практик, є проблема глобалізації пам'яті, тобто створення спільної пам'яті людства. Як слушно зазначає, С. Лефран, «не наша пам'ять є спільною, а спосіб, у який вона віднаходиться, об'єднується у одне ціле» [13, с. 98]. Залишивши поза увагою критичну оцінку цієї тенденції, можемо констатувати, що комеморація виходить за межі національних ідентичностей, створюючи глобальну пам'ять. На думку дослідниці, варто говорити не про узагальнення пам'яті як такої, а про глобалізацію політики пам'яті методами *soft* та *hard power*: використання універсальної термінології, запровадження спільних принципів діяльності, міжнародних норм, створення інституцій установленого зразка, визначення правових меж відносно репарації, формування комісій правди тощо. «Видимість подібності», як її означає С. Лефран, суспільств, які формувались в різних політичних та культурних обставинах, спричиняє утвердження штучного канона пам'ятання, притіняючи диференціацію практик та пропонуючи універсальний шаблон для розв'язання конфліктів пам'яті через примирення. Однак, він виявляється неефективним для вирішення конкретних задач у відмінних контекстах, тим самим нівелюючи сприйняття соціумом комеморативних практик як значимих.

2. Вплив на нормативно-ціннісну систему та цивілізаційні трансформації. Інтеграція соціуму є важливою соціальною функцією цінностей: зокрема, Т. Парсонс та інші структурні функціоналісти розглядали їх як передумову для досягнення соціальної згоди. Комеморативні практики формують і поширюють спільну систему цінностей, у тому числі – через шкільну освіту, створення однотипних інституцій, впровадження канонів пам'ятання. У сучасному світі ці процеси відбуваються вже не лише на

регіональному та національному рівнях, а й ширше, сприяючи формуванню загальнолюдських цінностей (рівність, свобода, гідність, солідарність тощо). Як зазначає О. Довгополова, у Європі «в момент завершення Першої світової війни «відбулося глобальне «зшивання» розриву пам'ятання», яке стало можливим завдяки «винайденню нової мови про зв'язок кожного з долею власної держави» [6, с. 146]. Одним із об'єднуючих символів стала фігура Невідомого солдата, культ якого почав формуватись із 1920 р. і стрімко поширився завдяки детально прописаним церемоніям поховання в Лондоні та Парижі. Осмислення подій Другої світової війни призвело до появи глобальних наративів, таких, як вшанування пам'яті жертв Голокосту. Запровадження механізмів спільної оцінки минулого з боку членів групи і формування системи координат, яка визначає, що вважати злом, а що добром, відбувається саме через комеморативні практики, що відтворюються у публічному просторі. В інформаційному суспільстві така властивість комеморації може мати позитивні прояви: за ситуації, коли обсяг інформації значно перевищує здатність середньостатичного індивіда критично її проаналізувати, завдяки спільній ціннісно-нормативній системі забезпечується механізм передачі базових цінностей. Однак, як будь-яке узагальнення і централізація, такий процес пов'язаний із ситуацією, коли цінності «насаджуються згори», а не є результатом суспільного консенсусу. Це відкриває простір для маніпуляцій минулим, фальсифікацій або надмірного спрощення, яке призводить до нівелювання локальних розбіжностей та особливостей, а також заохочує до примирення антагоністів (наприклад, злочинців і їхніх жертв). На цю загрозу глобальних практик комеморації, зокрема звертає увагу С. Лефран, аналізуючи конденсований міжнародними нормами принцип *transitional justice* – «глобальної експертизи у площині пам'яті і керування насиллям із минулого» [13, с. 99], що заохочує держави методами *soft power* (які за певних політичних обставин стають зобов'язальними) до примирення. Дослідниця розглядає діяльність міжнародної інституції – Комісії правди і примирення (англ. *Truth and Reconciliation Commission, TRC*), яка діяла у Південно-Африканській Республіці у 1996–1998 рр. Ця комісія стала міжнародною моделлю завдяки публічному слуханню, у якому жертвам було надано можливість поділитись не лише фактами, а й емоціями. Результати роботи комісії сучасники пов'язували з великими сподіваннями, проте вона виявилась нездатною примирити південноафриканців, запобігти расизмові, сформуванню об'єднаної демократичної культури країни. Як можна зробити висновок із тез С. Лефран, однією із причин невдачі є те, що місією *TRC* було засудження не апартеїду як офіційної політики расової сегрегації та дискримінації, а злочинів, пов'язаних із порушенням прав людини: «якщо ми розглядаємо завдані тілесні шкоди, то наголошуємо на шкоді всіх людей: цивільних, діячів, які борються з апартеїдом, поліцейських, які відповідають за репресії (...), винуватці зрівняні, визнаються всі жертви» [13, с. 108]. Під час процесу жертвам відмовляють у справедливому правосудді, радять не використовувати «політичну мову», віддаючи перевагу психологічним та моральним аспектам. Таке «нав'язане» примирення закладає підвалини для потенційних конфліктів у майбутньому: глобалізація комеморації та «видимість подібності» призводять до появи репресованої або «розірваної» колективної пам'яті.

Спільна система символів і значень, про яку йдеться вище у контексті формування цінностей групи, пов'язана із класичною концепцією П. Нора про «місця пам'яті». Вона постала на контрасті з ідеями школи Анналів, представники якої відображали зацікавлення колективною пам'яттю, але передовсім як глибинним джерелом установок (англ. *attitudes*), втілених у колективному менталітеті сільського доіндустріального (традиційного) суспільства. У час, коли П. Нора працював над *Lieux de memoire*, разом із розвитком міської ідентичності постала потреба в новому, «індустріальному» підході до колективної пам'яті, який був покликаний замінити традиційний [32]. Подібну тенденцію спостерігаємо й зараз: існує потреба в новому підході, що відповідав би на специфічні потреби інформаційного суспільства.

Як зауважує В. Бакіров, «спосіб виробництва ціннісної свідомості» пов'язаний із різними стадіями цивілізаційного розвитку суспільства: від традиційного, до індустріального і постіндустріального (інформаційного) соціуму. Він залежить від ступеню і характеру розвиненості в людині індивідуально-особистісного начала, конкретних форм її інтеграції в соціальні групи та спільноти, принципів її взаємодії з соціальними структурами, інститутами й суспільством в цілому [2]. Це важлива теза для дослідження комеморативних практик, оскільки комеморація має однією зі своїх ознак колективний характер, а розвиток сучасних інформаційних технологій призвів до трансформації колективності: «у постіндустріальному суспільстві буття людини набуває інших рис. Вона виходить із безумовного й беззастережного підкорення соціальним системам і перетворюється на автономний центр інтересів, прагнень і ціннісних відношень. (...) Ця цивілізаційна зміна зумовлює інше розв'язання проблеми включення індивіда в соціальні групи, його соціальної ідентифікації» [2, с. 22]. Із цим узгоджується і відтворена теоретиком *digital memory studies* Е. Хоскінсом ідея про «кінець колективної пам'яті». На його переконання, розвиток цифрових медіа призвів до зникнення колективної пам'яті: спільноту, об'єднану за принципом ідентичності (яка і була носієм колективної пам'яті) замінив новий тип ком'юніті, так звана «множина» (англ. *multitude*) — «множинний соціальний суб'єкт, чия структура та дія ґрунтуються не на ідентичності та єдності, а на тому, що є

спільним» [31]. Множини об'єднані набагато менш тривкими зв'язками спільної дії, спільних інтересів, і перебувають у гібридному та фрагментарному цифровому часопросторі.

В інформаційному суспільстві індивід повинен навчитись ціннісного самовизначення [2, с. 23]. Цифрові медіа з одного боку розкривають доступ до необмеженого архіву інформації про минуле і до цілої низки комеморативних практик, які б відповідали ціннісній свідомості будь-якого конкретного індивіда. А з іншого – ситуація із зміною ціннісних орієнтирів на пряму пов'язана з концепцією розривів пам'яті, яку пропонує О. Довгополова [6] або «імплантів пам'яті» М. Гольки [5]. Ідеться про те, що в різні моменти розвитку суспільства можуть відбуватись трансформації цінностей революційного, а не еволюційного характеру. Комеморативні практики не лише беруть участь у формуванні цінностей (як у випадку із повторюваним, закріпленим на державному рівні ритуалом), але й стають вихідним пунктом дискусії, провокуючи трансформаційні процеси у наявній нормативно-ціннісній системі.

Інший важливий аспект – відповідність цінностей, які виробляються в процесі комунікації, та їхніх зовнішніх проявів: недостатньо просто замінити формальні маркери, реконтекстуалізувавши простір: перейменувати вулиці, демонтувати монументи. Для суспільної трансформації має значення саме ціннісний зсув, без якого неможлива «зміна змісту нормативної ціннісної моделі світу» [2, с. 15]. Цифрові технології пропонують також більше можливостей для активізму та рефлексії: через висловлення позиції в пості, ініціювання чи підписання петицій тощо. Це нові форми партисипативності передбачають активніше залучення до участі в комеморативних практиках: у результаті останні ще більше розриваються із фізичним простором і переносяться до «уявленого».

Комеморативні практики досягають максимальної ефективності, якщо відповідають масовій ціннісній свідомості, таким чином, стаючи відповіддю на суспільний запит і часом – випереджаючи його. Так, головна експозиція Центру документації ралі Націонал-соціалістичної партії у Нюрнберзі, яка діяла із 2011 р. під назвою «Захват та Терор» (англ. *Fascination and Terror*), у 2020 р. була закрита. Як зазначається на офіційному сайті установи, «остаточне закриття виставки означало кінець епохи», «віхи в культурі пам'яті того часу». Нова експозиція «базуватиметься на останніх результатах досліджень та мультимедійній інтерактивній комунікації» [27], унаслідок реконструкції відвідувачам буде запропоновано нову оптику розуміння історії 20 ст. Російська військова агресія в Україні показала неспроможність наративу «ніколи знову», тож можна сказати, що сьогодні постала необхідність у новому глобальному «зшиванні розривів пам'ятання» в Європі, і це відображається у трансформації існуючих комеморативних практик.

Таким чином, пам'ять, як і цінності, що постійно переосмислюються, перебуває в динаміці. Тому поряд із комеморацією виділяють зворотній процес – декомеморацію. Якщо комеморація пов'язана із формуванням пам'яті, то декомеморація навпаки – із процесом деконструювання пам'яті та забуванням. Вернакулярна (народна) декомеморація – це процес «зведення рахунків» із минулим, який відбувається знизу вгору, і проявляється в усуненні із публічного простору матеріальних форм комеморації [22]. Здебільшого про декомеморацію говорять у контексті демонтажу чи пошкодження монументів, перейменування вулиць [30]. Яскравим прикладом вернакулярної декомеморації в Україні є «ленінопад» – стихійне усунення під час Революції Гідності із публічного простору пам'ятників В. Леніну в різних містах України, пов'язане із зміною ціннісної парадигми суспільства.

3. Забезпечення міжпоколіннєвої комунікації та збереження традицій. Передача спільних цінностей у процесі соціалізації забезпечує зв'язок між особистістю та соціальною системою. Комеморативні практики є інструментом комунікації між минулими, сучасними та майбутніми поколіннями, а також «чинником впливу на майбутнє шляхом накреслення своєрідної, відносно постійної траєкторії історії групи» [5, с. 31]. Давня людина, особливо до винайдення зброї, коли виживання у світі хижаків великою мірою залежало від опанованих вмінь та навичок [29], вимушена була передавати наступним поколінням накопичений попередниками досвід. Ця необхідність в сучасному світі трансформувалась у потребу передачі значущої для виживання спільноти інформації та прагнення зберегти культурну пам'ять безперервною. Польський соціолог М. Голька звертає увагу також на передачу культурних та комунікаційних компетенцій – способів розуміння певних символів, цінностей та взірців поведінки [5, с. 31]. Як зазначає І. Ковальська-Павелко, комеморація є одним із дієвих інструментів винайдення традиції, що супроводжується відповідними ритуально-обрядовими практиками і може бути пов'язаний з ідеалізацією та (або) фальсифікацією минулого: «Традиція передбачає трансляцію історико-культурної спадщини від покоління до покоління в процесі утворення певного канону. Канонізація передбачає «узаконення» історичного досвіду, тобто визначальних подій минулого, які являють собою важливу частину спадщини певної групи людей. Поява канону вимагає репрезентації, чим, власне, і є комеморація. Отже, коли виникає поклоніння, історична пам'ять стає комеморацією» [10; с. 171].

Завдяки комеморативним практикам, які являють собою «елементи закріпленого і відтворюваного минулого», колективна пам'ять та традиція «значеннєво схрещуються» [5, с. 49]. При цьому важливо розуміти, що така традиція може як ґрунтуватись на реальних подіях із минулого, так і бути вигаданою,

сконструйованою та імплантованою в культуру. Відтак загрози взаємозв'язку комеморації із традицією продуктивно розглядати через призму деколоніальності [34], адже комеморативні практики поряд із суспільно значимою пам'яттю передають також пам'ять підкорювачів, тобто штучно нав'язану традицію. Наприклад, в українському контексті традиція святкування Різдва (дідух, колядки, різдвяні страви) була штучно перервана у советський період і заміщена традицією святкування Нового Року із власним канonom та чітко визначеними ритуалами, насаджувannya та поширення яких відбувалось, у першу чергу, через родинні звичаєві практики [11]: промова очільника держави опівночі, бій курантів, шампанське, страви советської кухні. Це сприяло деконструкції національної ідентичності і створенню нової спільноти – советських людей, згуртованої навколо Москви як метрополії. У сучасному світі особистість має можливість обирати цінності та відповідно – традиції для продовження. За таких обставин «розриви пам'яті» можуть виникати не лише як негативне явище, спричинене насильницьким забуванням, а і як акт звільнення від чужоземної домінації, наслідок відмови від традиції, яка сприймається ворожою або такою, що загрожує національній безпеці.

Залежно від того, який підхід до осмислення колективної пам'яті домінує у суспільстві («обов'язок пам'ятати» чи «робота пам'яті»), вони або мають на меті передачу культурної пам'яті та моделей поведінки, або пов'язані із відновленням справедливості. Так, з точки зору героїзації минулого йдеться про передачу важливих символів, формування національного міту, тоді як з точки зору віктимізації – у фокусі перебуває робота над травмою та осмислення її причин та наслідків.

«Обов'язок пам'ятати» пов'язаний із концепцією П. Нора. Цей підхід передбачає створення пантеону «героїв» та символів («місць пам'яті»), навколо яких завдяки емоціям пафосу і гордості (рідше – скорботи та співчуття) згуртовується спільнота. Визначальною рисою такого підходу є статичність, що має потенціал до надмірного спрощення історичних подій, особливо небезпечний для суспільств із тривалим авторитарним минулим, де будь-які спроби переосмислення табууються і мають негативну конотацію «переписування історії» [4]. «Робота пам'яті» – альтернативний динамічний підхід, який сформувався у дискусії П. Нора із П. Рикером [32] і пов'язаний із критичним переосмисленням минулого: темами травми, пригадування, відновлення справедливості. Комеморативна культура у 21 ст. трансформується через інтерактивний та партисипативний досвід учасників комеморативних практик, провокує до роздумів, рефлексії, осмислення минулого шляхом залучення до створення контенту та залишення власних цифрових слідів. Таким чином, символічне вираження уявлень про минуле «оживає», формує новітні комунікативні компетенції та спільну емоційну пам'ять (англ. *shared emotional memory*), а часто також спільну травму (англ. *shared trauma*) та спільну відповідальність (англ. *shared responsibility*), завдяки яким учасники комеморації підключаються до єдиного наративу про минуле. У рамках «роботи пам'яті» завданням комеморативних практик (наприклад, музейного простору) є не демонстрація (відтворення) подій минулого, а актуалізація в суспільній свідомості певних аспектів минулого, сприяючи соціальній солідарності між представниками різних поколінь.

Можна припустити, що в перспективі цей тренд продовжуватиме розвиватись. Так, С. Сонвілла-Вайсс, аналізуючи трансформацію комеморативної культури через нові форми участі на прикладі меморіалу Маутхаузен (Австрія), звертає увагу на те, що різні покоління потребують відмінного підходу, переживають різні емоції і доходять різних висновків у процесі осмислення минулого. Розвиваючи концепцію М. Хірш про постпам'ять, дослідник зауважує, що «із третім післявоєнним поколінням домінуюча раніше раціоналізація та придушення емоцій почали поступово змінюватись». Із розвитком цифрових технологій «ми формуємо медіа- та публічну сферу через лайки та дизлайки, емодзі та аудіовізуальні коментарі у соціальних мережах та блогосфері» [37]. Це призводить до переплетення реального та віртуального чуттєвого досвіду – настільки тісного, що їх стає неможливим відокремлювати.

4. Легітимація політичної влади. Ідея використання комеморативних практик із метою легітимації політичної влади походить зі стародавніх суспільств. Один із найвідоміших прикладів – практики Давнього Риму: монументальна архітектура, статуї видатних римлян у публічних місцях, тріумфи, паради предків та інші політичні ритуали, так чи інакше пов'язані із темою пам'яті. Такі практики формували особливий тип автопрезентації влади, демонструючи прямий зв'язок між земними правителями і богами (як, наприклад, у випадку із Октавіаном Августом, названим сином «божественного Цезаря») та закладаючи підвалини для політичної чи громадянської релігії як феномену.

Комеморативні практики є одним із інструментів, завдяки якому «релігія стає видимою як об'єкт комунікації» [39, с. 29]. Корені комеморативних практик (наприклад, мілітарних та пов'язаних із вшануванням загиблих) беруть свій початок у первісних суспільствах від традиції приносити колективні жертви, щоб задобрити хижака, пізніше – божество. За антропологічною концепцією Б. Еренрайх, давні «ритуали крові» пояснюють потребу людини у груповій солідарності та переживанні спільних емоцій у зв'язку зі смертю тих, хто загинув заради інтересів групи [29]. Зв'язок релігійного та політичного пізніше знайшов відображення у поклонінні імператору як богам та ще пізніше у традиції європейських монархій – у сприйнятті монарха як помазаника Божого, що втілювалось в чітко визначених ритуалах і церемоніях. Це

знаходить прояв в сучасних авторитарних суспільствах, де існує культ правителя та діє певний канон для пов'язаних із ним ритуалів.

Демократичні суспільства пішли іншим шляхом, хоча теж зберегли механізм, через який конкретна влада включається до тягlosti традиції, декларуючи себе нащадками тих, хто цю традицію започаткував. Це стало можливим завдяки модерному повороту, на який звертає увагу Б. Еренрайх: із появою національного дискурсу «французи займають місце Бурбонів» і, таким чином з'явився новий феномен – «релігійна влада нації над громадянами» [29]. Таким чином, «влада легітимізує у певній версії історії власні починання» (Киридон, 2016, с. 219) та усправедлинює право впливати на впорядкування простору пам'яті та офіційну комеморацію. Якщо в авторитаризмі більшою мірою йдеться про легітимацію конкретного політичного режиму та його представників (звідти сакральний «культ особистості» тощо), то в умовах демократії легітимізується влада, яка представляє народ та є виразником його волі.

На думку дослідника легітимації влади Є. Цокура, «легітимаційний процес має властивість системності та за різних суспільно-політичних умов та ситуацій все ж зберігає деякі спільні риси» [20, с. 61]. При цьому він відображає певну модель «взаємодії між суспільством – першоджерелом легітимності, та владними, політичними та державно-управлінськими інституціями як споживачами легітимності» [20, с. 62]. У ситуації, коли суспільство визначається як «першоджерело легітимності», фактор колективної пам'яті про минуле, носієм якого є те саме суспільство, набуває важливого значення.

Є. Цокур представляє легітимаційний процес як «безперервний циклічний рух», де спочатку суспільство впливає на створення легітимної моделі політичного режиму, а далі – навпаки, наділені легітимністю інституції влади застосовують методи впливу на суспільство. Цікаво, що роль комеморативних практик простежується в обох напрямках цього впливу. Дослідник також наводить низку факторів, які можуть впливати на політичний режим, тим самим балансуючи ролі суспільства і владних інституцій. Серед них в контексті комеморації вважаємо за доцільне виділити особливості політичної культури та легітимаційні традиції. Обидва фактори пов'язані із нерозривністю зв'язку з минулим, передачею між поколіннями цінностей та моделей поведінки. При цьому варто розуміти, що політичний режим за певних обставин здатен впливати і на ці фактори: методами *hard* (провокуючи насильницьке забуття, репресуючи носіїв пам'яті, обмежуючи доступ до альтернативної інформації) чи *soft power* (впроваджуючи штучні «винайдені традиції» та імпланти пам'яті, долучаючись до дискурсу про примирення без відновлення справедливості, відмовляючи жертвам у праві політизувати власний досвід тощо). Цей вплив за певних обставин може реалізуватись у найбільшій загрозі, пов'язаній з легітимаційним потенціалом комеморативних практик – інструменталізації та (або) віпонізації пам'яті, коли через публічну комеморацію пам'ять про минуле використовується для виправдання насилля та нівелювання пам'ятей маргінальних або репресованих соціальних груп та індивідів.

У менш радикальному варіанті йдеться про «нав'язування пам'яті» державою, в українському контексті це, зокрема, так званий «постсовєтський спосіб комеморації», тобто такий, що не передбачає відкритої експертної дискусії та створення платформи для широкого громадського обговорення. Так, генеральний директор Національного музею Героїв Небесної Сотні та Революції Гідності І. Пошивайло в рамках публічної дискусії про комеморацію зазначає: «Держава відповідає за вшанування пам'яті тих, хто відстоює її незалежність, але держава не дорівнює влада» [14]. Тому уже сьогодні у процесі створення та реалізації комеморативних практик експерти з теми, публічні інтелектуали та громадські активісти, часто за участі культурних інституцій, формують активне ядро для обговорення та переосмислення комеморації, до якого долучають різні суспільні групи (у контексті російсько-української війни йдеться про ветеранів, родичів загиблих, учасників бойових дій, волонтерів) [21; 25].

Через ризик того, що маніпуляції минулим задля досягнення політичних цілей досить гостро стоїть питання допустимого ступеню впливу на політику пам'яті з боку держави та її інституцій. У тоталітарних системах баланс впливу порушується на користь держави, аж до абсолютної монополії на комеморацію, тоді як у демократичному суспільстві спостерігається прагнення до побудови інклюзивної політики пам'яті, яка б ґрунтувалась на цінностях свободи та толерантності. Однак, важливе значення у цьому процесі має саме збереження балансу між участю громадянського суспільства та держави. Розбалансування: слабкість державних інституцій або відсутність системної державної політики пам'яті, демократизація пам'яті із одночасним виключенням із процесів прийняття рішень експертів (як це відбувається, наприклад, у голосуваннях в українському порталі державних послуг «Дія») – особливо загрозові для суспільств, які перебувають у процесі транзиту від авторитаризму, тоталітаризму, колоніальної залежності до демократії, тобто ще не подолали наслідки колективної травми.

Висновки. Комеморативні практики є важливим елементом функціонування соціальних систем, впливають на їх стабільність чи нестабільність, розвиток і зміни. Сфокусувавшись на соціальних функціях комеморації, пропонуємо визначення комеморативних практик як *сукупності соціальних практик, які інституціоналізують суспільну пам'ять і, діючи на емоційну сферу особистості, виконують функції (1) впливу на соціальну згуртованість та формування колективних ідентичностей, (2) впливу на нормативно-*

ціннісну систему та цивілізаційні трансформації, (3) забезпечення міжпоколіннєвої комунікації та збереження традицій, а також (4) легітимації політичної влади. Виділені соціальні функції пов'язані як із можливостями, так і з викликами, можуть приводити до конструктивних процесів: сприяти соціальній згуртованості, солідарності, розвитку громадянського суспільства, формуванню національної ідентичності, трансформаціям ціннісно-нормативної системи, деколоніальним процесам, створенню безперервної традиції, міжпоколіннєвій комунікації, провокувати дискусії про минуле, сприяти його осмисленню, залученню громадськості до демократичних та політичних процесів; або деструктивних: нести загрозу національній безпеці через створення регіональних ідентичностей, дестабілізувати суспільство, загострюючи конфлікти пам'яті, створювати розриви пам'яті, додавати штучні імпланти пам'яті, поєднуючи сьогодення із чужими традиціями, інструменталізувати та віпонізувати пам'ять, легітимізувати насилля, (ре)травмувати та порушувати етичні норми та кордони особистості.

Менеджмент пам'яті відрізняється в авторитарних режимах та демократичних суспільствах та передбачає особливі підходи для суспільств, які в минулому знаходились в залежності та зазнавали впливу колоніальних практик або для тих, що перебувають в умовах національної небезпеки: інформаційної (чи конвенційної) війни. Врахування висвітлених у статті факторів, механізмів та загроз сприятиме відтворенню конструктивних функцій комеморації, як в українському, так і в глобальному контекстах.

Список літератури:

1. Акименко К. В. Комеморативні практики націоналістичних організацій української діаспори (1950-ті – початку 1990-х рр.). *Сторінки історії*. 2022. № 54. С. 294-313. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264597>
2. Бакіров В. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал*, 2016. 1-2, С. 15-25.
3. Баліч Н. Соціальні практики та їхня роль у сучасному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4, С. 69-78.
URL: https://stmm.in.ua/archive/author.php?name=%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%87
4. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? 2010. Київ: Konrad Adenauer Stiftung. URL: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzelitel/-/content/warum-aufarbeitung-der-vergangenheit-> (дата звернення: 10.04.2024).
5. Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти. 2022. Київ: Ніка-центр.
6. Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Україна модерна*. 2019. 26, С. 141-161.
7. Киридон А. Політика пам'яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів та масових убивств. *Україна-Європа-Світ*. 2016. № 17. С. 216-236. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Ues 2016 17 25
8. Киридон А. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять*. 2020. № 1(42), С. 7-19. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14295/3/Kyrydon.pdf>
9. Коваль-Фучило І. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Хмельницька, Чернігівська області). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 123-133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4733973>
10. Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про другу світову війну. *Грані*. 2020. № 15, С. 168-180. <https://doi.org/10.33287/11937>
11. Коляструк О., Коляструк О. Радянські політичні ритуали і практики повсякдення. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 34, С. 69-74. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-69-74>
12. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. 2013. Київ: Ніка-центр.
13. Лефран С. Глобалізація пам'яті? *Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини*. Під наук. ред. Н. Масловскі & А. Шептицький. 2023. Київ: Ніка-центр. С. 98-112.
14. Міждисциплінарне дослідження «Політики та практики вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на Сході України» (скорочена версія з основними результатами) – Arts & Rights. URL: <https://artsandrights.org/2021/10/14/mizhdystyplinarnе-doslidzhennia-polityky-ta-praktyky-vshanuvannia-pam-iati-zahyblykh-vijskovykh-u-rosijsko-ukrainskij-vijni-na-skhodi-ukrainy-skorochena-versiia-z-osnovnymy-rezultatamy> (дата звернення: 10.04.2024)
15. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. 2014. Київ: Кліо.
16. Половинчак Ю. М. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2, С. 94-100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15
17. Таран О. Громадянські практики вшанування пам'яті – нові форми міської комеморації в умовах російсько-української війни. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1, С. 36-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NTE_2023_1_7
18. Троян С., Киридон А. «Війни пам'ятей» у вимірі інформаційного протистояння. *Україна-Європа-Світ*. 2016. № 18, С. 40-45.
19. Чупрій Л. В., Сік К. Д. Комеморативні практики та політика пам'яті як чинники формування національної ідентичності. *Політикус*. 2020. № 3, С. 159-166. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2020-3.24>
20. Цокур Є. Загальна модель та особливості легітимації політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 61-67.
21. Що таке пам'ятати – Arts & Rights. URL: <http://artsandrights.org/2021/07/04/scho-take-pamyatyat/> (дата звернення: 10.04.2024).

22. Adams T. Vernacular de-commemoration: How collectives reckon with the past in the present. *Memory Studies*. 2023. <https://doi.org/10.1177/17506980231176041>
23. Andrew Hoskins. <https://www.andrewhoskins.net/> (дата звернення: 10.04.2024).
24. Bondarevych I. M. Anthropological Dimension of Commemorative Practices: The Phenomenon of Bodily Memory. *Measurements of Philosophical Research*. 2021. № 19, С. 41-50. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.235987>
25. Cedos. (2023, 6 березня). Пам'ять і меморіалізація у громадах: як приймати рішення [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=9zo8_dM-Xag (дата звернення: 10.04.2024).
26. Connerton P. *How Modernity Forgets?* 2009. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627187>
27. Documentation Center Nazi Party Rally Grounds. Nuremberg Municipal Museums. <https://museums.nuernberg.de/documentation-center> (дата звернення: 15.04.2024)
28. Dodonov R. Transformation of commemorative practices in Ukrainian historical discourse. *SKHID (EAST)*. 2022. № 3(1), С. 5-14. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).253628](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).253628)
29. Ehrenreich B. Rytuły krwi. Źródła i historia naszej namiętności do wojny. 2023. Warszawa: Grupa Wydawnicza Relacja.
30. Gensburger S., Wüstenberg J. (Eds.) *De-commemoration: Removing Statues and Renaming Places*. 2023. Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
31. Hoskins A. The end of collective memory. In: A. Hoskins (Ed.), *Digital memory studies. Media Pasts in Transition*. 2018. <https://www.routledge.com/Digital-Memory-Studies-Media-Pasts-in-Transition/Hoskins/p/book/9781138639386> (дата звернення: 14.04.2024).
32. Hutton P. H. Les lieux de memoire thirty years after In: A. Lisa Tota, & T. Hagen (Eds.), *Routledge International Handbook of Memory Studies*. 2016. С. 28-40. <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (дата звернення: 10.04.2024).
33. Nardi De S. Introduction to Part 1. Mobility. In: S. De Nardi, H. Orange, S. High & E. Koskinen-Koivisto (Eds.), *Routledge Handbook of Memory and Place*. 2020. <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (дата звернення: 10.04.2024).
34. Mignolo W. *Globalization and the Decolonial Option*. 2013. New York: Routledge.
35. Projected memory. <http://www.projectedmemory.org> (дата звернення: 20.04.2024).
36. Schwarz B. Rethinking the concept of collective memory. In: A. Lisa Tota, & T. Hagen (Eds.), *Routledge International Handbook of Memory Studies*. 2016. С. 9-21. <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (дата звернення: 20.04.2024).
37. Sonvilla-Weiss S. *Spaces of commemoration and communication. A novel approach at the Mauthausen Memorial Visitor Centre*. 2023. Bielefeld: Verlag.
38. Sumartojo S. Lieux de mémoire through the senses: memory, state-sponsored history, and sensory experience. In: S. De Nardi, H. Orange, S. High & E. Koskinen-Koivisto (Eds.), *Routledge Handbook of Memory and Place*. 2020. <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (дата звернення: 20.04.2024)
39. Treiber A. Anthropology and Religion. In: B. Weyel, W. Gräb, E. Lartey & C. Wepener (Eds.), *International Handbook of Practical Theology*. 2022. <https://doi.org/10.1515/9783110618150>
40. USC Shoah Foundation. <https://sfi.usc.edu> (дата звернення: 15.04.2024).
41. Wagner-Pacifici R. Reconceptualizing Memory as Event: from «Difficult Pasts» to «Restless Events» In: A. Lisa Tota, & T. Hagen (Eds.), *Routledge International Handbook of Memory Studies*. 2016. С. 22-27. <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (дата звернення: 10.04.2024)
42. Witkomb A., Bounia A. The restorative museum. Understanding the work of memory at the Museum of Refugee Memory in Skala Loutron, Lesvos, Greece. In: S. De Nardi, H. Orange, S. High & E. Koskinen-Koivisto (Eds.), *Routledge Handbook of Memory and Place*. 2020. <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (дата звернення: 10.04.2024)

Отримано 30.04.2024

Прийнято до друку 28.05.2024

SOCIAL FUNCTIONS OF COMMEMORATIVE PRACTICES

Oksana Prokhvatilova – PhD student of the Department of Applied Sociology and Social Communications V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: oksana.prokhvatilova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3059-8546>

The information society and the development of technologies create conditions for the democratization of commemoration, as a result of which the opinion of any citizen and expert (historian, cultural studies scholar) has equal weight in making decisions about what and how to remember in public. The purpose of this article is to highlight the functions that commemorative practices perform in society and to analyze their constructive and destructive potential. The relationship between commemoration and collective memory or history is highlighted, and the mechanism of emotionalization of memory through commemorative practices is analyzed. Using cases from the Ukrainian and world contexts, four social functions of commemorative practices were defined: 1) influence on social cohesion and the formation of collective identities, 2) influence on the normative value system, 3) ensuring intergenerational communication and preservation of traditions, 4) legitimization of political power. It was established that depending on the circumstances, the degree of

participation in the formation and reproduction of commemorative practices by state institutions, the public and professionals (historians and specialists in the field of collective memory and memorialization), commemorative practices can contribute to social cohesion, solidarity, development of civil society, the formation of national identity, transformations of the normative value system, decolonial processes, the creation of a continuous tradition, intergenerational communication, public discussions about the past and its understanding, public involvement in democratic and political processes, and vice versa — to pose a threat to national security through the creation of regional identities, exacerbating memory conflicts, creating memory gaps, adding artificial "implants" of memory, combining the present with alien traditions, instrumentalizing and vaponizing memory. The results of the research are of practical importance for memorialization experts, museum workers, sociologists, cultural scholars, journalists, art critics, representatives of public organizations and state authorities.

Keywords: social practices, commemoration, politics of memory, memory studies, identity, intergenerational communication, collective memory.

References:

1. Akymenko, K. V. (2022) 'Commemorative Practices of Nationalist Organizations of the Ukrainian Diaspora (1950's - Early 1990's)' *Pages of history*. 54, pp. 294-313. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264597> [in Ukrainian].
2. Bakirov, V. (2016) 'Civilizational Transformation of Society: the Value Dimension' *Ukrainian Sociological Journal*. 1-2, pp. 15-25 [in Ukrainian]
3. Balich, N. (2013) 'Social Practices and Their Role in Modern Society'. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 4, pp. 69-78 Available at: https://stmm.in.ua/archive/author.php?name=%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%87 [in Ukrainian]
4. Hyrych, I., Shapoval, Y. (2023) Why it is necessary to rethink the past? Kyiv: Konrad Adenauer Stiftung. Available at: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzelitel/-/content/warum-aufarbeitung-der-vergangenheit-> (accessed: 10 April 2024) [in Ukrainian]
5. Golka, M. (2022) Public Memory and its Implants. Kyiv: Nika-centre [in Ukrainian]
6. Dovgoplova, O. (2019) "'Disruptions" of Collective Memory: Problems of Detection and Treatment' *Ukraina Moderna*. 26, pp. 141-161 [in Ukrainian]
7. Kyrydon, A. (2016) 'Politics of Memory in the Conditions of Democracy: Commemoration of Victims of Genocides and Mass Murders' *Ukraine-Europe-World*. 17, pp. 216-236. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Ues_2016_17_25 [in Ukrainian]
8. Kyrydon, A. (2020) 'The Potential of Commemorative Practices in the Construction of National Identity: Conceptualization of the Problem. *Historical memory*. 1(42), pp. 7-19. Available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14295/3/Kyrydon.pdf> [in Ukrainian]
9. Koval-Fuchylo, I. (2021) 'Contemporary Commemorative Practices of Settlers from Flooded Villages (Kyiv, Khmelnytskyi, Chernihiv regions)' *Sivrianskyi litopys (Severyan annals)*. 2, pp. 123-133. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4733973> [in Ukrainian]
10. Kovalska-Pavelko, I. (2020) 'Military Commemorative Practices as a Component of the Ukrainian People's Historical Memory of World War II' *Grani*. 15, pp. 168-180. DOI: <https://doi.org/10.33287/11937> [in Ukrainian]
11. Kolyastruk, O., Kolyastruk, O. (2020) 'Soviet Political Rituals and Daily Practices' *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 34, pp. 69-74. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-69-74> [in Ukrainian]
12. Connerton, P. (2013) How Societies Remember. Kyiv: Nika-centre [in Ukrainian]
13. Lefran, S. (2023) 'Globalization of Memory?' In: *Collective memory, reconciliation and international relations*. N. Maslovsky & A. Sheptytsky (eds.) Kyiv: Nika-centre, pp. 98-112 [in Ukrainian]
14. Interdisciplinary study "Policies and practices of commemoration of fallen soldiers in the Russian-Ukrainian war in Eastern Ukraine" (summarized version with main results) - Arts & Rights. <https://artsandrights.org/2021/10/14/mizhdystyplinarne-doslizhennia-polityky-ta-praktyky-vshanuvannia-pam-iati-zahyblykh-vijskovykh-u-rosijsko-ukrainskij-vijni-na-skhodi-ukrainy-skorochena-versiia-z-osnovnymy-rezultatamy> (accessed: 10 April 2023) [in Ukrainian]
15. Nora, P. (2014) Present, Nation, Memory. Kyiv: Clio [in Ukrainian]
16. Polovynchak, Y. M. (2018) 'Commemorative Practices in the Contemporary Information Space. Library sciences. Documentary sciences' *Informatology*. 2, pp. 94-100. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 [in Ukrainian]
17. Taran, O. (2023) 'Civic Practices to Honor the Dead – New Forms of Urban Commemoration in the Conditions of the Russian-Ukrainian War' *Folk Art and Ethnology*. 1, pp. 36-47. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NTE_2023_1_7 [in Ukrainian]
18. Troyan, S., Kyrydon, A. (2016) "'Wars of Memories" in the Dimension of Information Confrontation' *Ukraine-Europe-World*. 18, pp. 40-45 [in Ukrainian]
19. Chupriy, L. V., Sik, K. D. (2020) 'Commemorative Practices and Politics of Memory as Factors in the Formation of National Identity' *Politicus*. 3, pp. 159-166. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2020-3.24> [in Ukrainian]
20. Tsokur, Y. (2010) 'The General Model and Features of the Legitimation of Political Power. *Political management*. 1, pp. 61-67 [in Ukrainian]
21. What is it to remember? – Arts & Rights. <http://artsandrights.org/2021/07/04/scho-take-pamyataty> (accessed: 10 April 2024) [in Ukrainian]
22. Adams, T. (2023) 'Vernacular De-Commemoration: How Collectives Reckon with the Past in the Present. *Memory Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980231176041>
23. Hoskins, Andrew (2023) <https://www.andrewhoskins.net/> (accessed: 10 April 2024).

24. Bondarevych, I. M. (2021) 'Anthropological Dimension of Commemorative Practices: The Phenomenon of Bodily Memory' *Measurements of Philosophical Research*. 19, pp. 41-50 DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.235987>
25. Cedos (2023, March, 6). Memory and Memorialization in Local Communities: How to Make Decisions [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=9zo8_dM-Xag (accessed: 10 April 2024) [in Ukrainian]
26. Connerton, P. (2009) *How Modernity Forgets?* Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627187>
27. Documentation Center Nazi Party Rally Grounds. Nuremberg Municipal Museums. <https://museums.nuernberg.de/documentation-center> (accessed: 15 April 2024).
28. Dodonov, R. (2022) 'Transformation of Commemorative Practices in Ukrainian Historical Discourse' *SKHID (EAST)*. 3(1), pp. 5-14. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).253628](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).253628)
29. Ehrenreich, B. (2023) *Rituals of Blood. Origins and History of the Passions of War*. Warsaw: Grupa Wydawnicza Relacja [in Polish]
30. Gensburger, S., Wüstenberg, J. (eds.) (2023) *De-Commemoration: Removing Statues and Renaming Places*. Berghahn Books. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
31. Hoskins, A. (eds.) (2018) 'The End of Collective Memory'. In: *Digital memory studies. Media Pasts in Transition*. Available at: <https://www.routledge.com/Digital-Memory-Studies-Media-Pasts-in-Transition/Hoskins/p/book/9781138639386> (accessed: 14 April 2024).
32. Hutton, P. H. (2016) 'Les Lieux de Memoire Thirty Years After In: Tota, A. Lisa & Hagen, T. (eds.), *Routledge International Handbook of Memory Studies*. <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (accessed: 10 April 2024)
33. Nardi, De S. (2020) Introduction to Part 1. Mobility. In: Nardi, De S., Orange, H., High, S. & Koskinen-Koivisto, E. (eds.) *Routledge Handbook of Memory and Place*. Available at: <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (accessed: 10 April 2024)
34. Mignolo, W. (2013) *Globalization and the Decolonial Option*. New York: Routledge.
35. Projected memory. <http://www.projectedmemory.org> (accessed: 20 April 2024)
36. Schwarz, B. (2016) 'Rethinking the concept of collective memory' In: Tota, A. Lisa, & Hagen, T. (eds.) *Routledge International Handbook of Memory Studies*, pp. 9-21. Available at: <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (accessed: 20 April 2024)
37. Sonvilla-Weiss, S. (2023) *Spaces of commemoration and communication. A novel approach at the Mauthausen Memorial Visitor Centre*. Bielefeld: Verlag
38. Sumartojo, S. (2020) 'Lieux de mémoire through the senses: memory, state-sponsored history, and sensory experience' In: Nardi, De, S., Orange, H., High, S. & Koskinen-Koivisto, E. (eds.) *Routledge Handbook of Memory and Place*. Available at: <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (accessed: 20 April 2024)
39. Treiber, A. (2022) 'Anthropology and Religion' In: Weyel, B., Gräb, W., Lartey, E. & Wepener, C. (eds.) *International Handbook of Practical Theology*. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110618150>
40. USC Shoah Foundation. <https://sfi.usc.edu> (accessed: 15 April 2024)
41. Wagner-Pacifi, R. (2016) 'Reconceptualizing Memory as Event: from «Difficult Pasts» to «Restless Events»' In: Tota, A. Lisa & Hagen, T. (eds.) *Routledge International Handbook of Memory Studies*, pp. 22-27. Available at: <https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Memory-Studies/Tota-Hagen/p/book/9780367868451> (accessed: 10 April 2024)
42. Witkomb, A., Bounia, A. (2020) 'The Restorative Museum. Understanding the Work of Memory at the Museum of Refugee Memory in Skala Loutron, Lesvos, Greece' In: Nardi, S. De, Orange, H., High, S. & Koskinen-Koivisto, E. (eds.) *Routledge Handbook of Memory and Place*. Available at: <https://www.routledge.com/The-Routledge-Handbook-of-Memory-and-Place/DeNardi-Orange-High-Koskinen-Koivisto/p/book/9780367776749> (accessed: 10 April 2024)

Received 30.04.2024

Accepted 28.05.2024

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-04

УДК 316.4: 355.01:316.7: 81'27

БІЖЕНЦІ ВІД ВІЙНИ: МОВИ ОПИСІВ І НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, запрошений професор Карлтонського університету (Оттава, Канада), 1125 Colonel By Dr, Ottawa, ON K1S 5B6, професор кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Україна, 36014, Полтава, вул. Ковалю, 3 kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

У статті проаналізовано еволюцію мов опису та наукового аналізу явища воєнного біженства в українській, польській і англomовній науковій літературі. Автор, використовуючи теорію дискурсу Мішеля Фуко і Нормана Феркло, стверджує, що дискурсивні практики є частиною самого соціально-політичного процесу і змінюються в його розвитку. Мова при відображенні руху воєнних біженців демонструє велику залежність від політичного дискурсу. В мові мас-медіа було знайдено своєрідне вираження парадокса Лап'єра: у випадку абстрактного відображення біженства, спостерігається дегуманізація його учасників, які розглядаються як безлика маса, пасивна і одночасно загрозлива. Якщо оптика журналістів переорієнтовується на персоналізацію учасників процесу, то з маси виокремлюються особистості з різними долями, з різними прагненнями. Сприйняття українських біженців в Європі багато в чому було підготовлено порядком дискурсу про близькосхідних біженців, зокрема сирійських воєнних біженців. Завдяки переосмисленню європейської кризи біженців 2015-2016 рр. українські біженці були сприйняті більш дружньо. Європейські ЗМІ уникали абстрактної дегуманізації. В Польщі велику роль у формуванні гуманного підходу до українських біженців відіграли дослідження Пьотра Длугоша та його колег, і широко розповсюдження отриманих знань через публікації. Аналіз еволюції ставлення поляків до українських біженців демонструє розпад початкового консенсусу і формування конфліктного порядку дискурсу. Автор зауважує, що українські дослідники біженства в основному користуються позитивістською мовою, яка зорієнтована на відображення масових процесів, і що наразі українському науковому співтовариству не вистачає інтеграції до світового наукового співтовариства, яке вивчає проблему біженців. Також автором фіксується залежність від ідеологічного дискурсу. Увагу до позитивістської методології варто доповнювати якісними методами, які відкривають можливості чути голоси самих біженців, зокрема автор пропонує звернути увагу на досвід вивчення повсякденно життя сирійських біженців в арабських країнах. У статті констатується, що наукова мова залежить від методологічних настанов, що позитивістські методи пов'язані з мовою, яка придатна для опису масових процесів, тоді як якісна методологія дозволяє «бачити» людину в історичних обставинах.

Ключові слова: соціологія знання, воєнні біженці, мова опису, мова аналізу, дискурс, порядок дискурсу, ЗМІ, Україна, Сирія, Польща.

Для цитування: Кононов І. Ф. Біженці від війни: мови описів і наукового аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2024. Випуск 52. С. 45-60. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-04>

How to Cite: Kononov I. F. (2024) 'Refugees from War: Languages Of Descriptions and Scientific Analysis'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 52. pp. 45-60. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-04>

Постановка проблеми та актуальність статті. Війна – це не тільки збройна боротьба армій ворогуючих держав чи сторін громадянського конфлікту, це ще й особливий стан суспільства, який породжує специфічний загальний режим життя, а також масу феноменів, не властивих мирному суспільному стану. Зокрема, масове збройне насильство, масове вбивство супротивників стають у цей період знаряддями державної політики.

Вдосконалення зброї, еволюція тактики воєнних дій протягом нового часу вели до збільшення жертв серед мирного населення. Цю тенденцію не можна назвати лінійною, але вона стосується усіх конфліктів, в яких в XIX – XXI сторіччях брали чи беруть участь великі держави. В середньому у війнах

XX ст. жертви серед мирного населення становили близько 50% від загальної кількості загиблих, пораних і безвісті зниклих [38; 27; 35]. В деяких війнах втрати серед цивільних були значно вищими (корейська війна – 74%; війна в Перській затоці 1990-1991 рр. – 87–88%; балканська війна 1991-2001 рр. – 52–56%; війна в Іраку 2003-2019 рр. – 66 – 67%, війна в Чечні – до 95%) [35, с. 8]. Масовані обстріли з важкої зброї, масштабні бомбардування, перетворення міст на арену воєнних дій, набуття війною рис терористичної діяльності [20] спричинили протягом 150 років потоки біженців, які стали особливо масовими, починаючи з Першої світової війни, коли драма біженців вперше розігралася на теренах України [8]. Друга світова війна взагалі викликала найбільші до цього часу потоки біженців (31, р. 391).

У відносно спокійну останню третину XX сторіччя увесь світ охопили мережі економічної міграції. Воєнні біженці в той час переважно концентрувалися в сусідніх країнах т. зв. «третього світу». Нові хвилі воєнних біженців, орієнтовані на країни центру світової капіталістичної системи, сформувалися внаслідок дестабілізації Близького Сходу після «арабської весни»: війни в Іраку, Афганістані, Йємені, Сирії створили біженський потенціал, який 2015-2016 рр. став причиною міграційної кризи в Євросоюзі. Але найбільша після Другої світової війни міграційна хвиля в Європі була викликана російською агресією проти України 24 лютого 2022 р. [36].

Вже нескінченні потоки мігрантів з Близького Сходу і Африки викликали у спостерігачів в Європі відчуття, що вони мають справу з чимось незвичним, для чого немає в сучасній мові достатніх понять. Німецький письменник іранського походження Навід Кермані, спостерігаючи рух колони афганських біженців на грецькому острові Лесбос, написав, що вони «схожі на людей Ізраїлю, що втікають з Єгипту» [34, р. 6]. Щось подібне відчув, перебуваючи в потоці біженців навесні 2022 р., український соціолог Ігор Рущенко: «Рух звичайних українців зі Сходу, Півночі та Півдня країни у західному напрямку навесні 2022 р. є унікальним феноменом за своїм масштабом і резонансом у світі, явище потребує власної назви, щоб назавжди закарбуватись у колективній свідомості українців. І з цих міркувань ми пропонуємо словосполучення «великий вихід українського народу». «Великий вихід» є певною мірою метафорою, що має аллюзію з відомим біблійним сюжетом [11, с.159]. Перебуваючи в той час ще в прифронтовому Бахмуті і бачачи людей, які втікали з Рубіжного, Сєверодонецька, Попасної, які руйнувалися російською артилерією, автор цих рядків жодним чином не згадував вихід з Єгипту: люди втікали від смерті, а не шукали землю обітовану.

З перших днів війни відчувався дисонанс між мовою пропаганди і реаліями соціального життя: з одного боку, радіо і телебачення цілодобово повторювали про повстання згуртованої нової політичної нації, і деякі соціологи це твердження достатньо оперативно перетворювали на струнку конструкцію [14, с. 17]. В реальності я знав, що про політику з незнайомими людьми в прифронтовому місті краще не говорити; що влада закликала залишити місто, але зусилля держави в цьому були достатньо скромними; що більшість виїжджала самостійно, часто таємно від сусідів. У «згуртованій нації» хтось робив великі гроші на війні, а хтось віддавав своє життя за країну, кленучи владу, а отже, метафізика націєбудівництва і реалії фронту явно не співпадали. На жаль, ці реалії могли у всій повності і суперечностях відобразити лише західні журналісти [39], а в публічному просторі України домінувала мова пропаганди, яку сприйняла і значна частина інтелігенції. Мова опису і аналізу була явно невідповідною новій реальності. З огляду на це, можна говорити про виникнення проблемної ситуації, а саме протиріччя між реаліями війни і мовами їхнього опису, а отже, про *актуальність* дослідження процесів формування і розвиток мови опису та аналізу війни, зокрема воєнних біженців, у західній та українській соціології. *Предметне поле такого дослідження* визначається царинами соціології знання і соціології соціології.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей формування в соціології порядків дискурсу [29;30] стосовно біженців у перші десятиріччя XXI ст. Для розуміння стану відповідного українського соціологічного дискурсу ситуація українського біженства буде порівнюватися з ситуацією біженства з Близького Сходу. Методом емпіричного дослідження буде кабінетний аналіз соціологічних текстів українською, польською і англійською мовами.

Аналіз існуючих досліджень і публікацій з обраної проблематики. Для того, щоб знайти мову для вираження нової ситуації, треба спочатку звернутися до того, що вже зроблено у світовій науці у царині вивчення біженства. З того часу як предметна царина біженства була науково виділена в межах міграційних досліджень у 1980-ті рр. XX ст. у Великобританії, про це явище зусиллями правознавців, соціологів, географів, етнологів, демографів тощо створена фактично неозора література [31, с. 388]. Опубліковані огляди теоретичних підходів до проблеми біженства [44; 31], регулярно публікуються кількісні дані про біженців в глобальних міграційних потоках [15; 47], інколи в загальносвітовому демографічному контексті [46]. Українські соціологи після вторгнення армії РФ в Україну 24 лютого 2022 р. зробили певні зусилля для вивчення воєнних біженців [1; 6; 2; 9; 5;18]. Для реконструкції контексту потоку українських воєнних біженців цінними є праці В. Степаненка, О. Злобіної, Є. Головахи, С. Дембіцького та Л. Найдьонової про специфіку стресових станів в умовах війни [13], В. Бурлачука та Н. Костенко – про ідентичність в умовах війни [3; 7], Л. Слюсар – про українську сім'ю в умовах війни [12]. Для характеристики становища

українських біженців у Польщі найбільше значення мали праці польського соціолога Пьотра Длугоша з колегами [22; 23; 24; 25]. Праці Катажини Мачієвської-Мешковської [27], Наталії Завадської-Палуектав [49], Себастьяна Сосновського з колегами [45] були корисними для реконструкції мови опису і аналізу українських воєнних біженців у Польщі. Уявлення про мову опису і аналізу європейської кризи біженців з Близького Сходу дають праці Вікторії Цар, Еміла Чанчара і Кости Бована [19] та М. Ель-Нававі і М. Ельмасрі [28], де порівнюються мови опису сирійських і українських біженців у провідних англomовних ЗМІ. Людський вимір близькосхідної хвилі біженців найліпше відобразив Навід Кермані [34]. Нарешті, для розуміння біженського потенціалу на Близькому Сході цінними є праці Ліліани Рігі, Йоханнеса Лангера та Арека Дакессіана [43] і Луїса Пінедо-Каро [41].

Дискурсивні практики змінювалися з розвитком ситуації і в боротьбі різних соціальних сил, і як завжди, при цьому використовувалися попередні прецеденти.

Українські біженці у світовому контексті: епістемологічна ситуація

Виклад основного матеріалу. За даними ООН, станом на середину 2023 р. в світі було зафіксовано біля 100 млн. вимушено переміщених осіб. Ці цифри навряд чи можна назвати точними, до того ж на них впливає спосіб класифікації людей. Так, 30 млн. вважаються міжнародними біженцями, 57 млн. – внутрішньо переміщеними особами (ВПО), 6 млн. класифікуються як шукачі притулку в нових для себе країнах, а решта – це особи без громадянства та, як висловлюються чиновники, «нішеві випадки» [48].

У таблиці 1 представлені країни, які дали найбільший вихід біженців, причому дані представлені лише по тих країнах, де число переміщених осіб перевищило 1 млн.

Таблиця 1 / Table 1

Біженці в сучасному світі за країнами виходу (міжнародні біженці станом на середину 2023 р., ВПО – на кінець 2022 р.) (млн. чол.) / **Refugees in the Modern World by Country of Origin** (International Refugees as of Mid-2023, IDPs as of End-2022) (in millions)

Країни	Загальна кількість переміщених осіб	Міжнародні біженці	Внутрішньо переміщені особи
Сирія	13,5	6,5	6,7
Україна	12,6	5,9	5,1
Венесуела	10,2	0,3	інше
Афганістан	9,7	6,1	3,3
Колумбія	7,8	0,111	6,9
ДР Конго	7,5	0,95	6,0
Палестина	6,1	6,04	0
Сомалі	4,9	0,8	3,9
Ємен	4,6	0,043	4,5
Судан	4,2	1,027	3,020
Нігерія	3,9	0,4	3,4
Південний Судан	3,9	2,2	1,5
М'янма	3,3	1,3	1,8
Ефіопія	3,0	0,2	2,1
Буркіна Фасо	2,2	0,043	2,1
Ірак	1,8	0,3	1,2
Центральноафриканська республіка	1,4	0,7	0,5
Камерун	1,2	0,133	1,027

Примітка: Таблиця складена за даними World Population Review. Refugees by country (2024). У другій колонці подані загальні цифри переміщених осіб у відповідних країнах, у третій – осіб, що виїхали за кордон своєї країни і мають юридично визначений статус, у четвертій – внутрішньо переміщених осіб, статус яких теж тим чи іншим чином зафіксований. Особи, які є примусово переміщеними особами, але не мають жодного статусу, в таблиці не відображені. У цьому зв'язку показовим є ситуація венесуельців: вони класифікуються як «інші люди, які потребують міжнародного захисту», і це категорія, унікальна для Венесуели, адже стосується втікачів з країни, що живуть за кордоном, але не були зареєстровані в інших категоріях (шукачі притулку, біженці) [48].

Дані цієї таблиці повинні убезпечити нас від європоцентризму при розгляді проблеми біженців. На цей час найбільше вимушено переміщених осіб в Сирії, Україна знаходиться на другому місці.

Частіше за все біженці проживають у сусідніх країнах відносно країни свого походження. На сьогодні лідером за кількістю прийнятих біженців і шукачів притулку є Туреччина (3 568 259 осіб). Чисельно тут переважають біженці з Сирії (3,2 млн. чол.), лише 320 тис. представляють інші країни. Сирійські біженці на ринку праці знаходяться в гіршому становищі, ніж громадяни цієї країни, їм складніше зробити кар'єру, зайняти керівну посаду [41]. В Ірані проживає друга за чисельністю множина біженців (3 425 091). Враховуючи складність обліку і плінність цієї категорії людей, можна вважати, що ситуації в Туреччині та

Ірані приблизно однакові. На третьому місці в цьому списку знаходиться Йорданія (3 062 851 осіб). В цій країні знайшли притулок 730 тис сирійців. Решта біженців походять з Іраку, Ємену, Судану і Сомалі. Німеччина знаходиться на четвертому місці за кількістю біженців (2 075 445 осіб). Майже половина біженців в цій країні – українці. П'яте місце у цьому списку посідає Пакистан (1 743 785 осіб) [50].

Насильницьке переміщення значних мас людей відомо в історії з давніх часів. Прецедентним випадком є вавилонський полон євреїв, яких вивів з Іудеї Навуходоносор II в VI ст. до н.е. З Септуагінти грецьке слово «діаспора» (розсіяння) потрапило в інші європейські мови. Загальновідомими є єврейська та вірменська діаспори: з моменту втрати Вірменією державності у 1375 р. починається історія чисельної вірменської діаспори («спюрк» вірменською). Слова «діаспора» і «спюрк» позначали і вигнання, і його результат. Але з часом значення слів змінювалася: англійське слово «refugee» (біженець) почало використовуватися для гугенотів, які були вигнані з Франції у XVII ст., у подальшому застосовувалося до різних випадків насильницького переміщення різних груп людей. Так, у XX ст. його вживали стосовно вірмен, що втекли від геноциду, влаштованого младотурками, а також стосовно російських білогвардійців і німецьких євреїв [31, р. 388].

Сучасного значення слово «біженці» набуло з прийняттям «Конвенції про статус біженців» (28 липня 1951 р.). Девід Фітцджеральд і Раван Апар цілком слушно пишуть про цей документ як про приклад соціального конструктивізму: адже Конвенція розроблялася згідно з Резолюцією 429 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1950 р., і цей процес відбувався в умовах холодної війни, через що став її заручником. Зокрема, з соціалістичних країн у перемовинах з майбутньої Конвенції брала участь лише Югославія. Дослідники вказують, що норми документи були спрямовані на стимулювання «дезертирства з соціалістичних країн», а в основу Конвенції був покладений ліберальний підхід, який визначав підставою для визнання людини біженцем порушення громадянських і політичних прав, тоді як соціальні чи економічні права не бралися до уваги. При обговоренні проблеми внутрішньо переміщених осіб було вирішено застосувати до них принципи Вестфальської системи і визнати їх внутрішньою проблемою відповідних країн [31, р. 390].

Конвенція була ухвалена 28 липня 1951 р. в Женеві і набула чинності у 1954 р. Спочатку Конвенція стосувалася лише європейців, переміщених внаслідок Другої світової війни, але протокол 1967 р. зняв ці обмеження. Згідно Ст.1 (A2) біженцем визнається особа, яка «через цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань знаходиться поза країною своєї громадянської приналежності і не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи певного громадянства і перебуваючи поза країною свого колишнього звичайного місця проживання в результаті подібних подій, не може або не бажає повернутися до неї через такі побоювання» [21]. Ті, хто втікає від війни, далеко не завжди потрапляють під це визначення: так, українські воєнні біженці мають в ЄС статус «тимчасового захисту» [10].

Ще до прийняття Конвенції про статус біженців було створене Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), яке зараз діє у 137 країнах. Саме ця організація є джерелом інформації про біженців у всьому світі, а також генератором конструктивістських підходів до створення різних множин людей у потоках вимушено переміщених осіб. Одні групи втікачів визнаються біженцями, інші – шукачами притулку чи особами під тимчасовим захистом. Створювані таким чином юридичні категорії прямо відбиваються на житті людей. Спеціалісти УВКБ ООН саме з конструктивістських позицій, які на практиці стають соціальною інженерією, розрізняють біженців і мігрантів, і це розрізнення часом суттєво впливає на ставлення до вимушено переміщених осіб, відбиваючись на їхніх можливостях. Наприклад, для втікачів від війни чи репресій це розрізнення може перетворитися на розрізнення між життям і смертю.

До цього часу також існують розбіжності у визначенні статусу біженця у різних країнах, а крім того, як пишуть Д. Фітцджеральд і Р. Апар: «Існує також розрив між визначеннями, нав'язаними державами і міжнародними інститутами, і самовизначеннями переміщених осіб, які інколи відкидають ярлик біженця або використовують його лише ситуативно при взаємодії з владою» [31, р. 391]. Автори вважають, що така термінологічна ситуація заважає об'єктивним дослідженням проблеми: «Підхід соціології знання висвітлює класифікаційну боротьбу, яка створила і підтримує категорію біженців і показує, як переважаючі рамки обмежують наукове розуміння» [31, р. 388]. На думку дослідників, саме соціологічний підхід може виправити ситуацію, адже соціологи орієнтуються на реалістичні підходи (Realist Approaches): «На відміну від конструктивістів, реалісти використовують категорію біженців для дослідження досвіду окремих осіб і груп, які існують незалежно від того, як їх називають» [31, р. 392]. І це суттєво впливає не лише на мову опису і аналізу, але і на методологічні настанови [31, р. 394].

*Міграційна криза у Європейському союзі 2015-2016 років у дзеркалі мови ЗМІ і вчених
Біженці на шпальтах західних ЗМІ*

У 2015 та 2016 роках ЄС пережив міграційну кризу, яка змусила багатьох замислитися не лише над юридичними процедурами надання притулку біженцям, але і над суспільним дискурсом біженства загалом.

Можна вважати, що отриманий саме в той час досвід посприяв виробленню більш людського ставлення до українських втікачів від путінської агресії.

Ця криза стала результатом поєднання великої кількості передумов, хоча у багатьох спостерігачів виникало відчуття присутності у ній певної організаційної складової. Мабуть, можна говорити про загальні, фонові її передумови, які були створені фінансовою кризою 2008 р., що найбільш болісно вдарила по бідним країнам Азії і Африки, в демографічній структурі яких переважала молодь. Ринок праці стискався, а пропозиція на ньому росла (безробіття охоплювало до чверті населення), в результаті чого безробітна молодь стала головним рушієм протестних рухів на Близькому Сході, які вилилися 2011 р. в «арабську весну». Сирію з 2012 р. охопила повномасштабна громадянська війна, в яку втягнулися іноземні сили, на частині території Сирії та Іракського Курдистану виникла ІДІЛ, а майже половина населення Сирії змушена була залишити свої домівки. Влітку 2015 р. сформувався потужний потік біженців з Близького Сходу, які зорієнтувалися на шлях через Грецію та Балкани до Німеччини і Швеції. Два інші потоки йшли з Лівії через Середземне море до Італії і з Марокко до Іспанії. Європейський Союз виявився неготовим до такого притоку біженців, почалися суперечки між європейськими країнами, прикордонні структури і соціальні служби не могли впоратися з проблемами [32, р. 17-18].

На шляху потоку близькосхідних біженців опинилася така невелика країна, як Хорватія. З 16 вересня 2015 р. до 9 березня 2016 р., коли цей маршрут був закритий, її кордон перетнули 658 068 біженців. Явище це було суспільно помітним і значимим, і хорватські соціологи одними з перших проаналізували мову провідних хорватських газет при описі біженців. Вони виявили, що головні семантичні поля формувалися поняттями «біженець» і «мігрант», які, як це вже відмічалось, вважаються спеціалістами УВКБ ООН суттєво відмінними. Хорватська преса в цей період була відносно прихильною до втікачів в Близького Сходу: у 53,4% публікацій вони називалися біженцями, у 37,3% – одночасно і біженцями і мігрантами, у 5,1% – лише мігрантами [19, р. 689]. Соціологи констатують, що оцінки преси коливалися у відповідності до певних подій: так, восени 2015 р. хорватська, як і взагалі європейська, преса найбільш співчутливо писала про біженців. Поштовхом до пом'якшення позиції ЗМІ і урядів західних країн стала смерть трирічного курдського хлопчика з Сирії Айлана Курді (Aylan Kurdi), чиє тіло знайшли на пляжі турецького міста Бодрум 2 вересня 2015 року після того, як надувні човни з біженцями перекинулися в морі. Загинули 12 чоловік, серед яких були жінки і діти, але саме фотографія маленького тіла Айлана облетіла увесь світ і стала трагічним символом цих подій. Мабуть, ця смерть маленької людини в прямому ефірі і на перших шпальтах провідних газет сприяла полегшенню долі тих мігрантів, яким поталанило потрапити в Європу.

Уряд Хорватії, який очолював Зоран Міланович, назвав кризу біженців гуманітарною, але при цьому підкреслив необхідність захищати безпеку країни. Секьюритизація проблеми біженців стала загальноєвропейською тенденцією: в публікаціях хорватських видань 35,2% описували біженців як жертв, 10,1% – як загрозу, а 7,6% вважали їх жертвами, які несуть загрозу. Решта публікація не містила оцінок у цьому вимірі.

Але теракт 13 листопада 2015 р. в Парижі знову хитнув шальки терезів в оцінці біженців у несприятливий для них бік: 32,6% публікацій в листопаді пов'язували біженців з загрозою тероризму [19, р. 689]. Подальші дослідження європейських і американських ЗМІ показали, що в більшості публікацій біженці в Близького Сходу і Африки зображуються як дегуманізована маса, однорідна і пасивна, що несе загрозу безпеці, економіці і цінностям Європи. В дослідженні 2015 р. (проаналізовано 1200 статей у 18 провідних європейських газетах) було зафіксовано, що голоси біженців ігноруються на користь голосів європейських політиків. Біженці виглядають анонімними людьми, позбавленими волі, ба більше – «девіантними Іншими», причому тут особливо діставалося сирійським втікачам, які асоціювалися зі спустошеннями і загрозами [28, р. 3-4].

Навід Кермані: людський вимір проблеми біженців

Німецький письменник іранського походження Навід Кермані разом з фотографом Мойзесом Саманом з 24 вересня по 2 жовтня 2015 р. за завданням німецького тижневика Der Spiegel проїхали маршрутом близькосхідних біженців у зворотному напрямку. В розповіді письменника важливі саме деталі, які становляться зримими на світлинах фотографа. Через Будапешт, який був центром антибіженських настроїв і дій в Європі, вони прибули на грецький острів Лесбос. Саме туди з турецького Ізміру пливли переважані надувні човни, і пляжі острова були засипані рятівними жилетами і гумовими човнами зі спущеним повітрям. Мотори з них знімали мовчазні люди, які під'їжджали на джипах. Перше враження Кермані: «Коли ми їхали з Мітілени до північного берегу, я бачив, яку форму насправді набувають великі міграції: довга, здається, нескінченна вервечка маленьких і крихітних груп, з різними інтервалами і в змінних формаціях, зараз поодинокі, зараз три, або чотири в ряд» [34, р. 6]. Мігранти об'єднані лише метою, у всьому іншому вони відокремлені один від одного, причому в очі кидається, що натовп складається переважно з чоловіків 19-25 років. Європа якраз і боялася, що в такому натовпі її кордони подолають ісламістські бойовики, але в колонах біженців ніщо не видавало їх релігійну приналежність: усі чоловіки

були гладко виголені, що Кермані розцінював як протест проти релігійних диктатур, в яких за гоління карають смертю.

Поступово для письменника натовп розпався на велику кількість людей з різними обличчями, різними долями і спільним прагненням. В натовпі були представники різних країн: араби, вихідці з Бангладеш, таміли, навіть африканці з країн південніше Сахари, а також багато афганців: «Більшість з них продали своє майно і відправилися в Іран, потім продовжили свій шлях пішки через гори Туреччини, без укриття і гарячої їжі, заощаджуючи гроші; вони найняли контрабандистів в Ізмірі, які в будь-якому випадку взяли з них більше заздалегідь обговореної ціни в 1200 євро; вже в морі багато з них знайшли свій човен переповненим і викинули свій багаж за борт і чудом прибули до Лесбосу, звідси вони сподівалися дістатися Німеччини з пустими руками, або зі всіма своїми грішми» [34, р.18]. Афганські біженці розповідали письменнику, що у них в країні ЗМІ повідомляють про те, що Німеччина, навіть особисто канцлер А. Меркель, запрошує вигнанців з країн, охоплених війною, і що такі повідомлення з'являлися періодично і відіграли суттєву роль у прийнятті рішення про еміграцію.

На Лесбосі біженців зустрічали волонтери, які допомагали їм з відправкою до Афін, але сам острів зустрічає втікачів прохолодно: кафе пусті, адже біженці не можуть собі нічого дозволити. Автор риторично запитує: чи може афганець дозволити собі капучіно за 3 євро, якщо у нього на батьківщині лікар заробляє 3 євро за цілий день. На дверях кафе написи, надруковані на папері формату А4: «No charge phone, no wifi, no toilet» [34, р. 45].

Письменник і фотограф плывуть в Ізмір, біля якого є рибальське село Бехрам, розташоване на місці античного міста Ассос, в якому колись навіть жив Аристотель. Саме звідси, з лісистих узбережж турецькі контрабандисти відправляють втікачів до Мітілені. Н. Кермані тут зустрічає молодого сирійського курда Мухаммада, який заплатив за подорож, але в останню мить відмовився від неї, пояснивши гарною англійською: «The boat was so full» [34, р.57]. Письменник наводить його розповідь про себе: вчився в університеті, потрапив під окупацію ІДІЛ, зазнав контузії, потрапивши під вибух автомобіля, збирався легально потрапити в Німеччину як студент, подавав заявку і не отримав відповіді, а тому після різних митарств опинився на цьому березі. Такими розповідями Н. Кермані руйнує уявлення про біженців як безлику масу.

Письменник знаходить в лісі місце, де збираються біженці в очікуванні контрабандистів і де відбуваються різні речі. Двоє афганців довгий час працювали на будівництві в Стамбулі, щоб заробити на оплату послуг контрабандистів, але в лісі їх зустріли бандити і під загрозою зброї забрали їхні гроші. Тепер голодні хлопці сиділи і міркували, що їм робити далі, вже жалкуючи, що залишили Афганістан, хай і небезпечний, але там була їх домівка. Вночі письменник зустрів загін поліції і розповів офіцеру про місце, звідки контрабандисти відправляють біженців в небезпечну морську подорож, на що офіцер йому відповів з натиском: «Zero refugees here» [34, р. 65].

В Ізмірі Н. Кермані спостерігає, як сирійські біженці домовляються з посередником про послуги контрабандистів, знаходить цілу інфраструктуру, яка орієнтована на потік біженців. Так, магазини торгують рятувальними жилетами, але там же можна домовитися і про зустріч з перевізниками. Автор не робить висновків, але зрозуміло, що без корупції такі нелегальні інститути не могли б довго існувати.

Повертаючись до Європи, Н. Кермані бачить черги на прикордонних пунктах, біженців, що ховаються від негоди на великих паркінгах, наметові містечка в парках і «портативні туалети – характерний знак європейського людства» [34, р. 42]. При усьому безумстві європейської системи надання притулку вона врешті-решт перетворилася на «автобан до Німеччини». І ось він вже зустрічає на вокзалі Кельну перший потяг, який привіз 2 тисячі біженців замість обіцяних чотирьох. У вагонах більшість – це жінки з дітьми. Де ж чоловіки? – запитує себе автор і розуміє, що він бачить «показуху» для ЗМІ [34, р. 82-87]. Висновок письменник зробив раніше: «Війна вирує на південних і східних кордонах нашого анклаву достатку, і кожний окремих біженець є вісником цього: вони є вторгненням реальності в нашу свідомість» [34, р. 60].

Порівнюючи знеособлені описи ЗМІ і близьке включене спостереження Кермані ми стикаємося з дискурсивним виявом «парадоксу Лап'єра», згідно з яким установки і реальна поведінка не співпадають при близькому контакті носія установки з людьми, проти яких він мав упередження [26].

Формування біженського потенціалу на Близькому Сході

Гнучку мову, яка поєднує загальні поняття з індивідуальним баченням людських проблем, з наданням слова самим біженцям, демонструють Л. Ріга, Й. Лангер і А. Дакессіан, які вивчали життя молодих сирійських біженців в Бейруті. Столиця Лівану – одне з найбільш полікультурних і насичених різними біженськими спільнотами місце на нашій планеті, і автори доречно говорять про складну «моральну географію міста». За спостереженнями названих дослідників, в ідентичності ліванців залишилося відчуття зверхності у ставленні до близькосхідних сусідів. Країна пережила 15-річну громадянську війну, суттєво дезінтегрувалася, але зберігає пам'ять про колишні часи процвітання. Сирійці шукали притулку та роботи в Лівані і в мирні часи, і ще тоді серед ліванців розповсюджені стереотипи, в яких сирійці асоціюються з бідністю, брудом і нечистотою [43, р. 723].

Втікачі від війни з Сирії часто в Бейруті селяться в таборах палестинських біженців, де мешкає вже третє покоління палестинців. Тут головною структурою є Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям та організації робіт (БАПОР), чії працівники не тільки забезпечують біженців засобами до життя, але й задають дискурсивну організацію повсякденності. Гуманітарні практики деполітизують мешканців таборів, перетворюючи їх на страждаючих суб'єктів, що мають права на життя і задоволення первинних потреб. Як висловлюються дослідники, нелюдське ставлення гуманістів «приводить до «голоного життя» тих, хто повинен бути типовими політичними суб'єктами з людськими правами» [43, р. 713]. Палестинська молодь організується в банди і тероризує сирійську молодь, внаслідок цього фізична безпека викликає у сирійців більшу тривогу, ніж здоров'я, освіта, оренда, робота і т. ін. Обговорюючи під час фокусованих групових інтерв'ю проблему насильства, сирійці повторюють: «Ми проходимо через це щодня» [43, р.720].

Автори дослідження пишуть про тілесність расизму в Лівані, в школах якого до сирійських учнів застосовують фізичні покарання, їх позбавляють можливості користуватися туалетом, і відносно них, за свідченнями біженців, ліванські вчителі ставляться зарозуміло. Якщо в цілому багато ліванців переконані, що сирійці забруднюють країну, то вчителі прямо радять місцевим учням, щоб вони трималися подалі від сирійців як від джерела небезпечних мікробів: «У цих зустрічах расизм як поневолення буквально закарбований на тілах молодих біженців. Фізичне насильство, яке супроводжує їхнє щоденне життя, крім дискурсивних вимірів символічного насильства, являє підкорення і застосування влади у її найбільш чистій формі» [43, р. 725]. Самі біженці свідчать, що навіть позбавляючись сирійського акценту і набуваючи ліванської освіти, вони не можуть інтегруватися до ліванського суспільства: «Справа більше в тому, які у вас корені. Якщо ви були сирійцем, це означає, що ви сирієць, а не ліванець» [43, р. 733].

Автори, спираючись на теорію Жака Рансьєра [42], очікують політизації сирійських біженців, наступним чином категоризуючи їхню повсякденність в Лівані: «Можливо, нам краще звернути увагу на расизм, дискримінацію та несправедливість і спротив, політичне пригноблення та примус, а також повсякденну жорстокість громадянського суспільства» [43, р. 734]. Вчені сподіваються на пробудження політичного суб'єкта, але, скоріше за все, спротив у біженців стає поштовхом до нової втечі.

Українські біженців в Польщі: порядки дискурсу

Як вже було сказано, міграційна криза 2015-2026 рр. підготувала Європу до прийняття мільйонів українськи біженців від війни. Еліти країн ЄС вчасно зорієнтували своїх громадян для надання їм допомоги. Випадок Польщі у перший воєнний рік заслуговує на окремий аналіз. Але перед розглядом польського наукового дискурсу варто сказати декілька слів про зміни у масовій свідомості громадян цієї країни. Тут довга і складна історія ставлення до мігрантів, серед яких найбільшою групою останніми роками були українці. Як відмічають польські соціологи, в їхній країні значний час проблемою була еміграція, а не імміграція, що створила попит на замісну міграцію: з 2007 р. число заявок від іноземців на отримання роботи в Польщі зросло у 87 разів, а саме з 21 тис. до 1.82 млн. Поступово формувалася особливий «польський ринок праці українців». В 2015 р. громадяни України становили 54,9% застрахованих іноземців, в 2021 р. – 71,7% [49, р. 3].

До 2014 р. трудова міграція з України була переважно жіночою, а потім вона маскулінізувалася. Все частіше до Польщі їхали вчитися українські студенти. В цьому процесі змінювалися стереотипи українців у польського суспільства. Спочатку домінували стереотипи чоловіка як алкоголіка і націоналіста і покірної роботящої жінки (Sosnowski et al, 2023:144-145). Сприятливим для українців змінам стереотипів сприяла міграційна криза в ЄС 2015–2016 рр., яку партія «Право і справедливість» використала у своєму виборчому процесі, заявляючи, що країна не буде приймати біженців з Близького Сходу, адже в країні від 1 до 2 млн. українських мігрантів [49, р. 3]. Таке протиставлення формувало у поляків відчуття, що українці «свої», на відміну від сирійців чи шріланкійців.

У 2021 р. Польща зіткнулася з міграційною кризою. Тоді з Білорусі її кордон намагалися подолати біженці з Близького Сходу. За даними Центру досліджень суспільної думки (Centrum Badania Opinii Społecznej – CBOS), 58% опитаних під впливом цих подій були проти надання притулку, а 66% – підтримували будівництво захисної стіни на кордоні [37, s. 138].

На противагу цим настроям, на початку 2022 р. більшість поляків були готові прийняти українських біженців. Цьому сприяло те, що польський уряд не сумнівався, що РФ почне війну проти України і готувався до цього, що включало і підготовку власного населення: «Формуванню такої реакції поляків сприяла недвозначна позиція державної влади, яка протягом січня і лютого декларувала підтримку української влади і завірила у всіляких формах підтримки у випадку повномасштабного нападу Росії» [37, s. 144]. До початку війни було прийнято програму «Допомога Україні» і створені міжвідомчі робочі групи по прийому біженців і поранених з України. Представники польських еліт говорили про очікування війни і про необхідність підтримки українців публічно, називаючи у своїх виступах українців сусідами, гостями, друзями [37, s. 146].

Публічна позиція польської влади задала дискурс ЗМІ і суттєво вплинула на суспільну думку в країні. Протягом березня-квітня 2022 р. опитування CBOS фіксували, що 82% респондентів називали ставлення поляків до воєнних біженців з України позитивним, а 81% опитаних поляків свідчили, що в їхньому найближчому середовищі це ставлення є позитивним, причому 70,2% домогосподарств Польщі так чи інакше практично допомагали біженцям [37, s. 144 – 146].

Зрозуміло, що, як і у будь-якому великому русі людей, виникали різні проблеми: зокрема, частина поляків почала помічати, що далеко не усі біженці бідні і вдячні; про них почали говорити як про «вибагливих» [45, s. 156]. Саме цю еволюцію ми прослідкуємо далі.

Пьотр Длугош: від біженців до імігрантів

Особливу роль у вивченні українських воєнних біженців в Польщі зіграв Пьотр Длугош, який в перші дні путінської агресії проти України в Кракові за власною ініціативою створив Міждисциплінарну лабораторію дослідження війни в Україні (Interdyscyplinarne laboratorium badań wojny w Ukrainie). Лабораторія діє на громадських засадах і на ентузіазмі її організатора, і за майже два роки сайт Лабораторії став місцем аналізу і дискусій українських і польських вчених. Одним з напрямків наукових зусиль колективу під керівництвом П. Длугоша стало вивчення проблем українських воєнних біженців в Польщі, яке він і його співробітники почали з перших днів війни. Невеликий колектив під його керівництвом здійснив два повномасштабні опитування українських біженців (2022 р. і 2023 р.). Перше опитування (n = 737) було зорієнтовано на отримання загальної картини становища українських біженців в Польщі [23], у другому ж дослідженні опитувалися лише біженки (n = 466) із метою отримання інформації про їхню здатність до інтеграції до польського суспільства [25].

В численній публікаціях П. Длугоша і його співробітників видно зв'язок методології та дискурсу опису і аналізу предметного поля дослідження. Центром дискурсу, його головним вузлом є поняття «воєнні біженці / біженки» (Uchodźcy/ Uchodźczynie wojenne). Воно набуває свого значення через поняття, що вибудовуються в одну лінію: «війна», «воєнна травма», «психічне здоров'я», «страх», «депресія», «стрес», «психологічна стійкість як форма капіталу». Друга лінія – інтеграція, поріг між біженцями і економічними іммігрантами, знання польської мови, освоєння культурних особливостей Польщі, перспективи залишитися чи повернутися в Україну. Третя дискурсивна лінія – соціальні характеристики біженців. Особлива лінія пов'язана зі зміною самої Польщі через взаємодію з біженцями, де окремо виникає історична перспектива першої Речі Посполитої. Але ця остання дискурсивна лінія лишається ледь наміченою.

П. Длугош в дослідженнях користується позитивістською методологією, яка у нього вступає у суперечність з його гуманістичними настановами. Тому закриті питання анкети доповнюються відкритими. До того ж загальну перспективу вчений запозичив у Геракліта: «πάντα ρεῖ καὶ οὐδὲν μένει» (все тече і ніщо не лишається на місці), тому він прагне дати картину змін.

Польський соціолог використовує реалістичний підхід до біженців: «Ми часто використовуємо термін «воєнний біженець», в якому прикметник описує причину виїзду з власної країни» (23, s. 7). Для визнання людини біженцем у такому підході досить того, що вона вимушено кинула свою домівку і не може вільно повернутися додому: «Ці люди виїхали з України з метою порятунку життя свого і своїх дітей. У драматичних умовах змушені були раптово залишити свої сім'ї і близьких, відправляючись у невідоме, втрачаючи контроль над своїм життям, що додатково могло укріпити травму пережитого» [22, s. 19].

Центральне поняття дискурсу лишилось би тавтологічним, вказуючи на самого себе, якби воно не розкривалося через інші вузлові для дискурсу поняття. Скажімо, поняття «війна» береться в його гуманітарному вимірі, адже «...являє собою заперечення фундаментальних цінностей, таких як мир, безпека, справедливість, цілісність, свобода и право приймати рішення стосовно себе» [22, s. 23]. Війна тут розглядається як джерело політравми, а тому наступним вузловим поняттям дискурсу є «травма», яка в польській соціології добре відрефлексована, а тому в дискурсі П. Длугоша присутні ідеї З. Фрейда, Ш. Ференці, П. Штомпки, Дж. Александера. Саме поняття травми в дискурсі П. Длугоша є найбільш насиченим: він використовує «змішану методологію», включаючи до соціологічних анкет психологічні тести для страху (GAD-7), для депресії (PHQ – 9), для стресу (PSS-10). Сумарно 2022 р. вчені констатували у ¾ опитаних посттравматичний стрес (ПТСР). В той час серед українських біженців найбільш розповсюдженими почуттями були втома (49%), надія (41%), напруга (41%), гнів (37%), страх (31%), безпорадність (31%) [22, s. 39-40].

Показово при цьому, що дискурсні поля не є замкнутими. Тут можна подивитися на порядок дискурсу як на аналог рибальської сітки [33], в якій вузлові поняття пов'язані не лише лінійно, але і з вузловими поняттями інших полів дискурсу. Так, «психічний стан» поєднується з полем, де головним поняттям є «інтеграція», яка є головною проблемою другого з названих нами опитувань. Інтеграція вченим розглядається як двобічний процес, до якого повинні бути готові як біженці, так і місцеве суспільство. Щоб інтегруватися біженкам доводиться долати численні проблеми, а отже – успіху досягають ті, хто має психічну стійкість. П. Длугош та Д. Іздебська-Длугош пропонують варіацію теорії П. Бурдьє: «До

класичних капіталів (соціального, культурного, економічного) слід додати ще і стійкість, тобто психологічну стійкість, яка, як показують наші дослідження, є одним із ключових капіталів» [25, s. 89].

Дискурсивне поле інтеграції біженців авторами розроблялося з орієнтацією на створення індексу інтеграції, до якого були включені наступні показники: наявність праці, знання польської мови, навчання дітей біженців в польських школах, винаймання житла, бажання лишитися в Польщі, відсутність хворобливих страхів. Ці показники і є вузловими поняттями цього дискурсивного поля. За результатами опитування, 94% біженок працюють: 63% – в Польщі, 23% – віддалено в Україні, 8% – в двох країнах одночасно. Але серед тих, хто працює в Польщі, лише 32% працюють за своєю кваліфікацією, решта – нижче неї, у зв'язку з чим дослідники говорять про професійну деградацію [25, s. 52-53]. Добре знання польської мови засвідчили лише 15% біженок, але 57% респонденток продовжують її вивчати [25, s. 22-27], причому в польських школах навчаються вже 47% дітей респонденток, 27% дітей навчалися дистанційно в українській школі і очно в польській, 8% – навчалися лише віддалено в українській школі, а 18% взагалі ніде не навчалися [25, s. 20]. Ситуація з навчанням українських дітей в польських школах є непростою і є однією з причин зростання напруження між місцевими мешканцями і біженцями: 10% біженок заявили про негативне ставлення до себе поляків, а 42% – про погіршення цього ставлення [25, s. 44-46]. Що стосується планів на повернення, то біженки в них не дуже впевнені: 4% респонденток хотіли повертатися негайно, 38% – відразу після закінчення війни, 23% збиралися залишитися в Польщі на довший час, не визначаючи його, 14% збиралися залишитися, щоб заробити грошей, 10% планували отримати польське громадянство. Біженки розуміють, що Україна змінилася і продовжує змінюватися, що збільшуються руйнування і, можливо, що їм просто нікуди буде повертатися [25, s. 78-79]. В цілому готовність до інтеграції поки що виявляється невисокою, але вже зараз баланс не на користь повернення в Україну.

Більшість біженок походять з великих українських міст (41%), причому переважають біженки з Києва, Харкова і Дніпра. Середній вік біженок 44 роки, а за сімейним станом фіксувався такий розподіл: заміжні – 61%, в неформальних стосунках – 5%, розлучені – 15%, удови – 4%, незаміжні – 15%. З дітьми приїхали 53% біженок, з дітьми і чоловіком чи партнером – 12%. В своїй більшості українські біженки і біженці в Польщі були представницями/представниками середнього класу – і до речі, у поляків часом саме високий економічний статус українських біженок викликає негативні емоції, адже це не поєднується зі стереотипом бідного шукача притулку [25, s. 92].

Прагнучи відобразити ситуацію в її можливому розвитку, П. Длугош пише, що вихід біженців з України може змінити як Україну, так і Польщу. Зрозуміло, що його увага зосереджена на власній країні, де, на його думку, Польща може стати багатоетнічною і багатокультурною на кшталт першої Речі Посполитої (*Rzeczpospolita*, 1569-1795) [25, s. 90].

Аналіз дискурсу польських ЗМІ в європейській перспективі

Польські соціологи регулярно аналізують публікації ЗМІ і соціальних мереж як в своїй країні, так і в ЄС, причому використовується не лише традиційний контент-аналіз. Достатньо перспективним є використання в соціології корпусної лінгвістики, яка дозволяє виявляти і аналізувати словосполучення [49, р. 5]. Зокрема, для ідентифікації публікацій за темою, що вивчається, в соціальних мережах використовується *CrowdTangle*, а контент-аналіз відібраних матеріалів здійснюється за допомогою програми *Atlas.ti* [45, s. 147-148].

Польські соціологи відобразили різне ставлення в Польщі і в Європі в цілому до українських біженців і до біженців з Близького Сходу: українські біженці називаються «воєнними біженцями», а близькосхідні – «економічними мігрантами», тим самим використовуються різні засновки номінації – а саме причина біженства і його мета. В цілому в польській пресі українці – представники «ми-групи» [49, р. 4], чому відповідає представлення українських біженців в польських групах Facebook: українці тут асоціюються з героїзмом, з тим, що вони воюють не лише за свою країну, але і за Польщу, чи загалом Захід. Тому найчастіше з біженцями асоціюються поняття «сім'я», «сусіди», «друзі», «гості» [45, s. 150-152].

У медійному дискурсі найчастіше «біженці» пов'язуються з «допомогою», а далі асоціативний ланцюжок допомоги пов'язує з суб'єктами надання допомоги. Польські соціологи фіксують, що ЗМІ пишуть про різних суб'єктів в залежності від власної політичної орієнтації: ліва «*Gazeta Wyborcza*» приділяє увагу представникам громадянського суспільства, волонтерам, більш права «*Rzeczpospolita*» пише про банки і великий бізнес, а таблоїд «*Fakt*» висвітлює участь в допомозі знаменитостей [49, р. 8]. Ця фіксація відповідає загальносвітовим тенденціям. ЗМІ, які орієнтуються на ліву частину політичного спектру, розглядають біженців як жертв, що потребують допомоги і гуманного ставлення, мас-медіа правого спрямування часто розповсюджують загрозливі стереотипи. Скажімо, арабські соціологи констатують: «Західні новинні медіа зображають біженців або як жертв, або як загрозу в залежності від редакційних поглядів засобу масової інформації, етнічної приналежності біженців і ступені, в якому біженці включені чи виключені приймаючими країнами» [28, р. 3].

Велику увагу польські соціологи приділяють категоризації проблем біженців за лінією «чоловіче – жіноче»: скажімо, стосунки між Польщею і Україною у 2022 р. визначалися як «братерство», але не

«сестринство». Коли польські газети писали про біженство з України, то частіше використовували слово «uchodźca», ніж «uchodźczyni» (фемінітив зафіксовано лише 26 разів в 320 проаналізованих публікаціях) [49, р. 6]. Зрозуміло, що в польських ЗМІ відомо про переважання в потоці українських біженців жінок і дітей, що часом веде до актуалізації інших стереотипних поділів, пов'язаних з чоловічим і жіночим, а саме поділу «активне – пасивне». Жінки потребують допомоги і патерналістської опіки, коли ж українки демонструють активність і самостійність, то це часом викликає негативну реакцію, яка в соціальних мережах асоціюється з поняттям «roszczeniowość» (вимогливість, вибагливість, претензія на більше, ніж належить) [45, s. 151-157].

На додаток варто сказати, що порівняння ставлення в Європі до українських і близькосхідних біженців широко обговорюється в західній і арабській соціології: вже цитовані арабські соціологи пишуть в статті з промовистою назвою «Worthy and Unworthy Refugees», що сирійським біженцям на шпальтах західних ЗМІ приділялося більше уваги, але про українських біженців пишеться більш прихильно. Показником цього вчені вважають, наприклад ту обставину, що в публікаціях частіше наводиться пряма мова українських біженців, ніж сирійських (5,16 разів на статтю проти 3,05 разів). Безумовно, при цьому деякі показники цих вчених виглядають сумнівними: наприклад, вони вирахували, що дітей українських біженців згадували в середньому 3,83 рази за статтю, а сирійських – лише 2,23 рази [28, р. 11], при цьому не враховуючи різний соціодемографічний склад порівнюваних потоків біженців. До того ж, близькосхідний і український потоки біженців викликали в західних країнах зміни, які впливали і вливають на їх сприйняття: криза 2015 – 2016 рр. зробила Європу більш готовою до прийняття українських біженців, і тепер спостерігається більш урівноважене ставлення як до вихідців з Близького Сходу, так і до українців [40].

Українська соціологія перед викликом біженства

В українському дискурсі біженства вузлове поняття визначається через поняття «група» (інколи навіть «стійка соціальна група»), «соціальні практики», «міграція», «демографічна криза», «ринок праці», «баланс інтересів», «тривожний психічний стан», «ситуація невизначеності». В цілому, можна сказати, що соціологічний дискурс біженства в нашій країні перебуває в стані формування.

«Стикою соціальною групою» біженці вкупі з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) названі в колективній статті харківських соціологів [1, с. 143]. Більше того, ця теза авторами посилюється: «Унікальність групи біженців і ВПО України, яка актуалізувалася в цьому році, характеризується різким збільшенням її обсягів, динаміки й хвилями зростання її кількості; формалізацією консолідуючого фактору, ризиками та втратами, що її супроводжують, невизначеністю терміну перебування в ній, необхідністю під час переміщення та на новому місці звертатися до нових практик для вирішення актуальних потреб» [1, с. 144]. Дослідники послідовні в своєму прагненні довести саме групову природу біженців: «До консолідуючого фактору, що згуртував опитаних в соціальну групу, ми відносимо майже однакові психічні реакції на події, що пов'язані з початком воєнної агресії РФ, схожі рейтинги соціальних практик щодо вирішення проблем з евакуацією, аналогічні пріоритети причин відкладання переїзду незалежно від регіону проживання, віку, освіти й матеріального становища респондентів» [1, с. 155].

Подібне розкриття центрального поняття дискурсу варто піддати сумніву. При такому слововжитку поняття «група» втрачає свій науковий характер, перетворюючись на позначення будь-якої сукупності людей, і подібна трансформація наукового поняття заслуговує на окреме обговорення. На жаль, в соціології категорія групи перетворилася на самоочевидне поняття, хоча воно потребує серйозної теоретичної розробки. В даному випадку варто послатися на досить давні, але актуальні роботи Еріка Берна [16; 17], які, зрозуміло, несуть психологічний відбиток, але цілком слушні в соціологічній оптиці. Сам принцип, згідно з яким групою є утворення, яке має зовнішній кордон і хоча б один внутрішній кордон, варто в соціології хоча б обговорити. У біженців немає цих ознак, і якщо користуватися термінологією Еріка Берна, то до них можна застосувати поняття «агрегація». Але і в цьому сенсі потрібна додаткова робота, адже біженці – агрегація потокова, нестійка. Інший аргумент був добре розроблений М. Вебером, який показав, що однакові дії необов'язково є соціальними [4, с. 104-156], а отже, тимчасові однакові дії великої маси людей не перетворюють їх на групу.

Поняття «група» пов'язане з поняттям соціальної структури, яке є одним з основоположних у соціології, але надзвичайно слабо теоретично розроблених. Між тим очевидно, що соціальна структура передбачає інституційно усталений ієрархічний територіальний порядок взаємодії соціальних груп, і що цей порядок є суперечливим. Один із аспектів цієї реальності зафіксував В. Бурлачук: «Прагнення приписати індивіда до конкретного місця пов'язане із просторовим характером влади» [3, с. 74], а отже, коли великі маси людей залишають свої просторові місця в певному суспільстві, то вони частіше за все втрачають і соціальні позиції. Перетворення емігрантів на іммігрантів в іншому суспільстві – це переміщення в іншу соціальну просторовість, і самі біженці це відчують, коли говорять, що їм доводиться починати з нуля: спочатку вони потрапляють в лише частково прозорі для приймаючого суспільства місця – табори біженців та інші. У випадку інтеграції їм доводиться входити в нові групи і нові порядки нерівностей, куди входять індивідуально, а не групою. Можливі і інші випадки, коли мігранти утворюють гетто, мафіозні структури та ін.

В соціологічному співтоваристві України немає розмежування між мігрантами і біженцями, а тим більше протиставлення цих понять, і, ймовірно, західноєвропейський дискурс з цього приводу на нашу соціологію не вплинув [2]. Але міграційні дослідження в нашій країні дуже перспективно поєднуються з демографічними проблемами: Т. Бондар і О. Ганюков цілком слушно відмічають, що ще до російської агресії «масштабна міграція відбувалася на фоні катастрофічного падіння народжуваності», а після 24 лютого 2022 р. «Україна стикнулася з надзвичайною демографічною кризою, яка щонайменше істотно перешкоджатиме післявоєнному відновленню країни» [2, с. 34]. Цей висновок посилюється аналізом руху української робочої сили на польському ринку праці: «Новітня хвиля міграції може бути визнана найбільш освіченою й такою, що має адаптаційні можливості й потужний потенціал для залучення не тільки в польський ринок кваліфікованої праці, а й у польське суспільство загалом» [9, с. 145]. Тому цілком слушним є постановка питання щодо балансу втрат і прибутків у відносинах України і Польщі, і цей баланс складатиметься не на користь нашої країни: Польща збагатилася людським капіталом, навіть у грошовому вимірі вона мала від українських біженців прибуток [6, с. 66].

Соціологічна спільнота України звертається до проблеми біженців *ad hoc*, але оскільки ця проблема тепер буде довготривалою, то потрібні постійні дослідження в цій царині з накопиченням досягнень. Варто, щоб ця царина підживлювалася усім соціологічним материком, і вже зараз в Україні в період війни ведуться роботи, які не орієнтовані спеціально на дослідження біженців, але можуть їх розвинути. Скажімо, в роботах про біженців часто мова йде про посттравматичний синдром, але українські соціологи зафіксували більш глибоку небезпеку воєнного часу: «Населення переживає подовжений травматичний стрес (ПТС), коли травма є одночасно поточною та реалістично передбачуваною в майбутньому, а не локалізованою в минулому» [13, с. 24]. Такий стрес «характеризують труднощі комунікації із соціальною реальністю, яка виглядає принципово несправедливою. Це справді може спричинити у людини стан пасивності і відчуття безсилля або агресивності» [13, с. 26]. Соціологи фіксували у 53% опитаних стан, коли вони не могли повірити у реальність подій [1, с. 149]. Постійна напруга заважає життю сім'ї, соціалізації дітей в ній [12]. Постійний стрес виштовхує в ряди біженців. Але в новому суспільстві знайти нову ідентичність дуже складно: «Інший, з яким відчувається ідентифікація, внаслідок її відчуженої форми, завжди має можливість перетворитися на ворога» [3, с. 69].

Українська соціологія за своїм методологічним розвитком перебуває на цілком світовому рівні, але їй не вистачає включеності до актуальних дискусій у світовій соціології. Мабуть, це відчуття штовхає деяких вчених збагатити вітчизняну науку набутками зарубіжних дослідників, хоча іноді таке прагнення виливається у повторення досить старих банальностей. Скажімо, В. Гнатюк пропонує прийняти до відома, що «мігрантські історії» можна збирати «трьома варіаціями»: звичайні анкети (*conventional questionnaires*), календарні історії життя (*life history calendar*) і графіки історії міграції (*migration history chart*) [5, с. 129]. Прочитавши про «звичайні анкети», соціолог повинен принаймні посміхнутися: адже існує декілька типів «звичайних анкет», та й взагалі анкета – інструмент, а не «форма збору історій». Але автор статті надає своїй роботі великого значення. По-перше, він вважає, що застосовуючи його рекомендації, можна зібрати тисячі свідчень для майбутнього трибуналу [5, с. 126-127]. Більше того, по-друге, «це має позитивно і конструктивно позначитися на відображенні дослідницького потенціалу української науки та об'єктивації історичної правди у житті мігрантів на весь світ у протистоянні з російською агресією» [5, с. 126]. Такі спроби «сирої» адаптації випадкових західних текстів до українського мігрантського дискурсу навряд чи будуть сприяти його розвитку, набагато більше потрібніший органічний розвиток з рівноправним включенням у глобальні дискусії.

Висновки. Таким чином, соціологічна мова опису і аналізу біженців в сучасній світовій соціології знаходиться в процесі становлення і постійних змін, і ця мова залежна від більш широкого дискурсу біженства, в якому нерозривно пов'язані мовні і практичні аспекти. Найбільший вплив на світовий соціологічний дискурс біженства мали європейська міграційна криза 2015-2016 рр. і хвиля українських біженців у країни Європи з початком російської агресії проти України.

Мова опису біженців переважно пов'язана з позитивістської методологією отримання первинної соціологічної інформації, в якій виявляється кількісна динаміка біженців у світі і в окремих країнах, їхні демографічні і соціальні характеристики, з'ясовуються їхні думки про причини втечі, про самопочуття на новому місці, про плани. Що стосується аналізу біженства, то він здійснюється з використанням мов різних теоретичних шкіл. Кожна з них здатна відзначити один з аспектів явища. Наприклад, «теорія світових систем стверджує, що втручання центральних країн на периферії породжує міграцію в протилежному напрямку» [31, р. 394]. Виходячи з цих же засновків, можна додати, що обсяг міграції є зворотно пропорційним довірі до державних структур країн виходу. Відштовхуючись від теорії дискурсу в широкому сенсі і використовуючи для аналізу публікацій ЗМІ теорію фреймінгу (*Framing theory*), ми помічаємо своєрідний прояв парадоксу Лап'єра: абстрактний опис потоку біженців веде до їх дегуманізації і розповсюдженню етнічних стереотипів у ставленні до них, а опис, зорієнтований на долі окремих людей, гуманізує дискурс, формує співчуття до біженців загалом.

Але в цілому соціологічна мова біженства досить герметична. На неї, скоріше, впливає поточна політика і ідеологічні конструкції, які розповсюджуються через ЗМІ. Вона відокремлена від загального материка соціологічної мови. Так, здається очевидним, що біженство змінює соціальні структури як в країнах виходу, так і в приймаючих країнах. Це прямо і безпосередньо зачіпає соціальний статус самих біженців. Для біженців з Близького Сходу міграція до ЄС в багатьох випадках є висхідною соціальною мобільністю. Тому молоді чоловіки, які не мали перспектив у себе вдома, готові були страждати і боротися за те, щоб потрапити до Європи, яка була для них зримою утопією, і їх надихала відповідальність перед своїми родичами, які лишалися вдома. У випадку успіху молодих мігрантів поліпшилося б також становище їх рідних, їх надихало прагнення «Ми повинні отримати шанс!» Інша справа – воєнні біженці з України: представники середнього класу в більшості втрачали свій соціальний статус за кордоном.

Проблема перетворення емігранта на іммігранта перспективна для розвитку теорії соціальної структури, яка знаходиться у стані стагнації вже з півстоліття. З цієї перспективи видно, що соціальна структура розгортається в фізичному просторі, освоєному тим чи іншим суспільством, і цей фізичний простір є частиною матеріального суспільного тіла. Біженець, залишаючи свої місце в фізичному просторі, втрачає свою позицію і в соціальній структурі і потрапляє в інше соціальне тіло з іншою соціальною структурою, займаючи місце «Іншого», «Чужого», а тому мусить набути іншої ідентичності, щоб адаптуватися, а тим більше інтегруватися.

Трагедія України може дозволити її соціологічному співтовариству сказати принципово нове слово про біженців в світовій соціології. Але для цього потрібно включитися в загальносвітову дискусію з цієї проблематики, не втрачаючи власної оригінальності.

Список використаної літератури:

1. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко М., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. Грانی. 2022. Том 25. № 6. С. 143-156. DOI: 10.15421/172282
2. Бондар Т. В., Ганюков О. А. Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз). Український соціум. 2023. № 1 (84). С. 32-53. <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.032>
3. Бурлачук В. Конструювання ідентичності та механізм агресивності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2023. № 2. С. 65-82. DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.065>
4. Вебер М. Про деякі категорії розуміючої соціології. *Соціологія. Загально соціологічні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 1998. С. 104-156.
5. Гнатюк В. «Історія мігранта»: форми збору даних та способи їх представлення у наукових публікаціях. Політичні дослідження. 2023. № 1 (5). С. 123-143. DOI: <http://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-1-7>
6. Калагін Ю., Шанідзе О. Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року. Грانی. 2023. Том 26. № 3. С. 62-68. DOI: <https://doi.org/10.15421/172349>
7. Костенко Н. Ідентичності у «posthuman» стані: локальність війни та глобальний світ. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2023. № 4. С. 5-21. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001449696>
8. Кучера І. В. Біженський рух у Східній Галичині в 1914-1916 рр. Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія. 2004. Вип. 10. С. 42-51.
9. Луконін В. Українські мігранти на польському ринку праці. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2023. № 3. С. 140-151. DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.140>
10. Роз'яснення щодо тимчасового захисту та отримання статусу біженця (2022). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shehodo-timchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya
11. Рущенко І. П. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). Український соціум. 2022. №2 (81). С. 155-168. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.02.155>
12. Слюсар, Л. Українська сім'я в умовах війни. Демографія та соціальна економіка. 2023. № 2 (52). С. 3-20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>
13. Степаненко В., Злобіна О., Головаха Є., Дембіцький С., Найдюнова Л. Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2023. № 4. С. 22-39. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>
14. Черниш Н. Й. Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. Український соціум. 2022. №4. С. 9-27. <https://doi.org/10.15407/socium2022.04.009>
15. Abel S. & Sander N. Quantifying global international migration flows. Science, 2014. Vol 343, Issue 6178. Pp. 1520-1522. DOI: <http://dx.doi.org/10.1126/science.1248676>
16. Berne E. The structure and dynamics of organizations and groups. New York: Grove Press, 1975. 379 p.
17. Berne E. Principles of group treatment. New York: Grove Press, 1977. 338 p.
18. Buzarov A. Tendencies of adaptation and integration of immigrants from Ukraine in the European Union after the aggression of the Russian Federation against Ukraine. Baltic Journal of Economic Studies. 2023. Vol. 9. N. 2. Pp. 73-90. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-2-73-90>
19. Car V., Čančar E., Bovan K. The 2015 and 2016 migration crisis in Europe: how Croatian daily newspapers represented and portrayed refugees and migrants. Teorja in praksa. 2019. Let. 56. N. 2. Pp. 681-699.
20. Chomsky N. Toward a new cold war. N.Y.: The new press, 2003. 541 p.
21. Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees (2010). The UN Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees>

22. Długosz P. Trauma wojenna ukraińskich uchodźców przebywających w Polsce. *Studia Polityczne*, 2022. Tom 50, nr 4. Ss. 15-44. DOI: <https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.05>
23. Długosz P., Kryvachuk L., Izdebska-Długosz D. Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość. Lublin: Wydawnictwo Academicum, 2022. <https://doi.org/10.52097/acapress.9788362475971>
24. Długosz P. War trauma and strategies for coping with stress among Ukrainian refugees staying in Poland. *Journal of Migration and Health*, 2023. N. 8. (Available online 7 July 2023) <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2023.100196>
25. Długosz P., Izdebska-Długosz D. Uchodźczynie wojenne z Ukrainy: dwa lata od inwazji. Kraków, 2024. (рукопис, готується до друку).
26. Dockery T., & Bedeian A. (1989). Attitudes versus actions: Lapiere's (1934) classic study revisited. *Social Behavior and Personality: An international journal*, 1989. N.17(1). Pp. 9-16.
27. Eckhardt W. Civilian Deaths in Wartime. *Bulletin of Peace Proposals*, 1989, 20 No. 1. Pp. 89-98.
28. El-Nawawy M. & Elmasry M. H. Worthy and Unworthy Refugees: Framing the Ukrainian and Syrian Refugee Crises in Elite American Newspapers. *Journalism Practice*. 2024 (24 Jan 2024) DOI: <https://doi.org/10.1080/17512786.2024.2308527>
29. Fairclough N. Critical discourse analysis: critical study of language. London and New York: Longman, 1995. 265 p.
30. Foucault M. The order of Discourse, Inaugural Lecture at the College de France, given 2 December 1970. In: Young, R. (ed.). *Untying the text: A Post-Structuralist Reader*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981. Pp. 51-78.
31. Fitzgerald D. S. & Arar R. The Sociology of Refugee Migration. *Annual Review of Sociology*. 2018. Vol. 44. Pp. 387-406.
32. Gładysz M, & Sychov V. (2020). The Influence of the Migration Crisis of 2015 on the EU Migration Policy. *Studia Europejskie. Studies in European Affairs*. 2020.N. 3. Pp. 9-23. DOI: <https://doi.org/10.33067/SE.3.2020.1>
33. Jørgensen M. & Phillips L. Discourse Analysis as Theory and Method. London-Thousand Oaks New Delhi: Sage Publications, 2002. 229 p.
34. Kermani N. Upheaval. The Refugee Trek through Europe. With photography by moises Saman/ Translated by Tony Crawford. Cambridge: Polity Press, 2017. 91 p.
35. Khorram-Manesh A., Burkle F. M., Goniewicz K., and Robinson Y. Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts. A Systematic Review. *Front Public Health*. 2021.Oct. 28:9:765261. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.765261>
36. Kononov I. F. Ukrainian refugees of the period of the Russian-Ukrainian war in NATO countries: the geopolitical context of the military migration crisis. *Canadian Foreign Policy Journal*. 2024. Volume 30. Issue 1: Special Issue: The Reverberating Effects of Russia's Invasion of Ukraine. Pp 11-29. DOI: <https://doi.org/10.1080/11926422.2023.2250021>
37. Maciejewska-Mieszkowska K. Stosunek Polaków do uchodźców w kontekście wojny w Ukrainie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2022. N.4. Ss.137-153.
38. McNeill W. H. The pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000. The University of Chicago Press, 1982. 405 p.
39. Mogelson L. Underworld. The unrelenting horrors faced by infantrymen on the Zero Line. *The New Yorker*. 2023. May 29. Pp. 28-41.
40. Moise A. D., Dennison J., & Kriesi H. European attitudes to refugees after the Russian invasion of Ukraine, *West European Politics*. 2024. Vol.47, N. 2. Pp. 356-381. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402382.2023.2229688>
41. Pinedo-Caro L. Syrian refugees in the Turkish labor market: a social-economic analysis. *Sosyoekonomi Journal*. 2020. Issue 28 (46). Pp. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.04.03>
42. Rancière Jacques. Dissensus. On Politics and Aesthetics. Translator Steven Corcoran. L.; Bloomsbury Publishing, 2010. 240 p.
43. Riga L., Langer J., Dakessian A. Theorizing refugeeedom: becoming young political subjects in Beirut. *Theory and Society*. 2020. N. 49. Pp. 709-744. <https://doi.org/10.1007/s1186-020-09393-2>
44. Šantić D., Spasovski M. Contemporary world migration – towards new terminology, patterns and policies. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*. 2016. N. 96(2). Pp. 5-17. DOI: <https://doi.org/10.2298/GSGD1602001S>
45. Sosnowski S., Janusz M., Klencka K., Mandes S., Sprycha N., Wardak K. "Matka-ukrainka" – o warunkach pomocy i oczekiwaniach wobec uchodźczyń i uchodźców z Ukrainy po 24 lutego 2022 r. Studium przypadku forów pomocowych na Facebooku. *Kultura I Społeczeństwo*. 2023. Nr. 3. Ss. 141-161. DOI: <https://doi.org/10.35757/KIS.2023.67.3.6>
46. Vollset S.E., Goren E., Chun-Wei Yuan, Cao J., Smith A. E., Hsiao T., Bisignano C., Azhar G. S., Castro E., Chalek J., Dolgert A. J., Frank T., Fukutaki K., Hay S. I., Lozano R., Mokdad A. H., Nandakumar V., Maxwell P., Pletcher M., Robalik T., Steuben K. M., Han Yong Wunrow, Zlavog B. S., Murray Ch. J. L. Fertility, mortality, migration, and population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: a forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study. *Lancet*. 2020. N. 396. Pp. 1285-1306. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30677-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30677-2)
47. World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies by World Bank, 2023. URL: <https://www.icsf.net/resources/world-development-report-2023-migrants-refugees-and-societies-by-world-bank-2023/>
48. World Population Review. Refugees by country (2024) URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/refugees-by-country>
49. Zawadzka-Palucktau N. Ukrainian refugees in Polish press. *Discourse & Communication*. 2023. Volume 17, Issue 1. Pp. 96-111. <https://doi.org/10.1177/17504813221111636>
50. 5 Most Refugee-Hosting Countries in the World. (2024) Insider Monkey, March 11, 2024. <https://www.insidermonkey.com/blog/5-most-refugee-hosting-countries-in-the-world-1269654/>

Отримано 13.02.2024

Прийнято до друку 12.03.2024

REFUGEES FROM WAR: LANGUAGES OF DESCRIPTIONS AND SCIENTIFIC ANALYSIS

Kononov Illia F. – visiting professor at Carleton University, Ottawa, Canada, 1125 Colonel By Dr, Ottawa, ON K1S 5B6; professor of the Department of Philosophy and Sociology of Luhansk Taras Shevchenko National University, Poltava, Kovalya St., 3, Ukraine, e-mail: kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

The article analyzes the evolution of the languages of description and scientific analysis of the phenomenon of war refugees in Ukrainian, Polish and English-language scientific literature. The author focused on the analysis of the discourse in the works of Michel Foucault and Norman Fairclough. Discursive practices are part of the socio-political process itself and change in its development. Discursive practices are part of the socio-political process itself and change in its development. The language of the mass media when reflecting the movement of war refugees shows great dependence on political discourse. A peculiar expression of Lapierre's paradox was found in the language of the mass media. If the phenomenon is described abstractly, then the dehumanization of its participants is observed. They are seen as a faceless mass, passive and threatening at the same time. If the journalists' optics are reoriented to the personalization of the participants in the process, then individuals with different destinies and different aspirations stand out from the crowd. The perception of Ukrainian refugees in Europe was largely prepared by the order of discourse about Middle Eastern refugees, in particular Syrian war refugees. Thanks to the rethinking of the European refugee crisis in 2015-2016, Ukrainian refugees were received more friendly. European mass media avoided abstract dehumanization. In Poland, Piotr Dlugosz's research with colleagues and the wide dissemination of their results through publications played a major role in shaping a humane approach to Ukrainian refugees. The analysis of the evolution of Poles' attitude towards Ukrainian refugees demonstrates the collapse of the initial consensus and the formation of a conflictual order of discourse. Ukrainian refugee researchers mainly use positivist language, which is oriented towards the reflection of mass processes. Currently, the Ukrainian scientific community lacks integration into the world scientific community that studies the problem of refugees, and its dependence on ideological discourse is fixed. Turning to world experience demonstrates attention to positivist methodology. It should be supplemented with quality methods that open up opportunities to hear the voices of the refugees themselves. It would be useful to pay attention to the experience of studying the daily life of Syrian refugees in Arab countries. In general, it can be stated that scientific language depends on methodological guidelines. Positivist methods are associated with a language that is suitable for describing mass processes. Qualitative methodology allows you to see a person in historical circumstances.

Keywords: sociology of knowledge, war refugees, language of description, language of analysis, discourse, order of discourse, mass media, Ukraine, Syria, Poland.

References:

1. Biriukova, M., Rushchenko, I., Liashenko, N., & Grigorieva, S. (2022) Refugees and Internally Displaced Persons of the Russian-Ukrainian War: Social Characteristics and Practices. *Grani*, 25(6), 143-156. <https://doi.org/10.15421/172282> [in Ukrainian]
2. Bondar, T. V., Haniukov, O. A. (2023) 'External migration of Ukrainians before and after full-scale aggression (comparative analysis)' *Ukr. Socium*. 1(84)6 pp. 32-53. <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.032> [in Ukrainian]
3. Burlachuk, V. F. (2023) 'Identity construction and mechanisms of aggression' *Sociology: theory, methods, marketing*. 2, pp. 65-82 <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.065> [in Ukrainian]
4. Weber, M. (1998) On some categories of understanding sociology. In the book: Weber M. *Sociology. General sociological analyses*. Politics. Kyiv: Osnovy, 1998, pp. 104-156. [in Ukrainian]
5. Hnatiuk, V. (2023) "History of migrant": forms of data collection and ways of presenting them in scientific publications' *Political Studies*. 5(1), pp.123-142 DOI: <http://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-1-7> [in Ukrainian]
6. Kalagin, Y., Shanidze, O. (2023) 'Gender Analysis of Social Practices of Ukrainian Refugees in 2022' *Grani*. 26(3), pp. 62-68. DOI: <https://doi.org/10.15421/172349> [in Ukrainian]
7. Kostenko, N. (2023) 'Identities in the "posthuman" state: the locality of war and the global world' *Sociology: theory, methods, marketing* 4, pp. 5-21. Available at: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001449696> [in Ukrainian]
8. Kuchera, I. V. (2004) 'The refugee movement in Eastern Galicia in 1914-1916' *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Ser. History*. 10, pp. 42-51 [in Ukrainian]
9. Lukonin, V. (2023) 'Ukrainian migrants on the Polish labor market' *Sociology: theory, methods, marketing*. 3, pp. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.140> [in Ukrainian]
10. Clarifications on temporary protection and obtaining refugee status (2022). *Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights*. https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shchodo-timchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya [in Ukrainian].
11. Rushchenko, I. P. (2022) 'The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022)' *Ukr. socium*, 2 (81), pp. 155-168. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.02.155> [in Ukrainian]
12. Slyusar, L. (2023) The Ukrainian Family in the Conditions of War. *Demography and Social Economy*. 2 (52), pp. 3-20 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003> [in Ukrainian]
13. Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Ye., Dembitskyi, S., Naidionova, L. (2023) War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations. *Sociology: theory, methods, marketing*. 4, pp. 22-39 DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022> [in Ukrainian].
14. Chernysh, N. Yo. (2022) 'Development specifics of Ukrainian sociology under the Russian-Ukrainian war' *Ukr. Socium*. 4(83), pp. 9-27. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.04.009> [in Ukrainian].
15. Abel, S. & Sander, N. (2014) Quantifying global international migration flows. *Science*, 343(6178), pp. 1520-1522. DOI: <http://dx.doi.org/10.1126/science.1248676>
16. Berne, E. (1975) *The structure and dynamics of organizations and groups*. New York: Grove Press, 1975.
17. Berne, E. (1977) *Principles of group treatment*. New York: Grove Press.

18. Buzarov, A. (2023) 'Tendencies of adaptation and integration of immigrants from Ukraine in the European Union after the aggression of the Russian Federation against Ukraine' *Baltic Journal of Economic Studies*. 9(2), pp. 73-90. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-2-73-90>
19. Car, V., Čančar, E., Bovan, K. (2019) 'The 2015 and 2016 migration crisis in Europe: how Croatian daily newspapers represented and portrayed refugees and migrants' *Teorja in praksa* 56(2), pp. 681-699.
20. Chomsky, N. (2003) *Toward a new cold war*. N.Y.: The new press.
21. Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees (2010) The UN Refugee Agency. Available at: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugee>
22. Długosz, P. (2022) 'War trauma of Ukrainian refugees staying in Poland' *Studia Polityczne*, 50(4), pp. 15-44. DOI: <https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.05> [in Polish]
23. Długosz, P., Kryvachuk, L., Izdebska-Długosz, D. (2022) *War refugees from Ukraine - life in Poland and plans for the future*. Lublin, <https://doi.org/10.52097/acapress.9788362475971> [in Polish].
24. Długosz, P. (2023) War trauma and strategies for coping with stress among Ukrainian refugees staying in Poland. *Journal of Migration and Health*. 8 (Available online 7 July 2023) <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2023.100196>
25. Długosz, P., Izdebska-Długosz, D. (2024) *Women War Refugees from Ukraine: Two Years Since the Invasion*. Kraków, (manuscript, preparing for publication)
26. Dockery, T., & Bedeian, A. (1989) 'Attitudes versus actions: Lapierre's (1934) classic study revisited' *Social Behavior and Personality: An international journal*. 17(1), pp. 9-16.
27. Eckhardt, W. (1989) 'Civilian Deaths in Wartime' *Bulletin of Peace Proposals*. 20(1), pp. 89-98.
28. El-Nawawy, M. & Elmasry, M. H. (2024) Worthy and Unworthy Refugees: Framing the Ukrainian and Syrian Refugee Crises in Elite American Newspapers. *Journalism Practice*. (24 Jan 2024) DOI: <https://doi.org/10.1080/17512786.2024.2308527>
29. Fairclough, N. (1995) *Critical discourse analysis: critical study of language*. London and New York: Longman.
30. Foucault, M. (1981) The order of Discourse, Inaugural Lecture at the College de France, given 2 December 1970. In: Young, R. (ed.). *Untying the text: A Post-Structuralist Reader*. Boston: Routledge & Kegan Paul, pp. 51-78.
31. Fitzgerald, D. S. & Arar, R. (2018) 'The Sociology of Refugee Migration' *Annual Review of Sociology*. 44, pp. 387-406.
32. Gładysz, M., & Sycho, V. (2020) 'The Influence of the Migration Crisis of 2015 on the EU Migration Policy' *Studia Europejskie. Studies in European Affairs*. 3. pp. 9-23. DOI: <https://doi.org/10.33067/SE.3.2020.1>
33. Jørgensen, M. & Phillips, L. (2022) *Discourse Analysis as Theory and Method*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications.
34. Kermani, N. (2017) *Upheaval. The Refugee Trek through Europe*. With photography by moises Saman. Translated by Tony Crawford. Cambridge: Polity Press.
35. Khorram-Manesh, A., Burkle, F. M., Goniewicz, K., and Robinson, Y. (2021) Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts. A Systematic Review. *Front Public Health*. 2021. Oct. 28:9:765261. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.765261>
36. Kononov, I. F. (2024) 'Ukrainian refugees of the period of the Russian-Ukrainian war in NATO countries: the geopolitical context of the military migration crisis. Canadian Foreign Policy Journal' 30(1) Special Issue: *The Reverberating Effects of Russia's Invasion of Ukraine*, pp 11-29. DOI: <https://doi.org/10.1080/11926422.2023.2250021>
37. Maciejewska-Mieszkowska, K. (2022) 'The attitude of Poles towards refugees in the context of the war in Ukraine'. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 4. pp. 137-153 [in Polish]
38. McNeill, W. H. (1982) *The pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. The University of Chicago Press.
39. Mogelson, L. (2023) Underworld. The unrelenting horrors faced by infantrymen on the Zero Line. *The New Yorker*. 2023, May 29, pp. 28-41.
40. Moise, A. D., Dennison, J., & Kriesi, H. (2024) 'European attitudes to refugees after the Russian invasion of Ukraine' *West European Politics* 47(2), pp. 356-381. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402382.2023.2229688>
41. Pinedo-Caró L. (2020) 'Syrian refugees in the Turkish labor market: a social-economic analysis' *Sosyoekonomi Journal*. 28(46), pp. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.04.03>
42. Rancière Jacques (2010) *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. Translator Steven Corcoran. L.; Bloomsbury Publishing.
43. Riga, L., Langer, J., Dakessian, A. (2020) 'Theorizing refugeeedom: becoming young political subjects in Beirut' *Theory and Society*. 49, pp. 709-744. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-020-09393-2>
44. Šantić, D., Spasovski, M. (2016) 'Contemporary world migration – towards new terminology, patterns and policies' *Bulletin of the Serbian Geographical Society*. 96(2), pp. 5-17. DOI: <https://doi.org/10.2298/GSGD1602001S>
45. Sosnowski, S., Janusz, M., Klencka, K., Mandes, S., Sprycha, N., Wardak, K. (2023) "'Mother-Ukrainian" - about the conditions of assistance and expectations towards refugees from Ukraine after February 24, 2022. A case study of aid forums on Facebook'. *Kultura i Społeczeństwo*. 3, pp. 141-161. DOI: <https://doi.org/10.35757/KIS.2023.67.3.6>
46. Vollset, S. E., Goren, E., Chun-Wei Yuan, Cao J., Smith, A. E., Hsiao, T., Bisignano, C., Azhar, G. S., Castro, E., Chalek, J., Dolgert, A. J., Frank, T., Fukutaki, K., Hay, S. I., Lozano, R., Mokdad, A. H., Nandakumar, V., Maxwell, P., Pletcher, M., Robalik, T., Steuben, K. M., Han Yong Wunrow, Zlavog, B. S., Murray, Ch. J. L. (2020) 'Fertility, mortality, migration, and population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: a forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study' *Lancet*. 396, pp. 1285-1306. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30677-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30677-2)
47. World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies by World Bank (2023) <https://www.icsf.net/resources/world-development-report-2023-migrants-refugees-and-societies-by-world-bank-2023>
48. World Population Review. Refugees by country (2024) <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/refugees-by-country>

49. Zawadzka-Paluckta, N. (2023) Ukrainian refugees in Polish press. Discourse & Communication. 17(1), pp. 96-111 DOI: <https://doi.org/10.1177/17504813221111636>
50. 5 Most Refugee-Hosting Countries in the World. (2024) Insider Monkey, March 11, 2024. <https://www.insidermonkey.com/blog/5-most-refugee-hosting-countries-in-the-world-1269654>

Отримано 13.02.2024

Прийнято до друку 14.03.2024

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-05

УДК 316.332

KHARKIV TEACHERS ABOUT THE IDEAL TEACHING TEAM: CONTROVERSIES AND HARMONIES OF EDUCATORS' CONSCIOUSNESS

Golikov Olexander S. – Doctor in Sociological Sciences, Professor, Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article explores the state of consciousness, educational practices, and daily life of school staff and education administrators in Kharkiv under wartime conditions, using the example of the city's largest and most affected district – the Saltov district. It is noted that, against the backdrop of significant researcher attention to macro-level manifestations of war (political, geopolitical, economic), the state of the education system, particularly in frontline regions, remains insufficiently studied, given the significance of this system for community functioning and understanding societal transformations. It is argued that the rather prolonged period of online learning (caused by the destruction of schools, migration of teachers and students, as well as the consequences of the pandemic) has significantly impacted teachers' perception of the essence and functions of the school collective, particularly the function of forming an independent and responsible teacher personality. The results of an empirical study are presented, conducted with the participation of the article's author in May-July 2023 by staff of the Department of Sociology, Faculty of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University. Within the study, 1,023 respondents from 33 schools in the Saltov district of Kharkiv were surveyed. Emphasis is placed on how Kharkiv teachers perceive the teaching collective in which they work and what its key characteristics they consider ideal. It is demonstrated that the hierarchy of characteristics provided by the respondents is marked by high internal consistency (nearly all indicators >4.0 on a 5-point scale) and consensus. It is underscored that the highest significance (mean score >4.5) for the surveyed is held by such socio-psychological characteristics of the teaching collective as mutual respect (among all participants in the educational process), a favorable moral-psychological climate, and bullying prevention. Particular attention is devoted to how these characteristics are perceived by different groups of respondents, namely: gender groups; groups based on place of residence (teachers who at the time of the survey resided in Kharkiv city, in Kharkiv oblast, in other regions of Ukraine, abroad); professional-qualification groups (distinguished according to level and profile of education); etc. Based on this study, conclusions are drawn regarding the evolution and specifics of the state of Kharkiv schools under wartime conditions.

Keywords: education system, Kharkiv school teachers, teaching stuff, ideal characteristics of collective, perception, evaluations, collective consciousness.

How to Cite: Golikov, A. (2024) 'Kharkiv Teachers about the Ideal Teaching Team: Controversies and Harmonies of Educators' Consciousness'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 52. pp. 61-67. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-05>

Для цитування: Голіков О. С. Харківські вчителі про ідеальну педагогічну команду: суперечності та гармонійність свідомості освітян. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2024. Випуск 52. С. 61-67. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-05>

Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks. The new conditions in which Ukraine and its people have found themselves since February 2022 have been reflected and affected all aspects of life in Ukraine and – more broadly – in Eastern Europe, the entire European continent and even a considerable part of the entire world. But the scientific understanding of the processes of the last one and a half years [1-8] is primarily focused on macromanifestations and general social aspects of architectural and

societal processes. Political, geopolitical, to a lesser extent – economic and historical aspects of these processes are studied and interpreted with high intensity: it is enough to look at the volume of publications on this subject.

Analysis of recent researches and publications. In Ukrainian sociology, the appeal to the problem of transformation of higher education took place both in the context of the formation of veterans' identity [9-10], and taking into account the development of online education under the influence, first of all, of the COVID-epidemic situation [11], which was reinforced by the appeal of world sociology to the problem of artificial intelligence and its subjectivity in the education system [12-15]. Nevertheless, at the same time, a large number of various topics and aspects remain behind the scenes of scientific research, which, meanwhile, are important for the current life of the citizens of Ukraine, and for understanding the essence of the processes taking place on its territory. One of these topics is the state and development of the education system. Here it is worth noting several aspects important for substantiating the problem situation and for preliminary systematic analysis of the research object.

Firstly, as a result of military operations, a considerable part of Kharkiv schools was either destroyed or damaged. This, together with the fact that the threat has not yet disappeared, led to the fact that education in Kharkiv schools is still conducted online.

Secondly, a significant part of teachers (according to our research – 40%) left either to the Kharkiv region (13,3%), or to other regions of Ukraine (15,1%), or even abroad (11,3%), which complicates the educational process, its organization, and the coordination of the work of the education system. However, so far this problem is not so urgent due to the fact that the online learning mode somewhat simplifies the situation.

Thirdly, the period of hostilities was preceded by a difficult period of COVID-isolation and pandemic quarantine. On the one hand, this "prepared" the system and teachers for emergency and stressful tests, on the other hand, it led to the fact that in Kharkiv, the fourth year is already starting for a large number of schoolchildren who do not have the opportunity to receive education normally, offline.

These processes also significantly deformed school teaching teams. Long-term lack of personal contact, active use of Internet-technologies and online-learning, stressful conditions, transformations of Ukrainian education – all this significantly influenced the idea of what school teams are like, what they can be, what exactly their qualities can influence the formation of personality the teacher

Formulating the purpose of article. In this light, as the *goal* of our work, we set a study of the characteristics of the ideal pedagogical team in the imagination of Kharkiv teachers, using the example of the Saltiv district of the city of Kharkiv in wartime conditions.

The empirical basis of our work was the study "School education in conditions of war: the case of the Saltiv district of Kharkiv", conducted in May-August 2023 by the Department of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University. At its field stage (which took place at the end of June 2023), 1,023 respondents from 1,416 employees of 33 schools in the Saltiv district of Kharkiv were interviewed using an online questionnaire. From each of these schools, from 53 to 86% of teachers participated in the study.

Presentation of the main research material with full justification of received scientific results. It is the analysis of what characteristics, from their point of view, the educational team should have in order to form an independent and responsible teacher's personality, is, for us as the researchers, one of the most important directions of research of the state of consciousness, practices and current life of school workers and educational administrators. In the study of the characteristics of *an ideal team*, we asked the respondents' opinions about how important certain characteristics of the team are for the formation of a teacher's independence and responsibility. It is clear that the independence and responsibility of a teacher is a self-worth of a high degree of priority, perhaps one of the highest in terms of the degree of priority in the functioning of the teaching team. Therefore it can be considered that the qualities required of the work team for this are absolute, undisputed, unconditional, and in this sense – ideal. In fact, we can say that in the course of our research, school workers of Saltiv district offered us their *model, ideal* vision of what a school team should be – first of all, because such qualities as the independence and responsibility of a teacher are an undeniable value.

In Table 1, one can get acquainted with the opinions of school employees regarding how important our proposed characteristics are for the formation of teacher independence and responsibility – and, therefore, in this sense, what are the characteristics of the ideal teaching staff of the school. For ease of understanding, we have arranged the data according to decreasing average, and since the answer "very important" is located at the pole of the maximum rating, while the answer "not important" is at the pole of the minimum, the data is read as a list from the most important to the least important characteristics of the school team.

It is worth noting that the respondents demonstrated sufficiently *high coherence* (internal unidirectionality) and *internal consistency* of views. On average, almost all indicators except one scored above 4.0 (i.e., on average more than "rather important"), all indicators except one were between 4.1 and 4.7 (i.e. between "rather important" and "very important"), and only one characteristic – "the presence of traditions of criticism and self-criticism in the team" – scored less than 4.0 (namely – 3.88).

One cannot call the indicator 3.88 out of 5 maximum possible too low, but such a noticeable "gap" is characteristic, taking into account the fairly consensual and high assessment of all other characteristics. It is

significant that this low rating was not formed at the expense of a large share of the "opposition", because cumulatively less than 10% marked this quality as absolutely unimportant and rather not important, while other qualities – on average from 5 to 7%, that is, not much less. It was formed because of two other indicators: supporters of the "average" answer (which can also be understood as uncertainty) scored almost 20%, which is 2-10 times more than similar indicators of other characteristics, and a radically affirmative answer ("very important") gained 30% of respondents, which is 1.5-2.5 times less than the similar indicator of other characteristics. In other words, *there is no large faction of active opponents in the traditions of criticism and self-criticism, but there is a considerable number of those who are undecided about this characteristic, and there is also no consensus understanding among teachers of the importance of this characteristic* for the functioning of the collective, including in the direction of the formation of teacher's independence and responsibility (!). It looks somewhat paradoxical, but it is worth noting the subcultural and community characteristics of school teachers, their corporate unity, the specificity of their professional tasks, which somewhat explains the possible preference that teachers will give to community agreement over stormy discussions and (self)criticism.

Table 1

Answer of school workers of Saltiv district to the question: "In your opinion, how important are the following characteristics of pedagogical team for the formation of a teacher's independence and responsibility... (choose one answer option in each line)"; in absolute figures, percentages and averages

	1		2		3		4		5		Average
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Mutual respect between teachers and students	23	2,2	32	3,1	15	1,5	134	13	830	80,3	4,66
Favorable moral and psychological climate	24	2,3	32	3,1	16	1,5	137	13,2	825	79,8	4,651
Mutual respect between teachers and school administration	24	2,3	35	3,4	14	1,4	144	13,9	817	79	4,639
Mutual respect between teachers	23	2,2	35	3,4	20	1,9	158	15,3	798	77,2	4,618
Mutual respect between students and school administration	22	2,1	33	3,2	30	2,9	196	19	753	72,8	4,572
Prevention of bullying, including cyberbullying	24	2,3	37	3,6	23	2,2	187	18,1	763	73,8	4,574
The possibility of advanced training in the desired direction for you	22	2,1	37	3,6	30	2,9	256	24,8	689	66,6	4,502
The possibility of advanced training in the format you prefer	20	1,9	39	3,8	23	2,2	292	28,2	660	63,8	4,483
Ability to relieve psychological stress of teachers	21	2	38	3,7	34	3,3	261	25,2	680	65,8	4,49
Ability to relieve psychological stress of students	25	2,4	38	3,7	32	3,1	254	24,6	685	66,2	4,485
Freedom of choice by the teacher of the form of presentation of educational material	23	2,2	39	3,8	35	3,4	260	25,1	677	65,5	4,479
Orientation to the needs of the student in education	26	2,5	37	3,6	48	4,6	315	30,5	608	58,8	4,395
The opportunity to freely express an opinion regarding the organization of the educational process at your school	25	2,4	38	3,7	51	4,9	330	31,9	590	57,1	4,375
Transparency and intensity of formal communication between colleagues	27	2,6	38	3,7	55	5,3	379	36,7	535	51,7	4,312
Willingness to support and implement suggestions and innovations coming from the teacher	25	2,4	36	3,5	63	6,1	385	37,2	525	50,8	4,305
Mutual exchange of pedagogical experience (mutual attendance of educational classes, organization of methodical seminars with further discussion, etc.)	24	2,3	42	4,1	78	7,5	365	35,3	525	50,8	4,281
Balance between freedom and responsibility in pedagogical activity	29	2,8	36	3,5	78	7,5	371	35,9	520	50,3	4,274
The ability to take the initiative in determining the content of educational disciplines	25	2,4	41	4	95	9,2	442	42,7	431	41,7	4,173
Frankness and openness of informal communications between colleagues	32	3,1	46	4,4	105	10,2	399	38,6	452	43,7	4,154
The presence of traditions of criticism and self-criticism in the team	42	4,1	57	5,5	199	19,2	421	40,7	315	30,5	3,88

(The data in the table are ordered by the value of the average indicator, in descending order. The answers are coded as follows: 1 – absolutely not important, 2 – rather not important, 3 – somewhat important, somewhat not, 4 – rather important, 5 – very important)

But even under such conditions of high consensus, coherence and consistency of the opinions of our respondents, it is indicative that as the most important, our respondents named a *group of socio-psychological characteristics of the team*, related to mutual respect, and each of them scored more than 4.5, that is, it turned out to be on average closer to "very important" than "rather important". These are four vectors of mutual respect (between teachers and students, which turned out to be the most important, between teachers and school administration, between teachers and between students and school administration), as well as a favorable moral and psychological climate and prevention of bullying, including cyberbullying. Note that here mutual respect (regardless of the "direction" of its vector) and moral-psychological climate are weakly distinguished, but significant differences are observed in the respondents' views on the inherent nature of these properties in their teaching teams, and a separate understanding of this fact will be carried out there.

As one can see, all six of the highest characteristics refer to the socio-psychological characteristics of the pedagogical collective. Generalized mutual respect, moral and psychological climate and prevention of bullying (that is, the same mutual respect, but first of all at the level of students, even if it is "established" by institutional and disciplinary means) – these are the characteristics of the team that our respondents consider the most important at the level of ideal ideas about the teaching staff.

It is also significant that among the vectors of mutual respect, mutual respect between teachers and students ranks first (and in general the absolute first), mutual respect between teachers and the administration is second. In this sense, it can be noted that teachers in one way or another indicate the vectors of relationships in the team that are most acute and relevant for them personally, and also understand that contacts between the administration and students, for example, are less intense and less important for the characteristics of the team. than others.

Also such position as "*possibility of professional development in the direction you desire*" crossed the line of 4.5 points, and "*possibility of professional development in the format desired by you*" fell a little short. This is despite the fact that, in general, indicators important for career development did not score relatively high: for example, "*willingness to support innovations on the part of the teacher*" – the sixth "from the bottom", barely "passing" 4.3. The ability to take the initiative in determining the content of academic disciplines (which is also part of career strategies) – the third from the bottom, less than 4.2. In this sense, the possibility of professional development in the desired directions and formats can be considered not only as an important characteristic, but perhaps also as an acute problem (and pointing to it as an important characteristic of the labor team – accordingly, as a signal of a difficult situation in this dimension), which deserves special attention from the management and monitoring system of the education system.

The next two (and very close on average) characteristics are the team's ability to relieve psychological stress of teachers (4.490) and students (4.485). We can interpret the importance of these characteristics as a signal that the *psychological stress of both teachers and students is an important issue today*, that stress accumulates, and that not all teams are able to remove it. And it is indicative that precisely in the conditions of long distancing (due to both coronavirus restrictions and military actions) this characteristic of the collective is valued so highly by teachers precisely in the context of the formation of teacher independence and responsibility. It turns out that, firstly, these are not purely technical characteristics from the point of view of our respondents, and secondly, they do not depend on a specific individual and his individual efforts, but are the product of collective actions.

The "third" echelon is formed by a group of indicators that can generally be called "*indicators of freedom*", and all of them are located between 4.48 and 4.15, that is, in a narrow range with a width of 0.3-0.35 points, which is 7-8% of the potential maximum range width that contains 4.00 points. The teacher's freedom to choose the form of presentation of educational material, the opportunity to freely express an opinion regarding the organization of the educational process, the readiness of the team to support the teacher's innovations (that is, in fact, the teacher's freedom to put forward these innovations), the balance between freedom and responsibility in pedagogical activity, the opportunity to take the initiative in determining the content of educational discipline (which, we note, is significantly lower compared to the freedom to choose the form of presentation) – all these characteristics of the team relate to the freedom of the teacher. And although they are somewhat lower (on average – by 0.2 on a scale with a total range of 4 points), their significance remains high: on average, it is higher than 4.1, let's recall, that is, it is higher than "rather important". Therefore, the importance of these characteristics should not be underestimated. Of course, in the current conditions, the socio-psychological characteristics of the collective and, in particular, the issue of mutual respect are much more important for teachers, but still the dimensions of freedom remain relevant.

Sometimes *technical characteristics of the collective* are "mixed" and "added" between the characteristics of freedom. Among them, the highest is orientation to the needs of the student in education (4.395), followed by transparency and intensity of formal communication between colleagues (4.312), mutual exchange of pedagogical experience (4.281), frankness and openness of informal communication between colleagues (4.154, i.e. below significance formal communications by 0.16) and the presence of traditions of criticism and self-criticism in the team (3.88, as we have already noted and analyzed above).

A comparative analysis of means was also carried out, that allowed us to see that the characteristics chosen by us show a characteristic influence.

For example, women have a significantly richer picture of the ideal team: *women rate much higher* the importance of such characteristics as moral and psychological climate (4.66 vs. 4.53), the possibility of professional development in the desired direction (4.51 vs. 4.39) and desired format (4.49 vs. 4.39), orientation to the student's learning needs (4.41 vs. 4.19), mutual respect between teachers (4.62 vs. 4.54), between teachers and the school administration (4.65 vs. 4.58), between students and school administration (4.58 vs. 4.49), prevention of bullying (4.58 vs. 4.49), ability to relieve psychological stress of students (4.50 vs. 4.34) and teachers (4.51 vs. 4.29), quality of formal communication between colleagues (4.33 vs. 4.13), mutual exchange of pedagogical experience (4.29 vs. 4.19). At the same time, *men rate slightly higher* only the importance of the team's readiness to support and implement suggestions and innovations from the teacher (4.31 vs. 4.22) and the openness of informal communications (4.21 vs. 4.14).

Bachelors and MA's by education slightly lower than other groups evaluate the importance of the balance between freedom and responsibility (4.30 against about 4.38 in other groups), but significantly higher

- a favorable moral and psychological climate (4.67 versus 4.07 for junior specialists and 3.63 for PhD's and doctors of science),

- the ability to take the initiative in determining the content of academic disciplines (4.19 against 3.7-3.9 in other categories),

- freedom of choice by the teacher of the form of presentation of educational material (4.50 against 4.12 for candidates and doctors of science and 3.85 for junior specialists),

- readiness to support and implement proposals and innovations from the teacher (4.32 against 3.75-3.8 in other categories),

- the presence of traditions of criticism and self-criticism (3.89 against 3.13 for candidates of sciences and 3.52 for junior specialists),

- the possibility of advanced training in the desired direction (4.52 against 3.9-4.0 in other categories);

- the possibility of advanced training in the desired format (4.52 against 3.93 for junior specialists and 3.75 for candidates and doctors of science);

- orientation to the student's learning needs (4.41 against 3.9-4.0 in other categories);

- the ability to freely express an opinion regarding the organization of the educational process (4.39 against approximately 3.9 in other categories);

- mutual respect between teachers (4.64 versus 4.19 for junior specialists and 3.63 for candidates and doctors of science);

- mutual respect between teachers and students (4.68 versus 4.22 for junior specialists and 4.00 for candidates and doctors of science);

- mutual respect between teachers and school administration (4.66 against 4.22 for junior specialists and 3.50 for candidates and doctors of science);

- mutual respect between students and the school administration (4.59 against 4.15 for junior specialists and 3.63 for candidates and doctors of science);

- prevention of cyberbullying (4.59 against 4.19 for junior specialists and 3.75 for candidates and doctors of science);

- ability to relieve psychological stress of students (4.50 vs. 4.04 for junior specialists and 3.88 for candidates and doctors of science) and teachers (4.51 vs. 3.93 for junior specialists and 3.63 for candidates and doctors of science);

- quality of formal communication (4.33 vs. 4.00 for junior specialists and 3.25 for candidates and doctors of science) and informal communication (4.16 vs. 3.93 for junior specialists and 3.31 for candidates and doctors of science);

- mutual exchange of pedagogical experience (4.29 against 3.96 for junior specialists and 3.63 for candidates and doctors of science).

Thus, bachelors and masters possess the *most saturated amount of requirements* for an ideal team, and the least saturated are candidates and doctors of science, who, however, as the preliminary analysis shows, show the *greatest skepticism* in relation to real characteristics. We tend to explain this by the high level of reflexivity and criticality of candidates and doctors of science, as well as the fact that bachelors and masters are graduates of the Ukrainian higher education system of the last two decades, and in this sense they are still young, but most of them are already settled in the education system, that is why they demonstrate both high integration into the education system and high interest in its functioning.

Among the various profile groups, the most critical are those who have undergone special pedagogical training, while the groups of those with basic pedagogical education and those with neither education nor training are sufficiently close in characteristics and by various signs demonstrate may be more or less interested in certain characteristics.

Elementary teachers do not show significant differences compared to the averages of other groups of respondents (i.e., all differences are within 0.05), as are 5-11 teachers (the largest variation is 0.08). However, teachers of the subject "Defense of Ukraine" (in wartime conditions – a special category of teachers in Ukrainian schools) demonstrate a more loaded and intensive assessment of the importance of the characteristics of an ideal team relative to virtually every characteristic of an ideal team (averages are higher by 0.2-0.3, in some cases – by 0.4, i.e. 10% of the potential range of distinctions). Also, school principals show a more loaded and intensive evaluation (on average by 0.1-0.2, according to some characteristics – by 0.3) than on average by other groups. An extremely ambivalent state of consciousness is demonstrated by practical psychologists and social pedagogues, who give higher ratings than other groups on 7 characteristics, lower than other groups – also on 7 characteristics, and on other ratings they match. Finally, teaching assistants are quite critical, showing an average of 0.1-0.2 (sometimes 0.3) lower assessment of the importance of the characteristic for the ideal team than other groups on average.

An interesting and revealing picture emerges when analyzing the dependence of the load characteristics of the ideal team depending on the current residence. We find that, on average, residents of foreign countries display a more loaded image of the ideal team (i.e., their averages are higher). Here, residents of other regions of Ukraine can only sometimes compare with them. Residents of the Kharkiv Region show the least saturated and loaded characteristics. Residents of Kharkiv are in the middle, sometimes exceeding the indicators of residents of other regions of Ukraine, sometimes inferior to them. The same picture is structurally reproduced by some other signs, which allows us to hypothesize that it is not so much a matter of their vision of the ideal characteristics of the team, but of the general mood, emotional state and other more situational characteristics of our respondents.

Conclusions and prospects for further exploration in chosen direction. Thus, in general, it can be summarized that the opinion of teachers and educational administrators of the Saltiv district regarding the importance of the characteristics of the teaching staff for the formation of a responsible and independent teacher:

- it is characterized by high saturation and topicality: almost all characteristics scored more than 4.1, only one – less than 3.9, which still remains an indicator close to "rather important" on average;
- is characterized by sufficiently stable coherence and consistency, which can be seen from the internal distribution for each characteristic: in each of them, a group of respondents who consider the characteristic very important, a slightly smaller group rather important, and three small groups who fluctuate or consider it or otherwise unimportant);
- socio-psychological characteristics, especially characteristics of mutual respect in all directions, confidently "lead" the list;
- the "second" echelon as a whole consists of professional development opportunities and the team's ability to relieve the stress of students and teachers;
- in the "third echelon" there are the characteristics of the collective, which relate to the freedom of activity of the teacher and the technical characteristics of the collective (that is, the description of the collective in terms of the opportunities it provides, in terms of possible ways of behaving in it and the tools it has, etc.).

This means that in the current conditions, it can be assumed that our respondents especially value the climate and mutual respect in the team, from which a low-stress and sensitive environment grows for them, and the issues of freedom of activity and (to a lesser extent) professional self-realization have somewhat receded to the "second plan". And, while remaining quite relevant (since, let's recall, almost all characteristics scored above 4.00), they are still inferior to the need for social and psychological comfort. Of course, this situation cannot be permanent: the improvement of the situation of school workers, in particular, in the social and psychological plan, will return to the list of pressing issues the possibility of professional development, and the freedom of professional self-realization. However, at present, the needs of school workers are "rejected" exactly to the level of basic expectations of socio-psychological comfort, adaptability, accommodation, etc. for any professional team.

Of course, the topic cannot be considered exhausted by the material presented by us. In further research, it is worth comparing the hierarchy of ideal qualities of the team with the hierarchy of real qualities, according to the opinions of the same respondents, it is worth analyzing in more detail the perception of this problem by different groups, as well as the potential latent factors of this perception. However, the available research, as we hope, has demonstrated the importance and relevance of our proposed topic for Ukrainian society and the sociology of education in today's conditions.

Bibliography:

1. Arel, D., Driscoll, J. (2023) *Ukraine's Unnamed War: Before the Russian Invasion of 2022* [1 ed.]. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009052924>
2. Kołodko, G. W. (2023) *Global Consequences of Russia's Invasion of Ukraine: The Economics and Politics of the Second Cold War*. Springer. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/09668136.2023.2282295>
3. Lonardo, L. (2023) *Russia's 2022 War Against Ukraine and the Foreign Policy Reaction of the EU: Context, Diplomacy, and Law*. Palgrave Pivot. Available at: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-18694-3#accessibility-information>
4. Marples, D. R. (ed.) (2022) *The War in Ukraine's Donbas: Origins, Contexts, and the Future*. Central European University Press.

5. Ramani, S. (2023) Putin's War on Ukraine: Russia's Campaign for Global Counter-Revolution. C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd
6. Singh, D. (2023) The Tripartite Realist War: Analysing Russia's Invasion of Ukraine. Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-34163-2>
7. Uehling, G. L. (2023) Everyday War: The Conflict over Donbas, Ukraine. Cornell University Press.
8. Welfens, P. J. J. (2023) Russia's Invasion of Ukraine: Economic Challenges, Embargo Issues and a New Global Economic Order. Palgrave Macmillan.
9. Sokurianska, L., Bataeva, E., Bakirov, V. (2019) 'Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices' *Ideology and Politics Journal*. 2(13), pp. 16-33. Available at: https://www.researchgate.net/publication/338281884_UKRAINIAN_VETERANS_IN_HIGHER_EDUCATION_MILITARY_IDENTITY_AND_EDUCATIONAL_PRACTICES
10. Sokurianska, L., Bataeva, E., Golikov, A. (2021) 'Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education' *Ukr. socium*. 2(77), pp. 95-106. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.095>
11. Sokuryanskaya, L. G., Golikov, A. S. (2021) 'Online education as a temptation: unobvious challenges' *Youth in Central and Eastern Europe*. 8(12), pp. 4-13. DOI: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-131>
12. Eaton, S. E. (2023) Artificial Intelligence and Academic Integrity, Post-Plagiarism. University World News. 2023, March 4. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230228133041549>
13. Abdous, M. (2023) How AI is Shaping the Future of Higher Ed. Inside Higher Ed. 2023, March 21. Available at: <https://www.insidehighered.com/views/2023/03/22/how-ai-shaping-future-higher-ed-opinion>;
14. Biao, S. A. (2023) Universities Cannot Resist AI – Rather, They Must Embrace It. Samon Achani Biao. University World News. 2023, February 24. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230221140420684>;
15. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. (2023) Chatting and Cheating: Ensuring Academic Integrity in the Era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148>

Received 07.05.2024

Accepted 06.06.2024

ХАРКІВСЬКІ ВЧИТЕЛІ ПРО ІДЕАЛЬНУ ПЕДАГОГІЧНУ КОМАНДУ: СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ГАРМОНІЙНІСТЬ СВІДОМОСТІ ОСВІТАН

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті досліджуються стан свідомості, навчальні практики та повсякденне життя шкільних працівників та адміністраторів освіти Харкова в умовах війни на прикладі найбільшого та найбільш постраждалого з районів міста – Салтівського району. Зазначається, що на тлі значної уваги дослідників до макропроявів війни (політичних, геополітичних, економічних), стан системи освіти, особливо в прифронтових регіонах, залишається недостатньо вивченим, зважаючи на значущість цієї системи для життєдіяльності громад та розуміння суспільних трансформацій. Доводиться, що досить тривале онлайн-навчання (спричинене руйнаціями шкіл, міграцією педагогів та учнів, а також наслідками пандемії) суттєво вплинуло на сприйняття педагогами сутності та функцій шкільного колективу, зокрема такої функції, як формування незалежної та відповідальної особистості вчителя. Презентуються результати емпіричного дослідження, проведеного за участі автора статті в травні-липні 2023 року співробітниками кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. В межах дослідження було опитано 1023 респонденти з 33 шкіл Салтівського району Харкова. Акцентується увага на тому, як харківські вчителі сприймають педагогічний колектив, у якому вони працюють, які його ключові характеристики вважають ідеальними. Доводиться, що ієрархія наданих респондентами характеристик відзначається високою внутрішньою узгодженістю (майже всі показники >4.0 за 5-бальною шкалою) та консенсусом. Підкреслюється, що найвищу значимість (середній бал >4.5) для опитаних мають такі соціально-психологічні характеристики педагогічного колективу, як взаємна повага (між усіма учасниками освітнього процесу), сприятливий морально-психологічний клімат та профілактика булінгу. Особлива увага приділяється тому, як ці характеристики сприймаються різними групами респондентів, а саме: гендерними групами, групами респондентів за місцем проживання (вчителі, які на момент опитування мешкали в Харкові, в Харківській області, в інших регіонах України, за кордоном), професійно-кваліфікаційними групами (виокремленими залежно від рівня та профілю освіти) тощо. На прикладі цього дослідження зроблено висновки щодо еволюції та специфіки стану шкіл Харкова в умовах воєнного часу.

Ключові слова: система освіти, шкільні вчителі Харкова, педагогічний колектив, ідеальні характеристики колективу, сприйняття, оцінки, колективна свідомість.

Отримано 07.05.2024

Прийнято до друку 06.06.2024

DOI 10.26565/2227-6521-2024-52-06

УДК 316.2:001.9

ПАРАДИГМА МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА МАНУЕЛЯ КАСТЕЛЬСА: ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ІМПЛІКАЦІЇ ДЛЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Агарков Марко Васильович – аспірант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>, e-mail: mark.agarkov@gmail.com

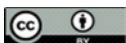
У статті досліджуються становлення та розвиток теоретичних уявлень про мережеве суспільство. З метою теоретичного узагальнення автор концептуалізує парадигму мережевого суспільства за Мануелем Кастельсом. Розглядається генеза мережевої теорії, аналізується низка інших концепцій розвитку суспільства. На їхній основі виділяються етапи розвитку суспільств. Мережева теорія репрезентується як продовження концепції постіндустріального / інформаційного суспільства. Наголошується, що мережева теорія на макрорівні дозволяє аналізувати сучасний етап суспільного розвитку в контекстах глобалізації та інформатизації. Аналізуються теоретичні напрацювання таких розробників концепції мережевого суспільства, як Баррі Уеллман, Ян ван Дайк та Мануель Кастельс. Основна увага приділяється теорії мережевого суспільства, запропонованій М. Кастельсом, зокрема здійснюється спроба виділення ключових понять мережевої парадигми. Акцентується на відсутності загальноприйнятого категоріально-понятійного апарату мережевої парадигми. Підкреслюється, що концептуалізація мережевої теорії суспільства надає можливість осмислення горизонтальної соціальної організації як такої, що зумовлює специфіку функціонування основних сфер суспільного життя, в тому числі освітньої сфери. Окреслюються основні, найбільш очевидні риси мережевого суспільства, зокрема такі, як гнучкість, масштабованість, живучість, включення / виключення. Мережеве суспільство представляється як суспільство, в якому соціальні відносини організовані навколо мереж, інформація створює технологічну основу, а інформаційна епоха виступає історичним контекстом, в якому, власне, виникає і розвивається це суспільство. Окрема увага приділяється аналізу можливостей застосування останньої версії мережевої теорії Мануеля Кастельса до вивчення системи сучасної освіти. Визначаються напрямки подальших наукових розвідок з обраної проблематики, зокрема необхідність акцентувати увагу на деструктивних аспектах мережевих технологій.

Ключові слова: мережеве суспільство, мережа, Мануель Кастельс, інформаційна епоха, постіндустріальне суспільство, теорія мережевого суспільства, вища освіта.

Для цитування: Агарков М. В. Парадигма мережевого суспільства Мануеля Кастельса: потенціал теоретичної концептуалізації та імплікації для вищої освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2024. Випуск 52. С. 68-81. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-06>

How to Cite: Aharkov, M. (2024) 'Manuel Castells' Paradigm of the Network Society: the Potential for Theoretical Conceptualization and Implications for Higher Education'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 52. pp. 68-81. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-06>

Постановка проблеми. Сучасний етап еволюції суспільного відзначається суттєвими зрушеннями та трансформаціями, які постійно прискорюються та примножуються. Це підштовхує до поглибленого теоретичного осмислення та артикуляції характеристик, атрибутів, можливостей, ризиків та трендів сучасного соціального розвитку. Довгий час це відбувалося в концептуальних рамках різноманітних концепцій, зокрема теорій «корпоративного суспільства», «пізнього капіталізму», «посткапіталізму», «менеджеріального суспільства», «масового суспільства» та інших. І з-поміж цих концепцій однією з найпоширеніших стала саме ідея «постіндустріального суспільства», хоча вже із самого початку створення цього концепту він ставився багатьма теоретиками під сумнів як неповний і такий, що не відбиває сутнісних характеристик сучасного суспільного життя. Відтак виникали нові терміни та концепції для пояснення характеру епохи, що йде на зміну індустріальному суспільству, і тут можна згадати концепти «інформаційного суспільства» (запропонований Д. Беллом, Й. Масудою, Е. Тоффлером, Ф. Фукуямом та іншими), «суспільства знань» (П. Друкер, Ф. Рів'єр), «технотронне суспільство» (З. Бжезинський), «суспільство ризику» (У. Бек, Е. Гідденс, К. Лай, Н.Луман), «нетократії» (А. Бард, Я. Зодерквіст) та

«соціально спрямоване суспільство» (В. Хмелько). Серед них останнім часом набирає популярності і активно використовується концепт «мережевого суспільства» (Ян ван Дайк, Б. Уеллман, М. Кастельс та інші).

Отже, проблема полягає у складності та багатогранності сучасного суспільства, яке перебуває в постійному русі та трансформації, і відносно якого існуючі концепції, хоча й намагаються охопити різні аспекти цих змін, часто виявляються недостатніми або занадто вузькими. Гносеологічні аспекти цієї проблеми полягають у наступному: по-перше, багатогранність та динамічність об'єкта дослідження, адже сучасне суспільство є надзвичайно складним та швидкозмінним явищем, що охоплює безліч взаємопов'язаних процесів, які постійно впливають один на одного, і ускладнює, а в чомусь навіть унеможлиблює, створення єдиної всеосяжної теорії; по-друге, це різноманітність методологічних підходів: різні наукові дисципліни (соціологія, політологія, філософія, економіка тощо) використовують різні методи дослідження суспільства, що призводить до множинності інтерпретацій та ускладнює синтез різних теоретичних підходів; по-третє, це проблема термінології: багато термінів, які використовуються для опису сучасного суспільства, мають різні значення для різних авторів, що ускладнює міждисциплінарний діалог та пошук загальних підходів.

Особливої актуальності теорія мережевого суспільства набуває у сфері дослідження сучасної системи вищої освіти. Університети як ключові соціальні інституції виявилися не лише користувачами цифрових технологій, але й активними акторами мережових трансформацій. Сучасна вища освіта дедалі більше функціонує як гнучка, мережево організована система, яка реагує на глобальні виклики – пандемії, війни, цифровий розрив через зміну парадигм знання, комунікації та організації навчального процесу. Саме тому мережеву теорію варто розглядати не лише як аналітичну модель макросоціальних змін, але й як теоретичний інструмент для розуміння трансформацій вищої освіти у XXI столітті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні маємо широкий перелік дослідників які займаються дослідженням та розвитком мережевої теорії. Серед них варто згадати цілу низку авторів. Так, М. Грехам, У. Дютон, Ф. Стадлер часто співпрацюють і є відомими експертами в галузі соціальних мереж, розробивши ряд моделей та інструментів для аналізу структури та динаміки соціальних мереж, зокрема, досліджуючи питання поширення інформації, формування громадської думки та впливу соціальних зв'язків на поведінку індивідів. Г. Кардосо, Д. Шулер спеціалізуються на аналізі бізнес-мереж та розробили методи для виявлення ключових гравців у мережах, оцінки стійкості мереж до зовнішніх впливів та дослідження інноваційних процесів у мережових структурах. П. Дей, Р. Суомі, М. Мендес займаються дослідженням складних мереж в різних областях, від біології до соціальних наук, для чого розробили математичні моделі для опису еволюції мереж, досліджували властивості масштабних мереж та їхню роль у різних природних та соціальних процесах. К. Пассос, Д. Барні, Т. Кравченко фокусуються на вивченні впливу мережових структур на економічні процеси та тому, як мережі сприяють або перешкоджають інноваціям, як мережі впливають на конкуренцію та як мережі можуть бути використані для розробки нових бізнес-моделей.

В українській науці цією проблематикою займаються В. Воронкова, Т. Савельєва, Р. Войтович, О. Найдьонов, Ю. Данько, Л. Рижак, І. Гурова, Н. Капустіна, які проводять дослідження в різних областях, включаючи аналіз соціальних мереж, бізнес-мереж, інформаційних мереж та інше [4, 6, 8, 9].

Незважаючи на значне поширення концепту в соціології, соціальній філософії, політичних студіях, загалом в соціальному пізнанні, він залишається багато в чому незавершеним і внутрішньо суперечливим, відрізняється багато в чому невизначеним характером понятійно-категоріального апарату, неоднозначним тлумаченням базових термінів. Можна сказати, що парадигма мережевого суспільства продовжує перебувати на стадії теоретико-методологічного оформлення, в процесі пошуку певної концептуальної завершеності, необхідної для мінімального теоретичного консенсусу.

Тому *метою статті є* теоретичне узагальнення засад дослідження сучасного етапу розвитку суспільства в межах теорії мережевого суспільства.

Завданнями статті є:

- огляд історичного походження мережевої теорії;
- окреслення ключових понять мережевої парадигми;
- виділення основних рис мережевого суспільства;
- аналіз і оцінка тренду до перегляду мережевої теорії;
- розгляд і оцінка теорії мережевого суспільства в контексті трансформації вищої освіти.

Виклад основного матеріалу

Історичне походження теорії

Розвиток суспільства – це складний та багатоплановий процес, який можна поділити на різні етапи в залежності від соціокультурних, економічних, технологічних і політичних чинників. Саме цьому взагалі виділення та класифікація певних етапів розвитку суспільства є складним завданням. В науковій літературі представлено на цю тему велику кількість варіацій, які пропонуються та відстоюються різними дослідниками. Нижче представлені лише деякі з найвідоміших концепцій:

1. Марксистська концепція формацій, згідно з якою основою розвитку суспільства є спосіб виробництва, який включає в себе продуктивні сили (знаряддя праці, технології) та виробничі відносини

(власність на засоби виробництва). Виділяються деякі основні етапи розвитку суспільств: первіснообщинний лад; рабовласництво; феодалізм; капіталізм; соціалізм; комунізм. Рушійною силою розвитку в цій концепції вважається класова боротьба [28, 29].

2. Цивілізаційна концепція, згідно з якою основою розвитку суспільства є культурно-історичні особливості суспільств, їхні цінності, традиції, форми організації. Етапи розвитку суспільств не виділяються, бо існують різноманітні цивілізації, які можуть розвиватися незалежно одна від одної (наприклад: західна, східна, ісламська тощо). Рушійною силою розвитку вважається взаємодія між цивілізаціями, інновації та культурні зміни. Авторами концепції є Герберт Спенсер – англійський філософ, який зробив значний внесок у розвиток теорії еволюції суспільства. Освальд Шпенглер – німецький філософ, який розробив концепцію загибелі Західної цивілізації та циклічного розвитку різних культур. Арнольд Тойнбі – британський історик, який запропонував свою класифікацію цивілізацій та досліджував їхній підйом і занепад [35, 36, 38].

3. Концепція соціальної еволюції, згідно з якою основою розвитку суспільства є соціальна еволюція, а отже, суспільства розвиваються від простих до складних форм суспільного устрою, за аналогією між розвитком суспільства та біологічною еволюцією. Виділяються наступні етапи розвитку суспільств:

- Неорганічний етап – найпростіший рівень розвитку, коли суспільство складається з невеликих, малодиференційованих груп людей, взаємодія між якими часто носить випадковий характер.
- Органічний етап, коли суспільство стає більш складним і структурованим, виникають різноманітні соціальні інститути, відбувається поділ праці, суспільство починає функціонувати як єдиний організм, де кожна частина виконує свою роль.
- Надорганічний етап – найвищий рівень розвитку, коли суспільство досягає значного ступеня складності і диференціації, виникають такі складні соціальні системи, як держава, економіка, культура, а взаємодія між людьми стає все більш опосередкованою через соціальні інститути.

Рушійною силою розвитку в цій концепції вважається природний добір та боротьба за існування [35].

4. Концепція постмодернізму, в якій відбувається відмова від універсальних законів розвитку, акцентується різноманітність і множинність істини. Етапи розвитку суспільств не виділяються, бо постмодернізм не пропонує лінійної моделі розвитку, а радше підкреслює фрагментарність і нестабільність сучасного світу [23, 22].

5. Концепція інформаційного суспільства, згідно з якою основою розвитку суспільства є інформація та технології, на основі яких виділяються наступні етапи розвитку суспільств: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне (інформаційне) суспільства, де знання і інформація стають основними ресурсами. Авторами концепції є Елвін Тоффлер – американський футуролог, який популяризував поняття інформаційного суспільства і описав його основні характеристики, і Мануель Кастельс – іспанський соціолог, який детально досліджував процеси розвитку інформаційного суспільства і його вплив на різні аспекти життя [37, 14].

6. Концепція світової системи, яка пропонує розглядати світову історію як єдину систему, яка розвивається за певними закономірностями, відходячи від традиційного погляду на історію як сукупність окремих національних держав, що розвиваються незалежно одна від одної. Основою розвитку суспільства є світова економіка як єдина система, що складається з центру, периферії та напівпериферії, де відбувається нерівномірний розподіл багатства і влади. У цій концепції виділяються наступні етапи розвитку суспільства: формування європейської світової системи, епоха індустріалізації, період неокolonіалізму, глобалізація. Рушійною силою розвитку у ній вважається боротьба за ресурси і ринки, експлуатація периферії центром, прагнення країн до зміни свого положення в системі [42].

7. Детерміністська концепція Льюїса Генрі Моргана, основою якої є ідея технологічного детермінізму: розвиток технологій є основним рушієм соціальних змін, тобто зміни в способах виробництва їжі, виготовлення знарядь праці та інших технологіях призводять до змін у соціальній структурі, віруваннях та інших аспектах життя суспільства. На цій основі виділяються три основні етапи еволюції людського суспільства: **дикунство** (що ділиться, у свою чергу, на нижче дикунство (первісне суспільство, на якому люди збирали їжу і полювали, використовували примітивні знаряддя праці), середнє дикунство (поява рибальства, використання вогню, винайдення лука і стріли) та вище дикунство (поява гончарства, розвиток землеробства)); **варварство** (що також ділиться на нижче варварство (одомашнення тварин, початок землеробства). Середнє варварство (винайдення металургії (міді і бронзи)) та вище варварство (винайдення заліза)) і **цивілізація** (поява писемності, держави, міст, розвиток науки і мистецтва). Рушійною силою розвитку тут є технологічний прогрес, себто зміни в способах виробництва призводять до змін у соціальній організації, системі родинних відносин, релігійних віруваннях та інших сферах життя. Л. Морган був одним із перших антропологів, який спробував систематизувати знання про розвиток людського суспільства, а його теорія, хоча й має певні застарілі аспекти, досі залишається важливою для розуміння ранніх стадій людської історії [32].

8. Теорія модернізації, за якою основою розвитку суспільства є лінійний процес розвитку від традиційного до сучасного суспільства. В даному випадку західна модель виступає ідеалом, а серед етапів виділяються традиційне суспільство, перехідний період і сучасне суспільство. Рушійною силою розвитку вважається модернізація економіки, політики та культури, а західна допомога і технологічний трансфер розглядаються як важливі фактори цього процесу [33, 24].

Жодна з цих концепцій не є повною і всеосяжною. Однак, як можна побачити з вищезгаданих концепцій, етапи розвитку суспільства позначаються понад десятком різних назв, що часто є синонімічними, хоча й підкреслюють різні аспекти. Якщо спробувати звести цей широкий перелік концепцій до спільного знаменника, то в найбільш загальному вигляді можна отримати наступні етапи розвитку суспільства:

1. Примітивне / традиційне суспільство;
2. Аграрне / доіндустріальне суспільство;
3. Індустріальне / перехідне суспільство;
4. Постіндустріальне / інформаційне суспільство.

Ці етапи дають абстрактну картину історичного розвитку суспільства, яка є лише узагальненою схемою, а реальний розвиток та еволюція суспільства насправді є складними, багатоетапними та конкретно-історичними процесами для окремих країн та регіонів.

Широко прийнятим є датування початку сучасного етапу розвитку суспільства 70-ми роками ХХ сторіччя. Ці роки знаменуються приходом постіндустріального суспільства, теоретичний опис якого пов'язаний з ім'ям відомого соціолога Деніела Белла, який заклав та розвивав концептуальні засади цього опису. Серед ключових характеристик постіндустріального суспільства (яке часто синонімічно називають також інформаційним суспільством, хоча це більш вузька концепція, яка фокусується саме на ролі інформації як основного ресурсу) Д. Белл виділяє [1]:

- *Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг*: основним видом економічної діяльності стає надання послуг, а не виробництво матеріальних продуктів;
- *Провідна роль теоретичних знань*: наукові знання стають основою для інновацій та економічного зростання;
- *Виникнення нового класу інтелектуалів*: технічні спеціалісти, вчені, інженери та інші фахівці з вищою освітою складають все більш значну частину населення і відіграють ключову роль у суспільному розвитку;
- *Зміна соціальної структури*: відбувається децентралізація влади, зростає роль неформальних організацій та мереж;
- *Нові цінності*: на перший план виходять цінності індивідуалізму, самореалізації, соціальної справедливості.

З того моменту, як Д. Белл сформулював концепцію постіндустріального суспільства як суспільства, яке приходить на зміну індустріальному, не припиняються дискусії щодо того, як правильно ідентифікувати, називати та описувати цю епоху. Науковці вже згадані нами (Б. Уеллман, Я. ван Дейк, М. Кастельс та інші), в цілому погоджуються з загальними висновками теорії інформаційного суспільства, проте часто вважають їх неповними, зокрема такими, що потребують переосмислення та оновлення. Саме тому ці дослідники й пропонували свої концепції та теорії для окреслення сучасного етапу розвитку суспільства. Однією з важливих спроб відповідної реконцептуалізації постіндустріального суспільства є теорія мережевого суспільства, деяких з представників якої ми і пропонуємо проаналізувати детальніше.

Одним із творців теорії мережевого суспільства вважається Баррі Уеллман, який вперше звернувся до цього поняття у роботі «Мережеве місто» [21] і стверджував, що суспільства будь-якого масштабу найкраще розглядати як мережі і «мережі мереж», а не як обмежені групи в ієрархічних структурах. Б. Уеллман робив наголос на індивідуалізованих мережах, що характеризуються «мережним індивідуалізмом», зосереджуючись на трьох основних рівнях мережевого суспільства: робітниках, спільнотах та організаціях. Він стверджував, що завдяки останнім досягненням у сфері ІКТ окремий індивід, спільнота та організації можуть багато чого виграти за рахунок розширення мереж, які більше не мають соціальних та просторових обмежень.

Важливим внеском Б. Уеллмана у теорію мережевого суспільства є наголос на мережі як основі соціального життя. Автор підкреслює, що наше життя організоване навколо мереж - сімейних, дружніх, професійних тощо, які надають нам ресурси, підтримку та інформацію. Він виділяє різні типи мереж, такі як тісні та слабкі зв'язки, локальні та глобальні мережі, причому, за його теорією, кожен тип мережі виконує різні функції в нашому житті. Б. Уеллман досліджував, як розвиток інформаційних технологій змінює структуру та функціонування соціальних мереж, пропонуючи комплексне розуміння соціальних мереж у поєднанні соціологічних, антропологічних та психологічних перспектив та на основі великого обсягу емпіричних даних, що робить його висновки більш надійними.

Однак його дослідження мають певні обмеження. По-перше, автор презентує занадто оптимістичний погляд на соціальні мережі та їхній вплив на суспільство, підкреслюючи переваги мережевих зв'язків, але менше уваги приділяючи негативним аспектам. Зокрема, концепція Б. Уеллмана недооцінює роль соціальної нерівності у мережевому суспільстві: не всі люди мають рівні можливості для створення та підтримки широких мереж, що може посилювати соціальне розшарування. По-друге, занадто статичний погляд на мережі з недостатнім врахуванням динамічного характеру соціальних мереж, які постійно змінюються під впливом технологічних інновацій, соціальних процесів та індивідуальних дій. По-третє, занадто велике зосередження на індивідуальних мережах: хоча вони дійсно є важливими, вони не є єдиним аспектом соціального життя, і важливо також враховувати колективні ідентичності, соціальні рухи та інші макросоціальні процеси.

Незважаючи на ці обмеження, дослідження Баррі Уеллмана залишаються важливим внеском у теорію мережевого суспільства, що стимулював численні дослідження і допоміг краще зрозуміти, як соціальні мережі впливають на життя людей. Однак для більш повного розуміння цього феномену необхідно враховувати також і інші теоретичні перспективи.

Зокрема, однією з таких перспектив є дослідницька пропозиція нідерландського соціолога Яна ван Дейка, якому, як вважається, належить авторство терміну «мережеве суспільство» – а саме 1991 року в однойменній праці [40]. Він визначив мережеве суспільство як суспільство, в якому поєднання соціальних мереж та інтерактивних медіа – мереж (Інтернет, телефон, цифрове радіомовлення) – формує основний спосіб його організації і найбільш важливі структури на особистому, організаційному і соціальному рівнях. Він протиставляє цей тип суспільства масовому типу суспільства, організованому за умов фізичної присутності людей в групах, організаціях та спільнотах [3].

Важливим внеском Я. Ван Дейка до мережевої теорії є детальне дослідження цифрового розриву. Він підкреслює, що доступ до цифрових технологій та навички їх використання нерівномірно розподілені в суспільстві, що призводить до посилення соціальної нерівності, і, відповідно, цифрові технології можуть сприяти соціальній включеності або, навпаки, – посилювати соціальну виключеність. Він досліджує, як різні соціальні групи (за віком, статтю, соціально-економічним статусом) використовують цифрові технології та як це впливає на їхнє життя, зовсім не романтизуючи цифрові технології: вони можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, наприклад, будучи використаними для маніпуляції, спостереження та контролю над людьми. Це забезпечує нам критичний погляд на цифрові технології, підкреслюючи їхню роль у посиленні соціальної нерівності, а міждисциплінарний підхід, в якому поєднуються соціологія, комунікаційні дослідження та інформаційні науки, роблять внесок Я. ван Дейка ще більш вагомим.

Серед обмежень досліджень Я. ван Дейка можна виділити дещо спрощене розуміння цифрового розриву, який часто редукується до питання доступу до технологій та навичок користування на рівні окремих індивідумів, без відповідної уваги до колективних дій та соціальних рухів, які можуть впливати на доступ до технологій. Окрім цього приділяється недостатня увага до таких глобальних аспектів, як цифрова колонізація та цифрова нерівність між країнами. Незважаючи на ці обмеження, роботи Яна ван Дейка залишаються важливими для розуміння мережевого суспільства, зокрема у розумінні, що цифрові технології не є нейтральними інструментами, а мають значний вплив на соціальну структуру та нерівність.

Але через те, що книга Ван Дейка була перекладена англійською лише у 1999 році, найбільшу популярність концепції мережевого суспільства отримала саме інтерпретація М. Кастельса. Саме цей соціолог запропонував розгорнуту інтерпретацію мережевого суспільства і доклав багато зусиль для популяризації та поширення цієї концепції. «Його концепція може бути віднесена до макротеорії, яка прагне пояснити і інтерпретувати сучасне суспільство, яке знаходиться під впливом глобалізаційних та інформатизаційних процесів» [6]. Детально М. Кастельс описав концепцію мережевого суспільства у своїй трилогії «Інформаційна епоха» [13], яка включає роботи «The Rise of the Network Society» («Виникнення мережевого суспільства») [14]; «The Power of Identity» («Сила ідентичності») [15]; «End of Millennium» («Кінець тисячоліття») [16].

Іспанський соціолог аналізував вплив інформаційних технологій та мережевих зв'язків на різні аспекти суспільства, включаючи економіку, культуру, політику та комунікації. Його робота стала фундаментом для розуміння переходу до нового типу суспільства, в якому інформація, комунікації та мережеві зв'язки стають центральними для соціально-економічних структур. Згідно з його концепцією, виникнення мережевого суспільства визначалося самим ходом історії та передумовами, що склалися та відбувалися на початку 1970-х років, серед яких він виокремлює інформаційно-технологічну революцію, а також культурні та соціальні рухи періоду 1960-1970-х років. Саме цей період в історії відзначався масштабною кризою, що призвела до перегляду двох тодішніх соціально-економічних систем – капіталізму і етатизму [14, р. 28]. Дослідники та коментатори М. Кастельса наголошують, що виникнення мережевого суспільства як реальності стало результатом історичного переплетення двох незалежних процесів: революції інформаційних технологій та боротьби в гуманітарній сфері за права людини, фемінізм, захист

довкілля тощо. Взаємодія цих двох процесів спровокувала третій – реконструкцію суспільних відносин на шляху до створення мережевого суспільства [5, 9].

Мануель Кастельс будував теорію мережевого суспільства як подальший розвиток ідеї інформаційного суспільства, віддаючи належне її авторам – Д. Беллу та А. Турену. Проте пізніше, аналізуючи концепцію інформаційного суспільства, він доходить висновку, що інформація та знання, хоча й мають насправді важливе значення в сучасній економіці і в суспільстві в цілому, не є чимось унікальним: так було завжди, і всі відомі нам суспільства так чи інакше були засновані на інформації та знаннях як джерелі влади, багатства і сенсу [30, 31]. Саме тому М. Кастельс переконаний, що специфіка сучасного типу суспільства не може бути зведена виключно до інформації та знань, і доводить, що ця специфіка породжена новою соціальною структурою, яка виникла на основі технологічної парадигми інформаціоналізму та складається з соціальних мереж [18].

З іншого боку, можна також стверджувати, що й мережева організація суспільств існувала протягом історії. М. Кастельс у цьому зв'язку зазначає, що мережеві принципи організації дійсно спостерігалися протягом всієї історії розвитку суспільств, проте майже завжди програвали альтернативним моделям соціальної організації. Перелом відбувся лише в наш час, з появою цифрових інформаційних технологій, які надали мережевим спільнотам небаченої раніше ефективності, позбавивши альтернативні форм соціальної організації їхніх конкурентних переваг [19]. Для М. Кастельса мережеве суспільство за своєю сутністю є обов'язково суспільством глобальним. В історії людства неодноразово проявлялися прояви глобальності, які були пов'язані із змаганням великих гравців, з намаганнями кожного з них підкоряти інших. Попередній історичний досвід показував, що успіх у таких змаганнях був на боці вертикально-інтегрованих систем, які, на відміну від систем горизонтально-інтегрованих (мережевого типу), краще адаптувалися до ситуацій глобального змагання, більш ефективно мобілізували і використовували економічні, політичні, фінансові й військові ресурси. Але наприкінці XX сторіччя глобальна ситуація стала змінюватися на користь мережевого типу соціальної організації, тому М. Кастельс вважає, що нам сьогодні необхідно відмовитися від поняття «інформаційне суспільство» й визначати суспільство у світлі того, що є новим у сучасну епоху, а саме через мережі й інформаційні технології [17]. Він наголошує на зміні акцентів з інформації та знань саме на мережеву організацію суспільства: «Ми повинні відкинути поняття інформаційного суспільства або суспільства знань і замінити його поняттям мережевого суспільства... Я стверджую, що ця реконцептуалізація важлива, оскільки вона має практичні наслідки» [18]. Важливим тепер стає організаційна трансформація та «мережева спроможність інституцій, організацій та соціальних акторів як на локальному, так і на глобальному рівнях» [18].

Серед недоліків теорії М. Кастельса можна зазначити занадто оптимістичний погляд на мережеве суспільство: підкреслюючи потенціал мережевого суспільства для демократизації, він куди менше уваги приділяє таким негативним аспектам, як кіберзлочинність, маніпуляція інформацією та посилення нерівності. Пізніше сам М. Кастельс буде критикувати себе за такий обмежений підхід [20] (див. далі параграф «Перегляд мережевої теорії» у даній статті). Крім того, дослідник має специфічний стиль викладення матеріалу, презентуючи часто занадто абстрактні і не завжди легко застосовні до конкретних соціальних ситуацій ідеї.

Але при всьому тому Мануель Кастельс зробив значний внесок у розуміння сучасного мережевого суспільства, акцентуючись на тому, як інформаційні технології змінюють наше життя, економіку і культуру. Однак, як і будь-яка інша теорія, його ідеї мають свої обмеження і потребують подальшого розвитку.

Отже, М. Кастельс, Б. Уеллман і Я. ван Дайк, хоча і мають спільні інтереси, пропонують дещо різні акценти: якщо другий з них фокусується на мікрорівні соціальних взаємодій, а третій – на цифровому розриві, то перший пропонує більш макросоціальний аналіз, розглядаючи глобальні процеси і трансформацію суспільства в цілому.

Ключові поняття мережевої парадигми

Саме тому не можна забувати при всій увазі до концепції М. Кастельса, що концепція мережевого суспільства є колективним продуктом багатьох дослідників, інтелектуалів та науковців, які зробили і продовжують робити свій внесок у розвиток цієї парадигми в різних галузях соціального пізнання, зокрема в соціальній філософії, соціології, економіці, політичних студіях, культурології тощо. Феномену «мережі» присвятили чимало своєї уваги, крім М. Кастельса, А. Бард, Ж. Бодрійяр, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз та багато інших. Загалом, дискурс мережевого суспільства було збагачено широким переліком термінів – зокрема, «глобальне село» (М. Маклюєн); «мережевий індивідуалізм» і «мережеве суспільство», «спільноти особистості» і «персональна мережа» (Б. Уеллман); «мережа мереж» і «мережа міста» (Б. Уеллман, П. Гревен); «комп'ютерні мережі як соціальні мережі», «внутрішній Інтернет» (Б. Уеллман, Б. Хоган); «гіперпідключеність», «співтовариська віртуальність» і «віртуальна співтоварищескість» (Б. Уеллман, А. Кван-Гаазе); «комп'ютерно-опосередкована комунікація» (М. Туров, Р. Гіц). Однак при такій різноманітності додаткових термінів досі не існує єдиних загальноприйнятих визначень ключових понять

мережевого суспільства. Тому ми пропонуємо окремо провести категоріальний аналіз ключових понять, які є перспективними в концептуалізації мережевої парадигми.

Технологічним фундаментом мережевого суспільства виступає **інформатизм (або інформаціоналізм)**, який, за визначенням М. Кастельса, є технологічною парадигмою, що характеризується розширенням людських можливостей обробки інформації та комунікації завдяки розвитку цифрових технологій. Саме інформатизм створює матеріальну основу для виникнення мережевого суспільства, забезпечуючи інфраструктуру для глобальних комунікацій та обміну даними [18].

Ця інфраструктура розвивається в певному історичному контексті, і саме інформаційна епоха є історичним контекстом, в якому виникає і розвивається мережеве суспільство. Перехід до **інформаційної епохи** пов'язаний з радикальними змінами у всіх сферах суспільного життя, коли інформація та знання стають основними ресурсами, а традиційні індустріальні моделі виробництва поступаються місцем новим, заснованим на інформаційних технологіях.

Якраз такою моделлю є мережа, що виступає фундаментальною одиницею мережевого суспільства. *Мережа* – це надскладна система, яка характеризується полімагістральністю, великою кількістю учасників, відсутністю централізованого управління, свободою, інтегративністю та інтерактивністю, мобільністю й гнучкістю (див. [17]). Вона складається з **вузлів** (акторів, об'єктів) та **зв'язків** між ними, по яких циркулюють **потоки** інформації, ресурсів та впливу, формуючи динамічну структуру мережі [14]: «Під потоками Кастельс розуміє цілеспрямовані, повторювані, програмовані послідовності обмінів і взаємодій між фізично роз'єднаними позиціями, які займають соціальні актори в економічних, політичних і символічних структурах суспільства» [2].

Отож, мережеве суспільство постає новою соціальною структурою, а саме суспільством, в якому соціальні відносини організовані навколо мереж, які активуються за допомогою переведеної в цифрову форму інформації та заснованих на мікроелектроніці комунікаційних технологій. Соціальні структури – це організаційні впорядкованості людей в сферах виробництва, споживання, відтворення, досвіду та влади, виражених в осмисленій, закодованій культурою комунікації (див. [18]), і в такому випадку мережеве суспільство – це суспільство, що ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і неієрархічних моделях комунікації, і, за переконанням М. Кастельса, є соціальною структурою інформаційної епохи аналогічно тому, як індустріальне суспільство було соціальною структурою індустріальної епохи: «Це глобальна соціальна структура, і тому вона відноситься до всіх суспільств, хоча і з надзвичайною культурною та інституційною різноманітністю» [20].

Поняття «інформатизм», «інформаційна епоха», «мережа» та «мережеве суспільство» утворюють комплекс взаємопов'язаних категорій, які презентують сучасні соціальні трансформації. Це лише один з можливих підходів до концептуалізації мережевого суспільства, і, відповідно, це лише короткий перелік ключових понять, який показує необхідність їхнього подальшого уточнення, систематизації, теоретичного синтезу, об'єднання в широкі теоретичні моделі, необхідні для всебічного і поглибленого дослідження реалій мережевого суспільного життя. На жаль, за достатньо широкого переліку ключових термінів для мережевої теорії не існує єдиних загальноприйнятих визначень, а тому від прийняття категоріально-поняттєвого апарату того чи іншого автора залежить, до якої інтерпретації мережевої теорії буде належати дослідження.

Основні риси мережевого суспільства

Мережеве суспільство у XXI сторіччі визначається глибоким проникненням інтернету, мобільних технологій, соціальних мереж та інших засобів електронного зв'язку у всі аспекти повсякденного життя. Тому ми очікуємо від них двох фундаментальних характеристик: по-перше, це наявність у цих суспільствах цифрових технологій мережевого зв'язку та розповсюдження інформації, технологій, які формують базову інфраструктуру, що опосередковує зростаючий спектр соціальних, політичних та економічних практик; і по-друге – відтворення та інституціоналізація в цих суспільствах (та між ними) мереж як основної **форми людської організації** та відносин у широкому діапазоні соціальних, політичних та економічних конфігурацій [10].

М. Кастельс зауважує, що мережі стали найефективнішою організаційною формою суспільства завдяки трьом основним характеристикам мереж, які виграли від нового технологічного середовища: гнучкість, масштабованість і живучість. Під **гнучкістю** розуміється можливість змінювати конфігурацію відповідно до мінливого середовища, зберігаючи свої цілі і змінюючи при цьому свої компоненти: мережі обходять точки блокування в каналах зв'язку, щоб знайти нові з'єднання. Під **масштабованістю** розуміється можливість розширюватися або зменшуватися в розмірі з невеликими перебоями. І, врешті-решт, під **живучістю** розуміється можливість працювати в широкому діапазоні конфігурацій; мережі можуть протистояти атакам на свої вузли і коди, оскільки коди мережі містяться в декількох вузлах, які можуть відтворювати інструкції і знаходити нові способи виконання. Це є перевагою мережі: вона не має центру [14].

Ці характеристики знайшли своє відображення й у вищій освіті, формуючи нові тренди та підходи до навчання. Наприклад, гнучкість освітнього процесу стало одним з головних трендів вищої освіти. Сучасні університети роблять значний акцент на індивідуалізованих навчальних траєкторіях. ЗВО створюють персоналізовані навчальні плани, адаптовані до індивідуальних потреб і темпу кожного студента. Окрім цього, популярність набирають нові формати навчання. Мікронавчання, модульні онлайн-курси, що дозволяє студентам освоювати нові знання та навички у зручному для них темпі і порядку. Такі гібридні формати навчання (поєднання традиційних і онлайн-форматів навчання) дозволяє здобувачам вибирати найбільш зручний для них спосіб отримання знань. Характеристика масштабованості яскраво проявляється у вищій школі у форматі розподілених університетів та глобальної співпраці закладів вищої освіти. Мережеві технології дозволяють створювати розподілені університети, які об'єднують ресурси кількох навчальних закладів. Наприклад, один предмет одночасно викладається для студентів різних університетів спільною командою викладачів. Щодо живучості системи вищої освіти, то тут нам в Україні це добре відомо. ЗВО показали феноменальну стійкість під час пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення. Дійсно, мережеві системи освіти здатні швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, таких як технологічні інновації або соціальні кризи. Підсумовуючи, можна сказати, що мережеве суспільство і, зокрема, ідеї М. Кастельса про гнучкість, масштабованість і живучість мереж, знайшли своє відображення у сучасній вищій освіті. Ці тренди сприяють підвищенню доступності, якості і ефективності освітнього процесу.

Окрім вищезгаданого загальною характеристикою мережі (а отже – й мережевого суспільства) є включення та виключення, яке, як правило, відбувається одночасно: коли хтось включений, то інший виключений. Оскільки мережеве суспільство базується на цифрових мережах, то воно за визначенням є глобальним, бо цифрові мережі не знають кордонів, що, однак, ще не значить, що всі ми включені у ці глобальні мережі. Навпаки, М. Кастельс підкреслює, що включення у мережу відбувається на основі цінності для мережі, адже мережева логіка підштовхує «шукати цінні доповнення скрізь і включати їх, оминаючи і виключаючи ті території, види діяльності та людей, які мають невелику або взагалі не мають ніякої цінності для виконання завдань, покладених на мережу» [12]. Безумовно, це є перешкодою для поширення мережевого суспільства по всьому світу та створює нерівність: «Інформаційні мережі, мережі капіталу, робочої сили і ринки по всьому світові зв'язуються технологіями, корисними функціями, людьми і територіальною близькістю і водночас стають недоступними для населення й територій, що не являють собою цінності та інтересу з точки зору динаміки глобального капіталізму. Це веде до соціального й економічного остракізму окремих суспільних прошарків, районів у містах і регіонах, або навіть цілих країн» [14]. Механізми включення та виключення актуалізують важливі етичні питання. Як забезпечити справедливий доступ до мереж? Як запобігти дискримінації? Яку роль повинна відігравати держава у забезпеченні рівного доступу до мереж та зменшенні цифрового розриву? Чи можна змінити логіку мережі, щоб зробити її більш інклюзивною? Які інструменти та механізми для цього можна використовувати? Загалом це ще раз підкреслює, що мережеве суспільство, незважаючи на свої переваги, має і свої темні сторони, і розуміння механізмів включення та виключення є важливим кроком для побудови більш справедливого та інклюзивного цифрового суспільства.

Ключовою властивістю мережевого суспільства багато дослідників називають саме горизонтальний характер організації мережевого суспільства, тобто що мережа звільнена від бюрократичних посередників (хоча і не завжди). Це характерна риса нової соціальної організації, на відміну від попередньої соціальної форми, яка пов'язана саме з вертикальною владою [8]. Зокрема, це проявляється в тому, що мережеве суспільство – це суспільство доступності інформації. Завдяки технологіям люди мають легкий доступ до великої кількості інформації та її постійного руху. Крім того, М. Кастельс вважає, що інформаційні технології правильніше було б назвати комунікаційними технологіями, оскільки інформація, яка не передається, просто перестає бути актуальною [18]. В цьому процесі значну роль зіграли соціальні мережі, які багаторазово прискорили процес обміну інформацією: велика кількість людей використовує соціальні мережі для життя, спілкування, роботи, обміну інформацією, відпочинку та створення онлайн-спільнот. Такі засоби електронного зв'язку, як месенджери, відеоконференції, електронна пошта стали необхідною частиною сучасної комунікації. Окрім цього, мережеве суспільство дозволяє легко і швидко взаємодіяти на глобальному рівні, завдяки чому глобальний ринок функціонує on-line; онлайн-торгівля стала нормою, а компанії все частіше використовують соціальні мережі для просування своїх товарів та послуг: «Як вказує Кастельс, в економічній сфері віртуалізація привела до створення глобального ринку, в якому національні інститути влади практично втратили здатність управляти світовими потоками матеріальних цінностей та інформації» [2]. Таким чином, мережеве суспільство стає відображенням технологічних та соціокультурних змін, що відбуваються у світі, і впливає на багато сфер людського життя, від економіки та освіти до культури та політики, що потребує більш глибокого дослідження.

Перегляд мережевої теорії

У 2023 році Мануель Кастельс публікує статтю під претензійною назвою «Перегляд мережевого суспільства» [20], де наголошує, що теорія мережевого суспільства дійсно залишається актуальною у третій декаді XXI сторіччя, витримавши випробування історією і зберігши своє аналітичне ядро, але, як він зазначає, теорія вважається релевантною доти, доки вона спроможна бути інструментом для генерування нових знань та розуміння нових соціальних тенденцій. Зокрема, він звертає увагу на деякі нові межі теорії мережевого суспільства та визнає низку помилок припущень та тверджень, які не отримали підтвердження суспільним розвитком. Серед останніх М. Кастельс визнає надмірний фокус на мережевій державі та поглибленні держав в єдину мережеву структуру, і ця помилка обумовлена безпосередньою участю дослідника у євроінтеграційних процесах. Він визнає, що формування ЄС було однією з найважливіших політичних трансформацій за минулі півстоліття, «однак домінуючою тенденцією XXI століття є повернення сильної національної держави, егоцентричної у своїй стратегії та відносинах з іншими державними акторами та зацікавленими сторонами. Це явно стосується Китаю, який незабаром стане найбільшою економікою світу, а також Росії, яка перебудовує посткомуністичне суспільство на засадах націоналізму. Брекзит сигналізував про межі панєвропейськості та збереження націоналізму як сили. І по всьому світу (від Угорщини та Польщі до Пакистану та Бразилії) старий звір авторитарної держави повертається, щоб грати на глобальному рівні або домінувати на локальному» [20]. Тому дослідник наполягає на формуванні особливого теоретичного підходу для розуміння взаємодії між соціальною структурою, соціальною організацією, культурою та інститутами. Він визнає обмеження власної теорії: «Мережі мають важливе значення, але це не кінець історії» [20].

З іншого боку, Кастельс звертає увагу на інший важливий тренд сучасності – використання сучасних технологій державою для посилення своєї потужності та влади. Тут він має на увазі, перш за все, всеосяжний цифровий нагляд: оскільки люди все більш «живуть» у цифрових мережах, приватність зникає, а нагляд та контроль посилюються, а з досягненням штучним інтелектом свого «повноліття», цей тренд буде лише посилюватися. Оскільки ці цифрові та інформаційні потужності все більше стають на службу державі, то вже можна зі впевненістю говорити, що пророкування глобалізаторів щодо послаблення національної держави не справдилися.

Окрім цього, посилення національної держави дає привід для конфронтації між державами: «Кібервійни сьогодні є правилом, а не винятком. Проникнення в стратегічні мережі держав-суперників є однією з основних стратегій боротьби для всіх державних і недержавних акторів. Це включає в себе потенціал виведення з ладу ключової інфраструктури» [20]. Нам в Україні це добре відомо: за більш ніж 2 роки повномасштабного російського вторгнення ми бачили безліч спроб підірвати ключову інфраструктуру, починаючи від енергетичної та теплової системи і закінчуючи системами зв'язку.

Також М. Кастельс зазначає, що з експоненційним поширенням соціальних мереж стала зрозумілою також їхня руйнівна роль. Він зізнається, що був заражений романтичним ентузіазмом лібертаріанської культури Кремнієвої долини, і визнає, що хибними були початкові спостереження щодо «визвольної ролі самокомунікації та автономії соціальних мереж» [20]. Після масового поширення «фейкових новин» та масового використання ботів стало зрозуміло, що скринька Пандори відкрита: корпорації зацікавлені у максимальному трафіку, що є для них джерелом прибутків. Все це призвело до комодифікації уваги користувачів, підриву довіри до журналістики та традиційної ліберальної демократії, забруднення інформаційного простору та емоціоналізації суспільства. М. Кастельс визнає, що акцентував увагу на «добрій стороні людської природи, забуваючи, що Гоббс завжди був ближчим до істини, ніж Руссо, щодо того, ким ми є як біологічний вид. Таким чином, скринька Пандори випустила разом з визвольними рухами все зло, яке населяє планету, і соціальні мережі стали глобальним сховищем антигуманних цінностей, поширення яких по всій планеті почало переслідувати нас» [20].

Дійсно спостереження М.Кастельса щодо руйнівної ролі соціальних мереж мають відповідні наслідки й у сфері вищої освіти. Ось лише декілька негативних проявів цієї дійсності:

- Поширення кліпового мислення. Студенти звикають до короткої, легко засвоюваної інформації, що ускладнює сприйняття складних академічних текстів.
- Дефіцит уваги. Постійні відволікання в соціальних мережах призводять до зниження здатності зосереджуватися на навчальному матеріалі протягом тривалого часу.
- Зниження концентрації і продуктивності. Часте перемикання між різними завданнями в соціальних мережах негативно впливає на продуктивність навчання.
- Соціальна ізоляція. Залежність від віртуального спілкування може призводити до зменшення реальних соціальних контактів і почуття самотності.
- Залежність від соціальних мереж. Постійна потреба перевіряти повідомлення і оновлення в соціальних мережах може перерости в компульсивну поведінку.
- Проблеми з академічною доброчесністю. Соціальні мережі полегшують списування, плагіат та інші форми академічного шахрайства.

- Інформаційне перевантаження. Величезний обсяг інформації в соціальних мережах ускладнює виділення головного і веде до інформаційного перевантаження.
- Комерціалізація освітніх ресурсів. Соціальні мережі використовуються для просування комерційних освітніх продуктів, що може призводити до зниження якості освіти та її комодифікації.
- Маніпуляція увагою. Компанії використовують дані користувачів соціальних мереж для таргетованої реклами, що впливає на вибір студентів.
- Підрив довіри до академічних джерел. Поширення неперевіреної інформації в соціальних мережах підриває довіру до традиційних академічних джерел знань.
- Розмивання наукової істини. Соціальні мережі сприяють поширенню псевдонаукових теорій і конспірологічних ідей.

Соціальні мережі, незважаючи на свої переваги, мають також і руйнівні аспекти, які впливають на вищу освіту. Університетам важливо розуміти ці ризики і розробляти стратегії для їх мінімізації. Це може включати розвиток критичного мислення у студентів, підвищення медіаграмотності, а також створення безпечних і продуктивних онлайн-середовищ для навчання.

Отже, така аутополеміка М. Кастельса свідчить, що теорія мережевого суспільства продовжує свій розвиток і сьогодні. Мануель Кастельс і досі вважається лідером концептуалізації в даній парадигмі, і сьогодні ми спостерігаємо широкий перегляд його концептуальних основ, які були сформульовані ще наприкінці минулого століття.

Мережева теорія в контексті трансформації вищої освіти

Вища освіта в XXI столітті опинилася в епіцентрі глибоких трансформацій, спричинених технологічним проривом, цифровізацією та глобалізацією. У цьому контексті теорія мережевого суспільства, зокрема її інтерпретація Мануелем Кастельсом, пропонує цінні аналітичні інструменти для осмислення нових освітніх реалій. Застосування мережевої парадигми до аналізу вищої освіти дозволяє краще зрозуміти, як змінилася структура взаємодій, організація знання, роль університетів та студентів у цифрову епоху [17, 34].

Одним із ключових аспектів мережевого суспільства є гнучкість – здатність адаптуватися до нових викликів, не втрачаючи цілісності. У вищій освіті це проявляється в зростанні популярності індивідуалізованих навчальних траєкторій, гібридного та дистанційного навчання, а також у розвитку платформ, які дозволяють студентам обирати час, темп і формат засвоєння знань [25, 26]. Платформи масових відкритих онлайн-курсів (MOOC), електронні освітні середовища та системи LMS (Learning Management System) ілюструють мережеву логіку: вони децентралізують доступ до знань і відкривають нові можливості для навчання, незалежно від географії чи соціального статусу.

Масштабованість – ще одна риса мережевих систем яка сприяє розвитку міжуніверситетських кластерів, спільних освітніх програм та глобальних академічних мереж. Університети дедалі частіше функціонують не як закриті інституції, а як «вузли» у глобальних освітніх екосистемах [41, 27]. Це змінює саму логіку функціонування освітніх інституцій – від жорсткої ієрархії до горизонтальної взаємодії, від локальної автономії до мережевої кооперації.

Третя характеристика – це живучість, яка проявляється у феноменальній здатності освітньої системи до самовідновлення. Пандемія COVID-19 і війна в Україні стали стрес-тестами для університетів. Вони вимагали швидкої мобілізації ресурсів, цифрових рішень і нового бачення викладання. Українські ЗВО виявили здатність трансформуватися у мережеві структури: переходити на дистанційне навчання, створювати партнерства з університетами за кордоном, підтримувати студентів у кризових умовах [39].

Однак мережеві трансформації вищої освіти несуть також ризики. Як зазначає Кастельс у пізніших роботах, інформаційне середовище стає дедалі фрагментованішим, емоційно зарядженим і вразливим до маніпуляцій [20]. Університети мають справу з новими викликами: інформаційним перевантаженням, цифровим розривом, зниженням критичного мислення, проблемами академічної доброчесності в умовах цифрового копіювання [34, 43]. Ризики комодифікації знання, перетворення освіти на ринок послуг та зниження академічних стандартів – усе це підсилює необхідність переосмислення ролі освіти в мережевому суспільстві.

Теорія мережевого суспільства пропонує концептуальний фундамент для аналізу цих змін: від трансформації інституційних моделей до зміни комунікаційних практик, від нових форм мобільності до етичних викликів у цифровій освіті. Саме тому інтеграція цієї парадигми у дослідження вищої освіти є важливим кроком у розвитку сучасної соціології освіти.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Теорія мережевого суспільства отримала суттєвий розвиток та широку популярність в тому числі завдяки напрацюванням відомого соціолога Мануеля Кастельса, який концептуалізував сучасний етап розвитку суспільства як мережевий. Базуючись на теоріях постіндустріального та інформаційного суспільства, він звернув увагу на мережевий характер соціальної організації сучасного суспільства. Мережева логіка суспільної організації прослідковувалася в історії й раніше, проте у минулих епохах даний тип завжди програвав альтернативним, вертикально-інтегрованим («імперським») суспільствам.

Ключовими факторами для повсюдного становлення мережевого суспільства наприкінці ХХ сторіччя став розвиток сучасних ІКТ, заснованих на мікроелектроніці. Революція ІКТ дозволила багаторазово пришвидшити рух потоків у мережі, незалежно від того, чи це потоки інформації між вузлами чи будь-які інші, а Інтернет став ключовою технологією мережевого суспільства.

Основними поняттями для мережевої теорії є мережа, вузол, потік, але, втім, варто пам'ятати, що за достатньо широкого переліку ключових термінів для мережевої теорії, на жаль, не існує єдиних загальноприйнятих визначень. Крім цього, від прийняття категоріально-поняттєвого апарату того чи іншого автора залежить, до якої інтерпретації мережевої теорії буде належати дослідження, і це питання є перспективним для подальшого вивчення.

Ключовою рисою мережевого суспільства є горизонтальна форма соціальної організації, а основними характеристиками мережевого суспільства є здатність до постійної реконфігурації, гнучкість, масштабованість, живучість, включення і виключення. Окрім цього, до рис мережевого суспільства відносять доступність інформації, швидкість комунікацій, глобальність та формування нової мережевої культури. Це дозволяє нам говорити про такі наслідки як: демократизація інформації (кожен може бути як споживачем, так і виробником контенту, що призводить до зниження впливу традиційних медіа); зміни у владі (влада розподіляється по мережі, що може призводити до нових форм лідерства і управління); створення віртуальних спільнот (люди об'єднуються за інтересами, незважаючи на географічні обмеження, формуючи нові типи соціальних зв'язків); поглиблення індивідуалізації (можливість самореалізації і самоідентифікації в мережі може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей).

Мережева теорія постійно розвивається та переглядається протягом останніх 30 років. Так, М. Кастельс нещодавно запропонував перегляд деяких початкових припущень, які не відповідають розвитку соціальних процесів, звернувши увагу на те, що технології мережевої організації суспільного життя можуть бути використані для контрсоціальних та контрпродуктивних дій, а також як інструмент контролю та нагляду за думками громадян та як зброя у сучасному світі. Мережеве суспільство є продуктом глибоких технологічних та соціокультурних змін, що відбуваються у сучасному світі, і суттєво впливає на зміст та форму практично всіх сфер людського життя, від економіки та освіти до культури та політики.

Теоретичні напрацювання мережевої парадигми, зокрема у версії Мануеля Кастельса, дають змогу не лише краще осмислити макросоціальні трансформації, а й глибше зрозуміти специфіку змін у вищій освіті. Перехід від централізованих інституцій до гнучких мереж, цифровізація освітнього процесу, а також етичні виклики, пов'язані з нерівністю доступу до освітніх ресурсів, вимагають нових теоретичних рамок. Тому подальші дослідження мережевої теорії в контексті освіти є перспективними для розбудови більш інклюзивної, адаптивної та стійкої системи вищої освіти в інформаційну епоху.

Обмеження проведеного нами теоретичного дослідження, безумовно, полягає в зосередженні більшою мірою на теорії мережевого суспільства в інтерпретації Мануеля Кастельса. Це звужує розуміння такого широкого концепту, як мережеве суспільство, проте дає глибоке та розлоге розуміння цієї теорії окремим дослідником. Крім того, за значної уваги до класиків мережевого суспільства нами не були ураховані напрацювання сучасних дослідників, вітчизняних (українських) в тому числі. Всі вищезгадані обмеження є важливими перспективами, що дістануть своєї реалізації у наступних дослідженнях автора. Адже, зокрема, поза дослідженнями М. Кастельса існує широкий перелік дослідників з різних галузей науки, які продовжують дослідження мережевого суспільства, роблячи суттєвий внесок у розвиток мережевої теорії. Серед потенційних напрямків авторського дослідження хочеться зазначити комплексний і компаративний аналіз різних концепцій мережевого суспільства. В майбутніх дослідженнях передбачається порівняння сильні та слабкі сторони різних концепцій, виділити їх спільні та відмінні риси. Крім цього, нагальним є створення більш всеосяжної теоретичної моделі, яка б враховувала як глобальні, так і локальні процеси, а також взаємодію різних сфер суспільного життя з особливим акцентом на вищу освіту. Така модель має включати створення узагальненого категоріально-поняттєвого апарату мережевої теорії, а для цього планується використання міждисциплінарного підходу у дослідженні, а саме об'єднання зусиль представників різних наукових дисциплін для створення більш комплексного уявлення про сучасне суспільство.

Список використаної літератури:

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ. 1996. С. 194-251. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html>
2. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії // Політик: наук. журнал. 2021. № 1. С. 12-19. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11877>
3. Грушинська Н. Міжнародна конкуренція як чинник формування інформаційного суспільства в умовах необхідності безпеки національної економіки // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2014. № 14. С. 25-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2014_14_7
4. Гурова І. В. Мережеве суспільство як новітній глобальний проєкт розвитку людства // Collective monograph: "Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture". Baltija Publishing. 2022. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-262-3-3>

5. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: політологічний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2015. 20 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/2060>
6. Капустіна Н. Б. Мережеве суспільство: введення в концептуальні основи теорії М. Кастельса // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 21-24. DOI: <https://hdl.handle.net/11300/12680>
7. Кравченко Т. О. Аксіологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми // Філософія науки: традиції та інновації: науковий журнал. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. 2014. № 1 (9). С. 53-63. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/FN_---19_2014.pdf
8. Найдюнов О. Г. Формування нового типу символічного мислення у мережевому суспільстві // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 123. С. 184-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_123_46
9. Рижак Л. Мережеве суспільство: виклики соціальній консолідації // Вісник Львівського університету. 2016. № 18. С. 28-36. URL: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2016/5.pdf
10. Barney D. The Network Society. 2013. Germany: Polity Press.
11. Bell D. The coming of post-industrial society // Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. 2019. Second Edition. Routledge, pp. 805-817.
12. Borja J. and Castells M. Local and Global. London: Earthscan. 1997.
13. Castells M. The information age // Economy, society and culture. 1996. Vol. 1. Blackwell, Oxford.
14. Castells M. The rise of the network society. Blackwell, Oxford. 1996.
15. Castells M. Economy, society and culture: Network society and on the power of identity. Blackwell, Oxford. 1997.
16. Castells M. End of Millennium. Blackwell, Oxford. 1998.
17. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society // The British Journal of Sociology. 2000. №51. Pp. 5-24. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x>
18. Castells M. Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint. The network society: a cross-cultural perspective. UK: Edward Elgar Pub. 2004. Pp. 2-45. URL: <http://socioem.ge/downloads/komunikaciisteoria/eng/Castells%20Manuel%20The%20Network%20Society.pdf>
19. Castells M. The Network Society: from Knowledge to Policy // M. Castells, G. Cardoso (eds.). The Network Society: From Knowledge to Policy. Washington (DC), 2005. Pp. 3-21.
20. Castells M. The Network Society Revisited // American Behavioral Scientist. 2023. №67(7), Pp. 940-946. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027642221092803>
21. Craven P., Wellman B. The network city // Sociological inquiry, 1973. №43(3-4). Pp. 57-88.
22. Derrida J. Of grammatology. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 1967.
23. Foucault M. The order of things: An archaeology of the human sciences. Pantheon Books, New York. 1996.
24. Inkelas A. What is sociology? Prentice-Hall, Englewood Cliffs. NJ. 1966. Pp. 234-237.
25. Laurillard D. *Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology*. Routledge. 2013.
26. Marginson S. *The dream is over: The crisis of Clark Kerr's California idea of higher education*. University of California Press. 2016.
27. Marginson S. Globalisation and higher education: Theoretical insights for innovative research. In J. C. Shin & P. Teixeira (Eds.). *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions*. Springer. 2018.
28. Marx K. Capital: A critique of political economy, volume 1. International Publishers, New York. 1867.
29. Marx K., Engels F. The communist manifesto. International Publishers, New York. 1848.
30. Mazlish B. The Fourth Discontinuity: The Co-evolution of Men and Machines. New Haven, CT: Yale University Press. 1993.
31. Mokyr J. The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress. Oxford: Oxford University Press. 1990.
32. Morgan L. H. Ancient society. Henry Holt and Company. 1877.
33. Parsons T. The social system. Free Press, New York. 1964.
34. Selwyn N. *Distrusting educational technology: Critical questions for changing times*. Routledge. 2014.
35. Spencer H. First principles. Williams and Norgate, London. 1862.
36. Spengler O. The decline of the West. Knopf, New York. 1918.
37. Toffler A. The third wave. William Morrow, New York. 1980.
38. Toynbee A. J. A study of history. Oxford University Press, London. 1934-1961.
39. UNESCO. *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. 2021. Retrieved from URL: <https://unesdoc.unesco.org>
40. Van Dijk J. De Netwerkmatschappij, Sociale Aspecten van Nieuwe Media, Derde, herziene druk, Houten / Diegem, Bohn, Stafleu Van Loghum 1991. P. 260.
41. Waller R. Networks and equity in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2020. 17(14), 1-12.
42. Wallerstein I. The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Academic Press, New York. 1974.
43. Williamson B., & Hogan A. Commercialisation and the pandemic: EdTech and global education policy. *Educational Review*. 2020. 73(4), 501-519.

Отримано 22.04.2024

Прийнято до друку 20.05.2024

MANUEL CASTELLS' PARADIGM OF THE NETWORK SOCIETY: THE POTENTIAL FOR THEORETICAL CONCEPTUALIZATION AND IMPLICATIONS FOR HIGHER EDUCATION

Aharkov Marko – PhD Student of the Department of Applied Sociology and Social Communication, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: mark.agarkov@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7021-902X>

This article explores the formation and development of theoretical conceptions of the network society. For the purpose of theoretical generalization, the author conceptualizes the paradigm of the network society based on the work of Manuel Castells. The genesis of network theory is examined, along with a number of other theories of societal development. Based on these, the article outlines generalized stages in the evolution of societies. Network theory is presented as a continuation of the post-industrial/information society paradigm. It is emphasized that, at the macro level, network theory provides a framework for analyzing the current stage of social development in the contexts of globalization and informatization. The theoretical contributions of key developers of the network society concept of Barry Wellman, Jan van Dijk, and Manuel Castells are analyzed. Special attention is given to the version of network society theory proposed by Castells, particularly through the attempt to identify the core concepts of the network paradigm. The article underscores the absence of a unified categorical and conceptual framework for the paradigm. It highlights that conceptualizing network society theory allows for a deeper understanding of horizontal social organization as a structural principle that shapes the functioning of key spheres of social life, including the educational sector. The main and most evident features of the network society such as flexibility, scalability, resilience, and inclusion/exclusion are outlined. The network society is presented as one in which social relations are organized around networks, information forms the technological basis, and the information age serves as the historical context in which this society emerges and develops. Particular attention is devoted to the application potential of the latest version of Castells' network theory in the study of modern education systems. The article concludes by identifying directions for further research on this topic, emphasizing the need to focus on the destructive aspects of network technologies.

Keywords: network society, network, Manuel Castells, information age, post-industrial society, network theory, higher education.

References:

1. Bell, D. (1996) 'The coming of post-industrial society'. In: *Modern Western Social Philosophy*. Kyiv, pp. 194-251. Available at: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html> [in Ukrainian]
2. Voynova, E. O. (2021) 'The concept of network society as a structural-functionalist basis for the theory of electronic democracy' *Politicus: Scientific Journal*. 1, pp.12-19. Available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/11877> [in Ukrainian]
3. Hrushchynska, N. (2014) 'International Competition as a Factor in the Formation of the Information Society under the Conditions of National Economic Security' *Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. International Relations*. 14, pp. 25-29. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2014_14_7 [In Ukrainian]
4. Hurova, I. V. (2022) 'The Network Society as a New Global Development Project for Humanity'. *Collective monograph: "Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture"*. Baltija Publishing. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-262-3-3> [In Ukrainian].
5. Danko, Yu. A. (2015) Social Networks as a Form of Modern Communication: Political Dimension: Abstract of the dissertation for the scientific degree of Candidate of Political Sciences: specialty 23.00.02 – Political Institutions and Processes. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; I. D. Denysenko (ed.). Kharkiv: KhNPU. Available at: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/2060> [in Ukrainian]
6. Kapustina, N. B. (2020) 'The Network Society: Introduction to the Conceptual Foundations of M. Castells' Theory' *Legal Life of Modern Ukraine: in 3 vols: materials of the International Scientific-Practical Conference* (Odessa, May 15, 2020) / Arakelyan M. R. (ed.). Odessa: Helvetica, 1, pp. 21-24 Available at: <https://hdl.handle.net/11300/12680> [in Ukrainian]
7. Kravchenko, T. O. (2014) 'Axiological Aspect of the Information-Network Paradigm' *Philosophy of Science: Traditions and Innovations: scientific journal*. 1(9), pp. 53-63 Available at: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/FN_--19_2014.pdf
8. Naidyonov, O. H. (2017) 'Formation of a New Type of Symbolic Thinking in the Network Society' *Hileya: Scientific Bulletin*. 123, pp. 184-188. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_123_46 [in Ukrainian]
9. Ryzhak, L. (2016) 'Network Society: Challenges to Social Consolidation' *Bulletin of Lviv University*. 18, pp. 28-36. Available at: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2016/5.pdf [in Ukrainian]
10. Barney, D. (2013) *The Network Society*. Germany: Polity Press.
11. Bell, D. (2019) 'The coming of post-industrial society' In: *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, Second Edition. Routledge, pp. 805-817.
12. Borja, J. and Castells, M. (1997) *Local and Global*. London: Earthscan.
13. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
14. Castells, M. (1997). *Economy, society and culture: Network society and on the power of identity*. Oxford: Blackwell.
15. Castells, M. (1998). *End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
16. Castells, M. (2000) 'Materials for an exploratory theory of network society' *The British Journal of Sociology*. 51, pp 5-24. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00005.x>
17. Castells, M. (1996) *The information age: Economy, society and culture* (Vol. 1). Oxford: Blackwell.
18. Castells, M. (2004) *Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint. The network society: a cross-cultural perspective*. UK: Edward Elgar Pub, pp. 2-45. Available at: <http://socium.ge/downloads/komunikaciisteoria/eng/Castells%20Manuel%20The%20Network%20Society.pdf>

19. Castells, M. (2005) *The Network Society: from Knowledge to Policy* In: *The Network Society: From Knowledge to Policy*; Castells, M., Cardoso, G. (eds.). Washington (DC), pp. 3-21.
20. Castells, M. (2023) 'The Network Society Revisited' *American Behavioral Scientist*, 67(7), pp. 940-946. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027642221092803>
21. Craven, P., Wellman, B. (1973) 'The network city' *Sociological inquiry*, 43(3-4), pp. 57-88.
22. Derrida, J. (1967) *Of grammatology*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
23. Foucault, M. (1966) *The order of things: An archaeology of the human sciences*. New York: Pantheon Books.
24. Inkelas, A. (1966) *What is sociology?* Prentice-Hall, NJ: Englewood Cliffs, pp. 234-237.
25. Laurillard, D. (2013) *Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology*. Routledge.
26. Marginson, S. (2016) *The dream is over: The crisis of Clark Kerr's California idea of higher education*. University of California Press.
27. Marginson, S. (2018) Globalisation and higher education: Theoretical insights for innovative research. In: *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions*, Shin, J. C. & Teixeira, P. (eds.). Springer.
28. Marx, K. (1867) *Capital: A critique of political economy*, vol. 1. New York: International Publishers.
29. Marx, K., Engels, F. (1848) *The communist manifesto*. New York: International Publishers.
30. Mazlish, B. (1993) *The Fourth Discontinuity: The Co-evolution of Men and Machines*. New Haven, CT: Yale University Press.
31. Mokyr, J. (1990) *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford: Oxford University Press.
32. Morgan, L. H. (1877) *Ancient society*. Henry Holt and Company.
33. Parsons, T. (1964) *The social system*. Free Press, New York.
34. Selwyn, N. (2014) *Distrusting educational technology: Critical questions for changing times*. Routledge.
35. Spencer, H. (1862) *First principles*. Williams and Norgate, London.
36. Spengler, O. (1918) *The decline of the West*. Knopf, New York.
37. Toffler, A. (1980) *The third wave*. William Morrow, New York.
38. Toynbee, A. J. (1934-1961) *A study of history*. Oxford University Press, London.
39. UNESCO. (2021) *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. Available at: <https://unesdoc.unesco.org>
40. Dijk, Van J. (1991) *De Netwerkmatschappij, Sociale Aspecten van Nieuwe Media*, Derde, herziene druk, Houten / Diegem, Bohn, Stafleu Van Loghum.
41. Waller, R. (2020) 'Networks and equity in higher education' *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17(14), pp. 1-12.
42. Wallerstein, I. (1974) 'The modern world-system' In: *Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
43. Williamson, B., & Hogan, A. (2020) 'Commercialisation and the pandemic: EdTech and global education policy' *Educational Review*, 73(4), pp. 501-519.

Received 22.04.2024

Accepted 20.05.2024

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс) українською та англійською мовами.
5. ORCID автора.
6. Електронна адресу автора.
7. Анотації до статті українською та англійською мовою (**1800 знаків**).
8. Ключові слова до статті (українською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Список використаної літератури оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

- Список літератури має складатися не менше, ніж з **20 наукових джерел**, 50% з яких мають бути надруковані **за останні 5 років**, у тому числі у виданнях SCOPUS, WEB of SCIENCE;

- Якщо видання, на яке посилається автор, має DOI, то він має бути вказаний наприкінці посилання на джерело (наприклад):

Gao G., Sai L. Towards a 'Virtual' World: Social Isolation and Struggles During the COVID-19 Pandemic as Single Women Living Alone. *Gender, Work and Organization*. №27(5), pp. 754-762. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.12468> (дата звернення: 10.04.2021)

References – список літератури, перекладений англійською мовою та оформлений згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style*

<https://www.librarydevelopment.group.shef.ac.uk/referencing/harvard.html>

У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Статті, що подаються на розгляд, обов'язково мають містити такі структурні елементи:

1. **Постановка проблеми** (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. **Формулювання мети статті**.
4. **Виклад основного матеріалу** статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. **Висновки і перспективи** подальших розвідок в обраному напрямі.

Ці елементи мають позначатися у тексті статті на початку відповідної частини тексту.

Статті підлягають двосторонньому сліпому рецензуванню (рецензент не знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі.

Процес рецензування може тривати від 4 до 8 тижнів.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) ([http://www.isa-sociology.org/about/isa code of ethics.htm](http://www.isa-sociology.org/about/isa%20code%20of%20ethics.htm)), Кодексу професійної етики соціолога (САУ) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до Сокур'янської Людмили Георгіївни sokuryanska@karazin.ua, Остроухової Анни Сергіївни socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА**

**Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
E-mail: socio@karazin.ua**

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 700 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічрайтинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але й серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 52

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 26.12.2023 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 14,2. Обл.-вид. арк. 16,5.
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09